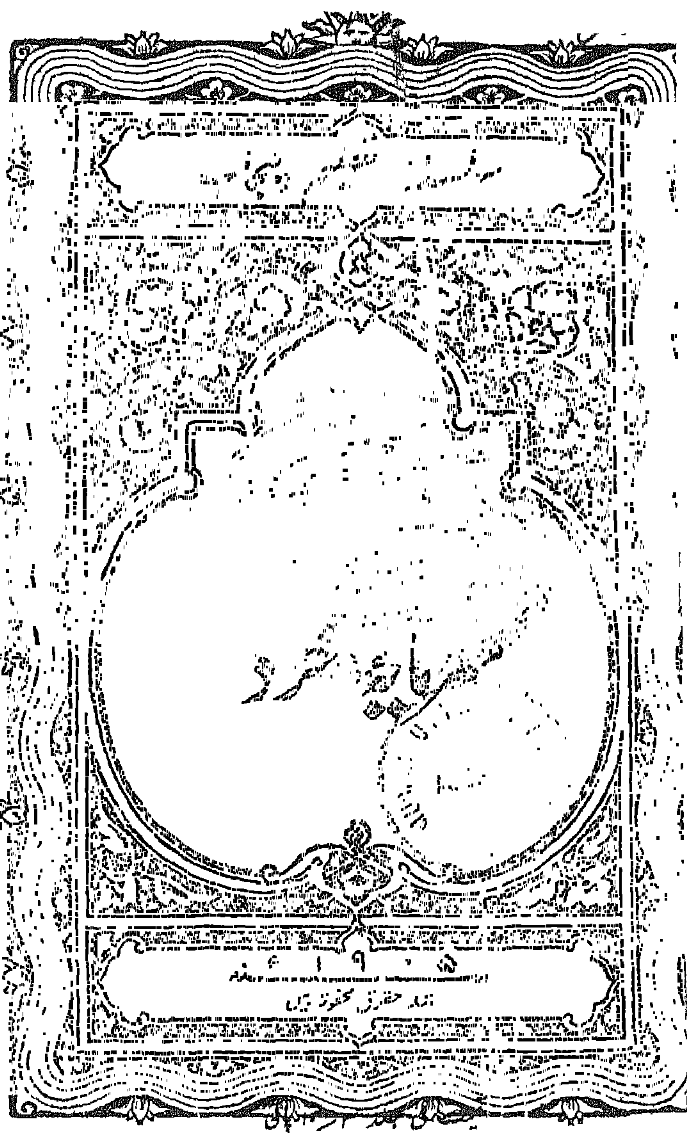

فہرست مضامین

اِنتخاب از فارسی روزمرّہ

صُحبتِ خویشی و قرابتی

مِهرجان - آقا! خیلے عجب است کہ اِمروز شُما تشریف آوردید؟

مِهرجان - بندہ خیلے مُشتاقِ زیارت بُودم +

آقا نورُوز - نسبت بمن چہ خدمت است؟

مِهرجان - خواهرِ من میخواہد سخن واجبی بعرض رساند +

آقا نورُوز - بگوئیدش کہ اِنشاءاللہ فردا حاضرِ خدمت مے شود +

مِهرجان - او حالا سخن گُفتن مے خواہد +

آقا نورُوز - آخر او بمن چہ گُفتن مے خواہد؟

مِهرجان - نمے دانم چہ گُفتن مے خواہد +

آقا نورُوز - خیر بعد از عصر شرفیاب صُحبت خواہم شُد +

مِهرجان - او خودش اینجا آمد است +

نورُوز - اَے مزدِ خُدا - غضب کردی مرا از پیشتر چرا

خبر نہ کردی کہ من از بازار
یک چیز غریبے بجہتِ او تحفہ
مے آوردم - پلوے پختم -
قہوہ مے پختم +

مہرجان - حاجتِ چنین
تکلّفات نیست - میخواہد سخنے
بشما گوید و برگردد +

نوروز - خیر بگو در کجاست؟

مہرجان - در حیاط[1] نشستہ
با سوگلی[2] شما حرف مے زند +

نوروز - برو صداش کن +

مہرجان - صونا - صونا ہوئے!

صونا - بلے - آقا چہ میفرمائید؟

مہرجان - کلثوم ننہ را
بگوے کہ اینجا بیاید +

صونا - در کجا؟

مہرجان - در اطاق نوروز
آقا +

صونا - خانم! مہرجان آقا شما را
در اطاق نوروز آقا صدا میزند +

کلثوم ننہ - سلامُ علیکم برادر +

نوروز - و علیک السلام

خواہر - خوش آمدی بیا بنشین -
قدم بر چشم - چہ طور تشریف
آوردی - باعثِ تکلیف تو چہ
بودہ است ؟

کلثوم ننہ - پارہٗ حرفہا
داشتم بگویم +

نوروز - بفرمائید - من
تشنۂ حرفِ شما ہستم +

کلثوم ننہ - کارِ واجبی
دارم - خلوتے خواہم گفت +

نوروز - اینجا ہیچ بیگانہ
نیست شما آشکارا حرف بزنید +

کلثوم ننہ - پیش روے
مردم گفتہ نے توانم +

نوروز - در گوش من بگوئید +

کلثوم ننہ - سرگوشی در
مجلس زیبا نیست +

نوروز - بیا پشتو نشستہ حرف بزنیم +

---

[1] حیاط - آنگن - جو گھر کے سامنے نشست و برخاست کے لیئے چاردیواری کھینچ کر بنائی ہوتی ہے +

[2] سوگلی - محبوبہ +

کلثوم ننہ - خیلے مناسب اَست +
نوروز - حالا بگو مطلب شما
چہ چیز اَست +
کلثوم ننہ - حرفیکہ من
مے گویم باید کہ آں را پیش
ایں و آں بروز ندہید کہ
فلانی بمن چنیں و چناں
گفتہ اَست +
نوروز - آہستہ چرا
مے گوئی - بلند بگو - گوشم قدرے
سنگین اَست +
کلثوم ننہ - من آہستہ
ازاں حرف مے زنم - مبادا
پشتِ دیوار کسے گوش داشتہ باشد
و حرف مرا بشنود - پیشِ پسرِ
شما نقل بکند +
نوروز - نہ خیر - کسے
نمے شنود - تو حرفِ مطلب
را بے تکلف بمن آشکار
کن +

کلثوم ننہ - من خیلے
ازیں مے ترسم کہ پسرِ شما
بواشکی[1] آید و حرفِ مرا گوش
بدہد +
نوروز - خواہر حرف ویل[2]
مگو - وقت مے گذرد - مرا از
مقصدت حالی[3] کن +
کلثوم ننہ - مطلبم
ایں اَست کہ پسرِ شما ارادۂ
زن بردن مے دارد یا نہ ؟
نوروز - چرا نمے دارد -
انشاء اللہ بعد یک سال
عروسیش را تدارک میدہم +
کلثوم ننہ - اوف -
تا یک سال کہ انتظار
خواہد کشید +
نوروز - خواہر - چہ میگوئی -
در چشم زدن سال میگذرد +
کلثوم ننہ - اگر تا یک ماہ
شما تدارک نمے دہید - من

[1] بواشکی اور یواش بمعنی آہستہ + [2] حرف ویل - اِدھر اُدھر کی باتیں - متروک باتیں - قابلِ ترک باتیں + [3] حالی کردن - آگاہ کرنا - خبردار کرنا - جتانا +

دُخترِ خود را بہ پسر گزمہ[1] باشی
نامزد مے کنم +
نوروز - زنکہ - اینچہ حرفہا است
کہ مے زنی - از سخنت زمیں
زیر پایم لرزید +
کلثوم ننہ - من شنیدہ ام
کہ پسر شما براہِ بد[2]
اُفتاد است +
نوروز - کلثوم ننہ -
چہ چی مے گوئی - چرا پسر
مرا بد نام مے کنی +
کلثوم ننہ - من خیلے
شنیدہ ام کہ او با سوز
کولیہا[3] شد است و جندہ[4] بازی
مے کند +
نوروز - زنکہ - از خدا
بترس چرا از پیشِ خود حرفہا
مے سازی - چرا بر طفلکِ نادان
شاخچہ[5] بندی مے کنی +
کلثوم ننہ - تو مثلِ کبک
چشمت را روے ہم گذاشتۂ
نیک و بدت را نمے بینی
و مے دانی کہ مردم ہم
نمے بینند +
نوروز - ایں حرفہا را
از کجا مے گوئی +
کلثوم ننہ - آبادی شب
پسر شما عرق[6] خوردہ توے
راہ با یکے از قراولہا[7] عربدہ
نہ کردہ است ؟ و قراولان
او را ہمہ شب دشتاق[8]
نہ کردہ اند ؟ و تا دہ
تومان[9] از شما جریمہ نگرفتہ اند؟
او را ول نہ کردہ اند +

[1] گزمہ - پولیس - چوکیدار - گزمہ باشی پولیس افسر - تھانہ دار - کوتوال + [2] براہِ بد اُفتادن - بد چلن ہو جانا + [3] کولی - رنڈی - بیسوا + [4] جندہ - خانگی - پوشیدہ حرامکاری کرنے والی + [5] شاخچہ بندی - تہمت دھرنا - بہتان باندھنا + [6] عرق - آج کل کے محاورہ میں شراب کو کہتے ہیں + [7] قراول - چوکیدار - پہرہ دار + [8] دشتاق - زیر حراست - حوالات - جیل - قید خانہ - قید + [9] تومان - ایران میں ایک طلائی سکہ ہے جس کی قیمت بقدر للعہ کے ہوتی ہے +

نوروز - بزرگِ خودِ ماں
زنہار شہرت ندہی کہ چنیں
و چناں شد اشت +
کلثوم ننہ - مرا چہ
ضرور اشت کہ رازِ شما را
شہرت بدہم - مردم شہر ہمہ
خود مے دانند کہ بچۂ نوروز
آقا ہیچو شد اشت +
نوروز - زنکہ معلوم
مے شود کہ تو از حرفِ
کسے از راہ رفتۂ عقل ترا
کسے دزدیدہ اشت در عالمِ
شباب اکثر از جواناں ہیچو حرکت
بفعل مے آید +
کلثوم ننہ - بلے - من
ہم مے دانم کہ شما خودِ تاں
او را ہیچو یار[۱] کردہ اید +
نوروز - من چہ طور
او را یار کردہ ام ؟

کلثوم ننہ - شما او را
نہ علم آموختید نہ معرفت -
بجز اینکہ شما تلکہ[۲] کنید و
او دزوازد - دیگر از دستش
چہ بر مے آید +
نوروز - خبر او ہیچ کارہ
نیست - بہ بینم تو نامردش را
چہ طور بدیگر کسے مے دہی -
گرسنہ باشی نیست کہ پاتوے
کفش ما بکند +
کلثوم ننہ - اگر مے دہم -
بہ بینم شما مرا بکدام قرا و تہا
دشناق خواہید کرد - حالا میروم
از حرفِ شما او را حالی میکنم +
نوروز - نہ خواہم ما نوکریتم -
چاکر نتم - بندہ تو ایم - غلامِ
تو ایم - این حرفہا را بر زبان
میار - این کارہا از تو شائستہ
نیست +

لہ یار - دلبر - دیوانہ - منہ زور - سر چڑھایا ہوا - شتر بے مہار +
لہ تلکہ - کمائی - یعنی تم کماؤ اور وہ یار دے اور تمہاری
کمائی اڑائے +

کلثوم ننہ - شما نہ نوکرِ من باشید نہ چاکرِ من شما برادرِ من باشید - اما پسرِ خود را بگوئید کہ ازیں خیال مفت زن بردن بیفتد[1] +

نوروز - حالا ایں حرفہا را کنار بگذار - بگو کہ تدارکِ عروسیش را کے مے دہی +

کلثوم ننہ - تدارکِ عروسی کہ؟

نوروز - عروسی دخترہ ات +

کلثوم ننہ - من ہرگز دست دخترہِ خود بدستِ ہیچو پسر سر خود بالا بر آمدہ[2] نمیدہم +

نوروز - نہ خواہرِ تو او را بجانِ من بفرزندی قبول کن - او ہمیشہ غلامِ تو باشد +

کلثوم ننہ - وایچہ حرف است کہ پسرِ شما با چنگیہا[3] خوش گذرانی بکند و دخترم در پسِ پردہ از غم بگدازد +

نوروز - خواہر - از برائے خدا رحم کن و از خطائے رفتہ اش چشم بپوش - آئندہ رگردِ چنیں کارہا نخواہد گشت +

کلثوم ننہ - او گردِ چنیں کارہا گردد یا نگردد من ہرگز عروس دخترہ ام را با نورِ چشمِ شما نمے کنم +

نوروز - برو اگر نمے کنی نہ کن - ما ہم شنیدہ ایم کہ دخترت رود از پیشِ روئے نا محرم مے نشیند و مثلِ گوریہا پیشِ ایں و آں رقص[4] مے دہد +

کلثوم ننہ - حالا کہ ہیچو است - لائق نورِ چشمِ خود دخترہ پیدا بکنید

---

[1] یعنی نکاح کرنے کے بیہودہ خیال سے باز رہے - بیفتد کے معنی اہلِ ایراں کے محاورے میں باز رہنے کے ہیں + [2] سر خود بالا بر آمدہ - شترِ بے مہار + [3] چنگی - گاین - ڈومنی - تیرہ تالی + [4] رقص دادن - کولے مٹکانا - مٹکنا +

دختری که رود از پیشِ این
و آن ببیند - لائقِ نورِ چشمِ
شما نیست +

نوروز - مهر جان آقا -
شما پیش بیائید - و کلثوم ننه
را بفهمانید که بما آزرده
نه شود +

مهر جان - او از شما
آزرده نه بود - شما خود از
سخنهاے ناسزا او را آزرده
کرده اید +

نوروز - من کے باو سخن
ناسزا گفته ام - اگر بفرض
سخنے نا واجب از زبانِ
من برآمده باشد معاف
فرمائید +

مهر جان - ما صاحب
دختریم - ما چه حد داریم که
با شما سر برداریم - مگر شما را
هم اینچنین حرفها زیبا نیست +

نوروز - خیر این حرفها
را بگذارید مطلب من این است
حالا که بخانه‌تان رسیده‌اید
این سخنها را پیشِ دختره
بروز ندهید و از طرف پسرِ
من این انگشتر توے انگشتش
بکنید +

مهر جان - ما نام پسرِ شما
پیشِ او بر زبان آورده
نمے توانیم - وقتیکه کس نام
نورِ چشم شما پیشِ او مے برد
خیلے بدش مے آید +

نوروز - مگر او ازین قرابت
رضا نیست ؟

مهر جان - بلے او پیشتر
ازین قرابت حاشا[1] مے کرد - من
بزور کے این کار بگردنش
بشنم +

نوروز - اے واے چه
چاره کنیم - مهر جان آقا
حالا تدارکِ عروسی را جلد
باید کرد +

---

[1] حاشا مے کرد - یعنی انکار کرتی تھی +

کلثوم ننہ - اے وائے صدائے پائے بیگانہ مے آید +

نوروز - چرا مے ترسی - ہیچ بیگانہ نمے تواند کہ اینجا پا بگذارد +

کلثوم ننہ - آخر رایں کیست ؟ کہ سرش را تو کردہ یک راست بسمتِ اطاقِ ما مے آید +

نوروز - مگر تو نمے شناسیش ؟

کلثوم - من نمے شناسمش +

نوروز - چرا نمے شناسمش ؟ خیلے خوب مے شناسیش +

کلثوم ننہ - آخر بفرمائید کہ ایں کدام کس است کہ ہمچو سرزدہ[1] پیشِ ما مے آید +

نوروز - ایں ہماں نامزدِ دخترت است +

کلثوم - اے وائے چہ خاک بر سرکنم کجا بروم +

مہر جان - مگر تو او را دیدن نمے خواہی +

کلثوم ننہ - خیلے بدم مے آید کہ رُویش را بہ بینم - وقتیکہ من رُویش را مے بینم - زہرہ[2] ترک مے شود +

مہر جان - اگر ترا دیدنش خوش نمے آید برو در پسِ آں لنگۂ در قائم[3] شو +

صحبتِ ناخوشی و بیماری

شیخ حسن - سلامٌ علیکم - سیّد جان +

سیّد جان - و علیک السّلام یا شیخ ! مزاج چہ طور است ؟ امروز قدرے ناخوش بنظر مے آئی - رنگ رُویت چرا پریدہ است ؟

شیخ حسن - یا سیّدی ! سرم خیلے درد مے کند +

---

[1] سرزدہ - بے تحاشا - بے کھٹک - بے روک ٹوک + [2] زہرہ ترک مے شوم - یعنی میرا دل پھٹتا ہے + [3] قائم شدن - پوشیدہ ہونا - اور قائم کردن - پوشیدہ کرنا +

سیّد جان - نصیبِ اعدا از کَے ؟

شیخ حسن - صبح کہ از رختِ خواب برخاستم دیدم کہ سرم درد مے کند +

سیّد جان - باعثِ ناخوشی چہ بود ؟

شیخ حسن - دیروز بین راه سرم گیج[1] خورده پایم بہم پیچیده زمین خوردم[2] - شب تب کردم +

سیّد جان - جائے ضرب کہ نرسیده ؟

شیخ حسن - پلِ دماغم ضرب خورده ورم گرفت است +

سیّد جان - دستِ خود را چرا دراز نمے کشی ؟

شیخ حسن - ماہیچۂ بازوم نیز درد مے کند +

سیّد جان - در راه رفتن نیز اتو مے کشی[3] +

شیخ حسن - بشکہ تکان خوردم قلم پایم زخم خورده[4] لہ شده است +

سیّد جان - بلے همین سبب است کہ امروز تو ہمچو مے لنگی +

شیخ حسن - سینۂ پایم نیز زخم خورده است +

سیّد جان - بدکتور[5] - چرا رجوع نہ کردی ؟

شیخ حسن - پیشِ ریش ساز[6] رفتہ بودم زخمها را تختہ بند کرده است +

سیّد جان - معلوم میشود کہ شما از علاجِ دکتور مے ترسید ؟

---

[1] سرگیجی - سر کا پھرنا - دورانِ سر - مرضِ دوار - سر کا چکرانا +
[2] زمین خوردن - گر پڑنا + [3] در زمین اتو کشیدن - لنگڑا کر چلنا - جھکے جھکے پاؤں ڈالنا + [4] لہ شدن - گوشت کا ضرب کھا کر نرم ہو جانا - پس جانا + [5] دکتور - ڈاکٹر کا مفرس ہے +
[6] ریش ساز - جرّاح +

شیخ حسن - مرد ہشد از
علاجِ دکتور خیلے مے ترسند +
سید جان - آخر چرا ؟
شیخ حسن - فقط بے عقلی +
سید جان - نفعے کہ بندہ
در علاجِ دکتور دیدہ اشت در
علاجِ اطبا کم دیدیم +
شیخ حسن - بلے دواے
شاں اندک و نفعش ہشیار
اشت +
سید جان - بندہ خیلے
معتقدِ علاج دکتور ہشتم +
شیخ حسن - من ہم
از دکتور براے خود دوا
آوردہ ام +
سید جان - بخورید
بخیر اشت - خدا نفع مے دہد +
شیخ حسن - خیر اشت ؟
شما ہم امروز ہیچو شروعہ
مے کنید +
سید جان - شب
سرکہ خوردہ بودم - نزلہ
بحنجرہام زور آوردہ اشت -
سرفہ مے کنم +
شیخ حسن - مگر شما
پرہیز نمے کنید ؟
سید جان - آدم تا کجا
پرہیز کند - از پرہیز کردن
جانم بتنگ آمدہ اشت +
شیخ حسن - چند روز
دیگر ہم پرہیز را بر خود
گوارا بکنید - وقتیکہ بہ کلی
صحت حاصل شد باز حاجت
پرہیز نیشت +
سید جان - خیر اشت -
از چند روز رفیقِ شما را
با شما نمے بینم ؟
شیخ حسن - یک ماہ
مے گذرد کہ از بامِ سرا
باکلہ پائین آمدہ بازوئیش
در رفتہ حالتِ نا خوشی
پیدا کردہ بستری شدہ اشت +
سید جان - حالا
احوالش چہ طور اشت ؟
شیخ حسن - احوالش
برہم خوردہ روز بروز بدتر

شُد اشت +

سیّد جان - آیا اُمید زِیشت ہشت ؟

شیخ حسن - خیر - دماغش تیغ کِشیدہ[1] است چشمش بر آشماں[2] اُفتاد اشت - لوپ[3] پھایش گود اُفتاد اشت - زبانش تا حقرۂ نافش خشکید اشت - ہر لحظہ دِلش کُلافہ[4] مے شوَد +

سیّد جان - تیمارش را کہ مے کُند ؟

شیخ حسن - پدر و مادرش مے کُنند +

سیّد جان - شُما ہم گاہے بعیادتِ او میروید ؟

شیخ حسن - بندہ اِمشب سر بالِینِ او بُودم +

سیّد جان - مے گویند - برادرِ زنش نیز تب کرد اشت +

شیخ حسن - بلے +

سیّد جان - تب نوبہ ہشت یا ہر رُوزہ ؟

شیخ حسن - ہر رُوزہ +

سیّد جان - گاہے عرق ہم مے کُند - یا خَیر ؟

شیخ حسن - دِیرُوز خیلے عرق کردہ بُود +

سیّد جان - حالا گُنہ گُنہ[5] اش بدہید +

---

[1] دماغش تیغ کِشیدہ - یعنی اُس کی ناک سُت گئی ہے + [2] چشمش بر آشماں اُفتادہ - یعنی اُس کی آنکھیں چھت سے لگ گئی ہیں + [3] لوپ پایش گود اُفتادہ - اُس کے رُخسارے پچک گئے ہیں + [4] دِلش کُلافہ شُد اشت - اُس کا دِل ہر وقت متلاتا ہے + [5] گُنہ گُنہ - کونین - سِنکونا بارک جو دیسی کونین کے درخت کی چھال کا سفُوف ہے - یہ لفظ انگریزی کونین (Quinine) سے مفرّس ہے +

شیخ حسن - بلے خوردہ است۔ حالا چیزے بہتر شدہ است۔ مگر ہنوز بہ کلّی صحت نیافتہ +

سیّد جان - خدا شفا دہد۔ عجب سرزندہ[1] مردے است +

شیخ حسن - تو امروز در حرف زدن خیلے دہن را کج مے کنی ؟

سیّد جان - آرے - گوشت پایۂ دندانم ورم کرفتہ است +

شیخ حسن - دست از دستکشہا چرا بیروں نے کشی؟

سیّد جان - دستہایم از سرما ترکیدہ است +

شیخ حسن - امروز خیلے چُرت[2] مے زنی +

سیّد جان - ہمہ شب بیدار بودہ ام +

شیخ حسن - بروید باباں خدا سائتے خواب بکنن +

سیّد جان - خدا حافظ +

شیخ حسن - خدا اترا سلامت داشتہ باشد +

صحبتِ غُسل

میر جعفر - آقا قنبر !

آقا قنبر - بلے آقا +

میر جعفر - دلّاک[3] را صدا بزن کہ سرم را بتراشد +

آقا قنبر - از دمِ صبح بچۂ کریم را در عقبش[4] فرستادہ ام +

کریم - آقا ! او خودش از دمِ صبح حاضر است +

میر جعفر - کجا است +

کریم - پائیں در حیاط نشستہ است +

میر جعفر - او را بگو بالا بیاید +

آقا قنبر - شما خود تاں پائیں بروید +

[1] سرزندہ - بشاش - ہنس مکھ - زندہ دل آدمی + [2] چرت زدن - پینک لینا - اونگھنا + [3] دلّاک - حمّامی - نائی - حجّام + [4] عقب فرستادن - اور عقب رفتن بمعنی بُلانا +

میر جعفر ۔ من لُنگ[1] بستہ ۔ رخت برکندہ[2] ۔ لُخت[3] نشستہ ام +

آقا قنبر ۔ مگر شما ۔ ارادۂ غُسل مے دارید ؟

میر جعفر ۔ بلے ۔ دلّاک را پیش من بفرست و خُودت آب را گرم بکُن +

اُستا سلمانی[4] ۔ سلام علیک آقا !

میر جعفر ۔ پیش بیا

اُستا سلمانی ۔ چُونہ[5] مرا بتراش +

اُستا سلمانی ۔ آقاے مرحُوم ۔ پدرتان ۔ خُدا ایش بیامُرزاد ۔ سبیل را مے تراشید و عجب ریش بلندے میداشت ۔ شما بعکسِ او ۔ چُونہ[6] را مے تراشید و سبیلہا را مے دارید +

میر جعفر ۔ مردکہ ۔ تو اظہارِ معرفت را کنار بگذار و کارِ خودت را پیش ببر +

اُستا سلمانی ۔ شنیدہ ام کہ پسرِ عموے تاں سید رضا چانہ[7] را مے تراشد و گونہاش[8] را ریش مے دارد و تقلید اہلِ فرنگ در مے آرد +

میر جعفر ۔ عجب مردکۂ ۔

---

[1] لُنگ ۔ کمیس ۔ تہ بند ۔ لُنگی + [2] رخت برکندہ کپڑے اُتار کر + [3] لُخت ۔ ننگا ۔ برہنہ + [4] اُستا سلمانی ۔ اہلِ ایران اکثر حجاموں کو اِس لقب سے بُلاتے ہیں ۔ جس طرح سے کہ ہندوستان میں حجام کو خلیفہ کہتے ہیں ۔ اہلِ ولایت اُستا کہتے ہیں اور سلمانی اُن کو اِس لئے کہتے ہیں ۔ کہ حضرت سلمان فارسی رضی اللہ عنہٗ جو ایک جلیلُ القدر صحابی اور حضرت علی رضی اللہ عنہٗ کے بڑے سچّے دوست تھے ۔ اکثر سر مُونڈا کرتے تھے ۔ اِس لئے حجام لوگ اپنے گروہ کو اُن کی طرف منسُوب کرکے سلمانی کہلاتے ہیں + [5] چُونہ ۔ ٹھُڈّی ۔ در اصل چانہ ہے ۔ اہلِ ایران تغیرِ لہجہ سے چُونہ بولتے ہیں + [6] چانہ تراشیدن ۔ ٹھوڑی مُنڈانا + [7] گونہ ۔ رُخسار ۔ گونہ داشتن ۔ گُل مُچھّے رکھنا +

هرزه گوے هستی - تُرا بانِّہا چہ سروکار - مردِ خُدا حرف مُفت مزن[1] چانہ ام را بتراش +

اُستا سلمانی - آہ - عموے شُما - خُدا ایش جنّت نصیب کند - چہ خُوش ریش توپے[2] میداشت +

ممبر جعفر - اگر چونہ ام را مے تراشی بتراش - ورنہ برو سرِ خُود بگیر +

اُستا سلمانی - برادرِ بُزرگ شُما را چہ شُد است کہ ریشش را موزچہ پے[3] مے زند +

ممبر جعفر - اُخ - چہ قدر مُفت چک و چونہ[4] میزنی - نگفتم حرفِ ول[5] مگو - هرزه چاوی[6] مکن - اُستره برگیر و ریشم را بتراش +

اُستا سلمانی - آغا اخوط همین است کہ ریش یک مُشت و دو انگشت باید کہ باشد +

ممبر جعفر - مردکہ - اگر کسے ریش دارد یا ندارد بتو چہ - تو بجہتِ سر تراشیدن آمدۂ کہ از برائے وعظ گفتن +

اُستا سلمانی - مے خواهم کہ هم سرِ شُما را بتراشم وهم از مسائلِ فقیهہ شُما را حالی کنم - کہ ریش را بلند باید داشت - و سبیلہا را باریک باید تراشید +

ممبر جعفر - اے پدر سوختہ - کارِ واجبی میدارم - وقت میگذرد تو چانہ ام را بتراش - ازیں حرفہا بیفت ورنہ صد تا کتره[7] بسر رُویت مے شُمارم +

---

[1] حرف مُفت - بیهُوده بات + [2] ریش توپے - گنجان یا گھنی - گول - محرابی ڈاڑھی + [3] ریش موزچہ پے - خشخاشی ڈاڑھی + [4] چک و چونہ زدن - بک بک کرنا + [5] حرفِ ول بیهُوده بات + [6] هرزه چاوی کردن - مُفت کی بکواس کرنا + [7] کتره - دُشنام - گالی گلوچ +

استا سلمانی - آقا از حرفِ من جر[1] چرا میشوی - من پیغام شریعت را بشما عرض میکنم که ریش تراشیدن بالمرّه جائز نیست +

میر جعفر - نفست بگیر پدر سگ - اگر این بار هم جلو[2] حرف نمے کشی - ہیچو مُشت بر کله ات زنم که مغزت از لوله[3] دماغت سرا زیر مے شود +

استا سلمانی - آقا من چه کردم که سر من داد[4] مے زنی - تو خودت مے دانی که ریش تراشیدن کارِ مردم جلنبر[5] است +

میر جعفر - آقا قنبر! چنبر[6] بردار را بگو که - این شخص چارده را بضرب گتک[7] از در بیرون کشد +

آقا قنبر - مردکه - شاما عجب عادت کرده اید - بزیاد گفتن و اظهارِ معرفت نمودن - پاشو - سرِ خود بگیر - ورنه بیک سیلی ترا ادب مے کنم +

استا سلمانی - بہ بخشید - بشما رخصت دادم - من این مسئله را از علماے معتبر شنیده ام که ریش تراشیدن گناہ بزرگ است +

آقا قنبر - (قلو[8] بر پشتنش زده) برو شکلِ خود را گم کن +

استا سلمانی - من خودم مے روم - تو قلو چرا مے زنی +

آقا قنبر - خفه[9] شو - تخمِ خر - اگر این بار حرف مے زنی -

---

[1] جر شدن - کھسیانا ہونا + [2] جلو حرف کشیدن - خاموش رہنا + [3] لولۂ دماغ - ناک کی کوٹھی + [4] داد زدن - چلانا + [5] جلنبر - لُچّا - بد معاش - لفنگا + [6] چنبر بردار - چوبدار + [7] گتک - سوٹا - لاٹھی - ہنٹر - ڈنڈا + [8] قلو - لات + [9] خفه شو - چپ رہ +

سرت را توے مُرداب[۱] مے تپانم[۲]۔
آشتا سلمانی ۔ (زیرِ لب لُند لُند کناں[۳]) من از رُوےِ نصیحت حرفے گفتہ ام ۔ بابا ریش را متراش ۔ مزد کرمشت و ملنگ سخن مرا پشتِ گوش انداخت ۔
آقا قنبر ۔ آقا! آب سرد شُدہ اشت ۔
میر جعفر ۔ ایں تولہ سگ از صُبح تا بحال نگذاشت بروم فراغت[۴] خانہ ۔
آقا قنبر ۔ آب خیلے چائیدہ[۵] شدہ اشت ۔
میر جعفر ۔ تولینم[۶] کجا شت؟ تا سرِ آب[۷] رفتہ زہرِ آب[۸] ریختہ طہارت کنم ۔
آقا قنبر ۔ آیا شما امروز کیسہ و مُشتمال نکنید؟
میر جعفر ۔ حالا مُہلت سرِ کیسہ و مُشتِ مال ندارم ۔
آقا قنبر ۔ روبینۂ[۹] شیر آب گرم خراب شدہ اشت ۔
میر جعفر ۔ چرا؟ چہ شُدہ اشت ۔
آقا قنبر ۔ چوبکہِ پیچ و بشتش[۱۰] از مس ساختہ اند زنگ گرفتہ بستہ شُدہ اشت ۔

---

[۱] مُرداب ۔ بدررو ۔ موری ۔ [۲] تپاندن ۔ گھسیڑنا ۔ [۳] لُند لُند ۔ مُنہ میں بڑبڑانا ۔ [۴] فراغت خانہ ۔ پاخانہ ۔ [۵] چائیدہ ۔ سرد ۔ ٹھنڈک ۔ [۶] تولین ۔ لوٹا ۔ بدنا ۔ [۷] سرآب ۔ غُسل خانہ ۔ [۸] زہراب پیشاب ۔ [۹] روبینۂ شیر ۔ پانی نکالنے کی پیچ دار ٹونٹی ۔ جو اکثر پیتل کی بناتے ہیں اور براس کاک کہلاتی ہے ۔ یہ لفظ انگریزی روبی نٹ (Rubinet) سے مفرس ہے ۔ شیر ۔ پانی ۔ ٹونٹی ۔ [۱۰] پیچ و بشت ۔ براس کاگ ۔

صحبتِ لباس پوشی

میر جعفر- آقا قنبر!

آقا قنبر- بلے آقا +

میر جعفر- رخت برگردانم را پیش بیار کہ لباس را آلش بکنم +

آقا قنبر- آقا! ایں رخت برگردانِ شما حاضر اشت بسم اللہ لباس را عوض بفرمائید (تبدیل بفرمائید) (تغیر بدہید) +

میر جعفر- پیراہن کتانم کجا شت +

آقا قنبر- بالائے بند آلیچہ آویزان اشت +

میر جعفر- بندۂ خدا، چرا از برونزی تسا نخشتید کہ زنگ نے گرفت +

آقا قنبر- چونکہ برونزی در بازار دستیاب نہ شد- ناچار مسی را گرفتیم +

میر جعفر- خیر- تو برو خمرۂ آب گرم را بیار کہ غسل بکنم +

آقا قنبر- آبا- شما امروز لباس را آلش مے کنید ؟

میر جعفر- بلے مے کنم تو ہولہ و صابون بمن بدہ و رخت برگردانم را بیروں بکش +

لہ برونزی - پیتل - برنج - یہ لفظ انگریزی برانز (Bronze) سے مقرس ہے - جو برنج سے بنا ہوا معلوم ہوتا ہے + ۲ خمرہ - مٹکا - سبوچہ + ۳ ہولہ - تولیہ - انگوچھا - رومال جس سے بدن خشک کیا جاتا ہے + ۴ آلش - بدلنا + ۵ رخت برگرداں - بدلنے کے کپڑے + ۶ عوض کردن - بدلنا + ۷ بند آلیچہ - الگنی +

میر جعفر۔ بزیر آورده
تکان[1] داده جلوِ ما زمین بگذار +
آقا قنبر۔ مگر شما این
قمیص را نمے پوشید ؟
میر جعفر۔ چونکہ خیلے
گشاد[2] و بلند است بر قدِ من
راست نمے آید +
آقا قنبر۔ شاید کہ خیاط
باندازهٔ قدِ شما نبریده است ؟
میر جعفر۔ خیاطِ ما برش
خوب نمے داند +
آقا قنبر۔ این قبایِ شما
نیز تنگ و کوتاه است +
میر جعفر۔ دکمہ[3] و بادگیش[4]
نیز یخه[5] اش بد دوخته است
آقا قنبر۔ بلے۔ این بادگی
قابلِ دکمہ نیست +

میر جعفر۔ برو از بازار
تکمهٔ دیگر بیار +
آقا قنبر۔ این زیر جامه
هم چه قدر نا درست است۔
بشما زیبندگی ندارد +
میر جعفر۔ نیفه و خشتکِ
این نیز خوب ندوخته است +
آقا قنبر۔ شما امروز زیر جامه
مے پوشید یا پانطلون +
میر جعفر۔ تو بند[6] در
زیر جامه[7] بکش ما پانطلون
نمے پوشیم +
آقا قنبر۔ مگر شما پانطلون
نمے دارید ؟
میر جعفر۔ بلے میدارم +
آقا قنبر۔ پس در کجا است؟
میر جعفر۔ در سارق[8] پیچیده باشد +

[1] تکان داده ۔ جھٹک کر + [2] گشاد ۔ ڈھیلا ۔ بلند ۔ لانبا + [3] دکمہ ۔ تکمہ + [4] بادگی ۔ گھنڈی + [5] یخہ ۔ گریبان + [6] بند ۔ ازار بند [7] زیر جامہ ۔ پائجامہ [8] سارق ۔ گٹھڑی ۔ بقچہ +

آقا قنبر ـ در سارق
کہ نیست +
میر جعفر ـ گازر بُردہ باشد
برختِ شور[1] خانہ +
آقا قنبر ـ از رختِ[2] شور ـ
پُرسان کردہ ام ـ مے گوید
پیشِ من نیست +
میر جعفر ـ پس پیشِ
دقاق[3] باشد +
آقا قنبر ـ آیا ـ ایں ازبیک[4]
بر شما راست مے آید ؟
میر جعفر ـ خیلے راست
مے آید +
آقا قنبر ـ بخرہ ایں قدرے
پارہ شدُ اشت +
میر جعفر ـ آں رِشتہ و
سوزن بگیر و بخیہ اش را
بدوز +
آقا قنبر ـ دامنِ ایں نیز
چاک شدُ اشت +

میر جعفر ـ بگذار ـ خیاط
خُودش دُرُست بکُند +
آقا قنبر ـ ایں ارخالقِ
نیم تنہ[5] شُما چہ خُوب ساختہ
اشت کہ قرینہ[6] ندارد +
میر جعفر ـ بلے ـ تازہ
فرمائش دادہ ـ تُودم خیاط
ایں را بہ مارشین[7] دوختہ اشت +
آقا قنبر ـ بر شُما خیلے
زیبندگی مے دارد +
میر جعفر ـ تو ایں را
توے سارق پیچیدہ نگاہدار
کہ رُوزِ عید خواہم پوشید +
آقا قنبر ـ پس حالا
چہ خواہید پوشید ؟
میر جعفر ـ حالا سرداری[8]
خزم را خواہم پوشید +
آقا قنبر ـ آیا ایں جبۂ
ماہوت را نخواہید پوشید ؟
میر جعفر ـ نخواہم پوشید +

[1] رختِ شور خانہ ـ دھوبیوں کا گھاٹ + [2] رختِ شور ـ دھوبی +
[3] دقاق ـ کُندی گر + [4] ازبیک ـ اچکن + [5] ارخالق نیم تنہ ـ کوٹ + [6] قرینہ
ندارد ـ یعنی مثل نہیں رکھتا + [7] مارشین ـ مشین ـ کل + [8] سرداری خز ـ فسر کا لبادہ +

مگر تو ایں را خوب تکاں بدہ تا از گرد پاک شود +

آقا قنبر — خیلے گرد آلود است - بتکاندن پاک نمے شود +

میر جعفر — برو آں ماہوت پاک کن[۱] را بگیر و ایں پتو را نیز از گرد پاک کن +

آقا قنبر — ایں شال ترمہ[۲] را بیت[۳] زد است +

میر جعفر — پیشِ رفوگر ببر تا داغ دوزی[۴] بکند +

آقا قنبر — ایں وظیفہ را بکنم +

میر جعفر — پیشِ دقاق ببر +

آقا قنبر — ایں کالاہائے شستنی را چہ کنم +

میر جعفر — اینہا را خرہ[۵] بنہ - بوقتِ فرصت برختِ شور بسپار +

آقا قنبر — دستمالِ سفید شما چرک شدہ است +

میر جعفر — ایں دستمالِ سفید و آں دستمالِ گلی - ہر دو را بآب بکش[۶] +

آقا قنبر — شما ایں دستمالِ مشکی را بگیرید — من ایں کالاہا را برختِ شور سپردہ بیایم +

میر جعفر — نہ برو - اما حالیش کن کہ کالاہائے ما را مفروز کردہ[۷] (رسوا کردہ) بگذارد تا بتاد آمیش نکند +

---

[۱] ماہوت پاک کن - برش + [۲] شال ترمہ - سنجاف دار - حاشیہ دار - ڈورہ دار + [۳] بیت زد اشتن - کیڑا لگ گیا ہے + [۴] داغ دوزی - رفو + [۵] خرہ - ڈھیر - جمع - انبار - خرہ بنہ - ڈھیر یا جمع کر رکھ + [۶] بآب بکش - دھو ڈال + [۷] مفروز کردہ - جدا کرکے - رسوا کردہ کے بھی یہی معنی ہیں +

آقا قنبر- آقا یک ازخالق
را بمن ہم ارزانی بفرمائید
خشکی بجانِ من بدمے
چسپد +

میر جعفر- برو خیاط را
صدا بزن یک ازخالق چلواری
واسۂ تو بدوزد +

آقا قنبر- آقا من
رختِ[1] تنک نمے خواہم -
برائے من رختہائے گندہ
زیبا شت +

میر جعفر- برو لاے[2] اورا
از پنبہ آگندہ بکن +

آقا قنبر- ایں توپ اطلس
خیلے قشنگ اشت - بجہتِ
سوگلی خودِ تاں ازیں یک نیم تنہ
نسازید ؟

میر جعفر- من یک نیم تنہ
آبی زری کہ دگمہ اش از
طلا شت از برائے او تازہ
فرمائش دادہ ام +

آقا قنبر- شما واسۂ
آقا زادہ - چیزے فرمائش
ندادہ اید ؟

میر جعفر- خوب بیادم
دادی - برو از بزاز طاقۂ
ماہوت دیروزہ را بیار +

آقا قنبر- آقا ایں طاقۂ
ماہوت گلدوزہ حاضر اشت +

میر جعفر- ایں خود
دگر طاقہ اشت - آں طاقۂ
دیروزہ کہ ما دیدہ بودیم
چہ شد ؟

آقا قنبر- بزازِ دغل پیشہ
آں را جا زدہ[3] اشت +

میر جعفر- کالاے بہ
بریشِ خاوندش - برو ایں را
رد کن و بگو کہ ما ایں را
نمے خواہیم +

آقا قنبر- ایں ہم
چنداں بد نیست - قماش خوب
مے دارد +

---

[1] رختِ تنک - ہلکے پتلے کپڑے + [2] لاے - درمیان - اندر - بیچ بیں + [3] جا زدن - بدل دینا +

میر جعفر- اگرچہ قماش
خوب ہم داشتہ باشد- مگر نمیخریم +
آقا قنبر- چونکہ شما
دیروز فرمائش دادہ بودید حاضر است +
میر جعفر- پیش بیار کہ
بخیہ اش را بہ بنیم +
آقا قنبر- بہ بہ- دستش
مریزاد چہ قدر خوب دوخت است +
میر جعفر- این توپ
اطلس را ہم باو بدہ کہ
واسطۂ عیالِ ما یک بنیم تنہ
بسازد +
آقا قنبر- آقا! حسن ویزدی-
دم در ایستادہ انتظارِ شما میکشد +
میر جعفر- برو تو پاے
پلہ[1] پذیرائی کن و در اطاق[2]
پذیرائی بنشاں من جوراب
پوشیدہ مے آیم +

آقا قنبر- آقا! شما
این جوراب ساقہ بلند را
نمے گیرید ؟
میر جعفر- بلے-
مے گیرم- جوراب[3] بلندِ من
پیش بیار +
آقا قنبر- آقا شما
پاتاوہ[4] خود را چہ کردہ اید؟
میر جعفر- بہ برادرِ خود
بخشیدہ ام +
آقا قنبر- شما امروز
کفش در پا مے کنید یا
چکمہ ؟
میر جعفر- من چکمہ ساقہ
بلند در پا خواہم کرد +
آقا قنبر- آقا حسنِ ویزدی
مے گوید- من تا بکے انتظارِ
شما مے کشم- شما زود تر

[1] پاے پلہ- زینہ کے نیچے- پا- محاورہ ہے نیچے کے معنے ہیں
چنانچہ پاے پردہ- یعنی پردہ کے نیچے + [2] اطاق پذیرائی-
ملاقات کا کمرہ- بیرونی درجہ + [3] جوراب بلند- گیٹس- رفیتا +
[4] پاتاوہ- یا- پاتابہ +

تشریف بیارید - کارِ واجبی
دارم +
میر جعفر - بگو یک دقیقه
صبر کند - تا کلیجه[1] ام را بپوشم
ریشم را شانه کنم مے آیم +
آقا قنبر - چشم بد دور
ایں کلاه بسرِ شما چه قدر
زیبندگی دارد +
میر جعفر - آں آئینه را
بیار و پیش روے من بگذار +
آقا قنبر - ایں منگولهٔ[2]
کلاهِ شما چه قدر باریں کلاه
زیبندگی میدارد +
میر جعفر - خیلے خوب بیادم
دادی - مارا در مسجدِ جامع
رفتن است بیار آں عمامه
را بسر به پیچیم +
آقا قنبر - دستکشهاے[3] شما
کجا ست +

میر جعفر - توے دستم است +
آقا قنبر - آیا شاید شما
امروز بگردش نه میروید ؟
میر جعفر - بلے - بعد از
نماز بسیر و گردش مے رویم +

صحبتِ حوادث و استخبار

مشتاق - آیا هیچ خبرے
مفید نیست ؟ (آیا هیچ فائده مند
خبرے نیست ؟)
مهر جان - اصلاً - خبرے
لائقِ اندراجِ روزنامه[4] نیست +
مشتاق - ملا شیدا ! شما هم
از حوادث چیزے نمیدانید ؟
شیدا - ما از حوادث
چیزے نمیدانیم +
مشتاق - ناصر جان آقا !
شما هم چیزے نشنیدید ؟

---

[1] کلیجه - دراز کوٹ جو کہ زانو سے نیچے تک ہوتا ہے +
[2] منگوله - ٹوپی کا پھندنا - طرّہ + [3] دستکش - دستانه + [4] روزنامه - اخبار - روزنامه نویس - اخبار نویس +

ناصر جان - ما چیزے
نشنیدہ ایم - اگر شما چیزے
شنیدہ اید بفرمائید ؟
مشتاق - ما ہیچ شنیدہ ایم -
شما ایں را شنیدہ اید یا نہ ؟
شیدا - ما ایں را خیلے
وقت است شنیدہ ایم +
مشتاق - آیا ایں خبر
تازہ نیست ؟
شیدا - ایں خبر خیلے
کہنہ است +

احتمال و شک

مشتاق - آیا ایں احتمال
دارد ؟
ناصر جان - چرا احتمال
ندارد +
مشتاق - تلغراف[1] فیکہ -
تربیون[2] چاپ زدہ است -
وقوعش ممکن است +

شیدا - ممکن نیست +
مشتاق - و آنچہ روزنامہ
اودھ اخبار[3] مے نگارد - صورت
امکان میدارد ؟
ناصر جان - چرا امکان
ندارد ؟

تعجب

مشتاق - من ازیں تعجب
مے کنم +
شیدا - ہیچ جاے تعجب
نیست +
مشتاق - آیا ایں عجیب
نیست ؟
شیدا - ایں ہرگز عجیب
نیست +
مشتاق - مرا خیلے شگفت
مے آید +
شیدا - ما را ہیچ شگفت
نمے آید +

[1] تلغراف - یا تلگراف - تار برقی - یہ لفظ انگریزی ٹیلیگراف (Telegraph) سے معرب اور مفرس ہے + [2] تربیون - نام اخبار + [3] اودھ اخبار - نام اخبار +

تصدیق و انکار

مشتاق - آیا - این راست است؟ (این صحیح است؟) (این تحقیق است)؟ (این محقق است)؟ (این ثبوت است؟

ناصر جان - بلی - این امر راست است +

مشتاق - شما - این را باور می کنید؟

شیدا - ما این را باور می کنیم +

مشتاق - آیا آنچه میگوئید - محقق می دانید؟

شیدا - ما محقق می دانیم +

ناصر جان - شما خودتان[1] این را تحقیق کرده اید یا دیگری؟

شیدا - من این را خود تحقیق کرده ام

مشتاق - بخیال من این امر غلط است (بیهوده است) (دروغ است) - (بهتان است) (افترا است) خیلے نقل[2] دارد +

شیدا - هرگز غلط نیست +

مشتاق - کے این را تصدیق می کند؟

شیدا - خیلے کسان تصدیق می کنند؟

مشتاق - کہ تصدیق می کند؟

شیدا - ناصر جان تصدیق می کند +

غصہ و اندوہ

منصور - آیا شما غمگین هستید؟

---

[1] خودتان - لفظ تان ضمیر مخاطب کی اختصاراً جمع ہے - یعنی خود آپ یا خود تم + [2] نقل دارد - یعنی عجائب ہے +

ناصر - من خیلے (بسیار)
(از حد زیاد) - غمناک ہستم -
(مغموم) - (متفکر) - (اندوہگین)
ہستم +
منصور - شما چرا
غمگین ہستید؟ (تکدّرِ طبع شما
رچه) است +
ناصر - چونکہ من این را
گم کرده ام +
منصور - آیا باعثِ رنجیدن
شما ہمین است ؟
ناصر - بلے باعثِ (رنجیدن
من) رنجیدنم ہمین است +
منصور - شما چندین
اندوہناک (دِلگیر) نشوید
(مشوید) +
ناصر - چگونه (چسان)
(چه طور) من پریشان
نشوم ؟
منصور - شما ہیچ فکر
نکنید (دست و پاچه نشوید)
خود پیدا مے شود +
ناصر - تا وقتیکہ پیدا
نشود - دلِ من وا نمیگردد +
منصور - شما خاطرجمع
باشید - من آن را پیدا کرده
بشما مے دہم +
ناصر - خیلے مہربانی جناب
در حقِ حقیر باشد +
منصور - ہیچ جاے
مہربانی نیست - آدم بکار
آدم بر مے خورد +
ناصر - خدا شما را
سلامت داشته باشد کہ ہمیشه
دزدِ دِلِ مرا دلدارِی مے کنید +

مشورت

ناصر - حالا تدبیر چیست؟
(چه باید کرد؟) (چه کنم) ؟
(چه کار کنم) ؟ - (چه راه

---

۱ دلگیر - غمناک - پریشان + ۲ دست پاچه شدن - گھبرانا +
۳ دِل وا گردیدن - طبیعت کا خوش ہونا +

باید گرفت)؟ (چه کار باید کرد)؟
(چگونه مے شود)؟
منصور - چرا - چه
شده است؟
ناصر - چه میخواهید شود.
سنگ آمد و سخت آمد +
منصور - بفرمائید -
چه کارے سرتان آمده است؟
ناصر - کارے سرمن آمده است
که مگو و مپرس +
منصور - پس فکرِ شما
چیست؟
ناصر - من در حیرتِ
بزرگی افتاده ام - نمے دانم
که سرم کدام بالین است +
منصور - آخر دریں امر
چه فکر و اندیشه مے کنید؟
ناصر - حالا فکرم این است
که چارۂ سرِ خودم را بکنم +
منصور - شما چندان
دلگیر نشوید - پیش آمد کار
بخیر است +

ناصر - من دریں کار مات
مانده ام (واله شده ام)
(حیران شده ام) +
منصور - پس آخر دریں
امر راے تان چیست؟
ناصر - راے من منحصر
بر راے شما ست - شما
در دلم را وارسی بکنید و
راہے پیش پایم بگذارید که
آں طور بکنم +
منصور - از دستِ ما
چه بر مے آید؟
ناصر - از دستِ شما همه
کار بر مے آید +
منصور - بخیالِ من ایں
کار چنداں اشکالے نمیدارد +
ناصر - پیش شما ندارد -
پیشِ من خیلے تو در تو و درهم است
منصور - اوّل از راے
و اندیشهٔ تان مرا حالی[1]
بفرمائید - پس من عرض
مے کنم +

[1] حالی کردن - خبردار کرنا - آگاه کرنا +

ناصر - من تشنۂ حرفِ شما
اوّل بفرمائید +
منصور - رائے من
این است +
ناصر - بارک اللہ رائے
شما صواب است - رائے
من نیز ہمچوں رائے
شما ست +

آدابِ مصاحبتِ اہلِ ایران

میرزا - مرحوم ایران از
شاہ و گدا - حرمتِ مادر و
پدر و اُستاد و بزرگاں را
خیلے منظور نظر مے دارند -
و اگر خلافِ قاعدہ بعمل آرند
مطعون و لائقِ ملامت میشوند -
در حضور پدر و مادر نمے نشینند
مگر بدو زانو - و پیشِ کہن سالاں
حتے برادرِ بزرگ قلیان
میل نمے نمایند - بے جراب
و قبا و ارخالق و کمربند و

بالا پوش از خانہ بدر نمے آیند
بلکہ ہنگام رفتن بخدمتِ صاحب
منصبان و حکّام واجب است
دست در آستینِ جبّہ داخل
کردہ باشند +
اہلِ ولایت دعوت و
مہمانی را بکثرت دوست میدارند -
چوں آشنا و بیگانہ واردِ خانہ
شود - اگر وقتِ ناحضر باشد
طعام پیشِ رویش گذارند -
و اِلّا میوہ و شیرینی مضائقہ
نہ دارند - گویند اگر چنیں
نشود ملاقاتِ مردہا آمد و
رفت سرِ قبرستان مے ماند -
در مجمعِ ایشاں اگر کسے آب
مے خورد - حاضراں رخطاب
مے نمایند "عافیت باشد" -
شخص مقابل "عافیتِ شما بخیر" میگوید
اگر شخصے صنعتِ خود را بحضرات
نشاں دہد - ناظر مے گوید بہ بہ
ماشاء اللہ دستِ شما مریزاد یا
انشاء اللہ دستِ شما درد
نکند - چوں بیکدیگر قلیاں

یا فنجانِ قہوہ و چلے تواضع
مے کنند۔ مے گویند خدا حافظِ
شما، و چوں از خدمتِ کسے
اجازتِ رفتن خواہند رفعِ
زحمت یا تخفیفِ تصدیع،
بر زباں مے آرند۔ و ہنگامیکہ
برخاستہ عزمِ رفتن مے کنند۔
مے گویند۔ سایہ عالی زیاد۔
یا۔ سایۂ شما کم نشود۔ یا۔
خدا حافظِ شما باشد۔ یا۔ لطفِ
عالی زیاد۔ یا۔ لطفِ شما
کم نشود۔ و اگر از کسے
راضی و خوشنود شوند شکر
کنند۔ عافیتِ شما بخیر۔
یا خدا پدرت را بیامرزاد
بر زباں مے آرند۔ و اگر
کسے بخانۂ ایشاں در آید
بالفاظِ خیر مقدم۔ خوش آمدید
صفا آوردید۔ مشرف فرمودید
خطاب مے نمایند۔ ازیں
قبیل بسیار قواعد و الفاظِ
متعلقۂ صحبت و ملاقات
مقرر اند کہ وقوف و عمل

برآں در موقع و محل خودش
واجب و لازم شمارند و
اگر کسے ترک دہد او را
بے ادب و دیوانہ و سرخود
بالا برآمدہ و صحرائی و شتر
بے مہار خوانند +

رہبر۔ از جنابِ سرکار
بسیار مسرور و خوش وقت
شدم کہ بندہ را از آدابِ
مصاحبتِ اہلِ ایراں حالی
فرمودید +

رہبرزا۔ حالا خدا حافظ +

رہبر۔ باز کے ملاقات نصیب
خواہد شد +

رہبرزا۔ انشاء اللہ۔
اگر از مدرسہ فرصت گیر
بیاورم۔ پس ازیں نیز شرفیابِ
خدمت شدہ بدیدنِ دیدارِ
جنابِ مبتہج خواہم شد +

رہبر۔ یک دقیقۂ دیگر
صبر بفرمائید و یک فنجانِ
قہوہ نوش کنید +

رہبرزا۔ حالا دلیم بفرمائید

کہ وقت مدرسہ مے گذرد +
میر - فی امان اللہ -
شما را بخدا مے سپارم +

خفتن و خوابیدن

حسن علی - علی حسن !
تو ایں وقت در حیاط ایستادہ
چہ مے کنی ؟
علی حسن - من چیزے
نمے کنم +
حسن علی - برو در
را چفت[1] کردہ بیا +
علی حسن - دماغۂ[2] ایں
درب شکستہ است +
حسن علی - از پیشتر
شکستہ بود +

علی حسن - ایں پاشنۂ[3]
درب را کہ برید است ؟
حسن علی - دزد
برید است +
علی حسن - چہار چوب[4]
دہلیزش را ہم برکندہ است +
حسن علی - شاید ایں
را ہم برائے پخچوشہ[5]
برکندہ باشد +
علی حسن - ایں
درب چفت[6] ریزہ
ہم نمے دارد +
حسن علی - شاید کہ
ایں را ہم بریدہ باشد +
علی حسن - آیا پستو[7] را
پردۂ کشاکش[8] بیاویزم ؟
حسن علی - تو ایں پردہ

[1] چفت - دروازہ بند کرنے کا کھٹکا + [2] دماغۂ درب - دروازہ کی بینی + [3] پاشنۂ درب - دروازہ کی چولیں + [4] چہار چوب - چوکھٹ + [5] پخچو - چوری کرنا + [6] ریزہ - چٹخنی - کھٹکا کواڑ میں لگانے کا - جس سے دروازہ بند کرتے ہیں - چفت و ریزہ - کنڈی اور کھٹکا + [7] پستو - کوٹھڑی - اندر کا دالان - حجرہ + [8] پردہ کشاکش - دروازوں میں لٹکانے کا پردہ +

زنبوری را بیاویز که پشه‌ها
ایذا نه رساند +
علی حسن - شاید که
درین خانه پشه‌ها زیاد
هستند ؟
حسن علی - پشه[1] و
مگس[2] و شبزهک[3] و شپش[4]
و رشک[5] سایر موذیات
درین شهر زیاد است +
علی حسن - از دیر چراغ
کور کور میسوزد +
حسن علی - فتیله[6] اش
را برکش و به گلگیر[7] گلش
را بگیر +
علی حسن - نمیدانم
گلگیر در کجا است +

حسن علی - مرد خدا
اگر گلگیر پیدا نیست تو
گلش را بانگشت نمیتوانی
گرفت +
علی حسن - در چراغ
روغن هم نیست +
حسن علی - شیشه
روغن از طاقچه بگیر و روغن
بینداز +
علی حسن - در بطری
هم روغن نمانده است اگر
بفرمائید این لاله دیوارکوب[8]
را روشن بکنم +
حسن علی - یک پیل
کبریت فرنگی را بکش - و
این لنتر[9] فرشی را با آل

۱ پشه - مچھر + ۲ مگس - مکھی + ۳ شبزهک - کھٹمل +
۴ شپش - جوں + ۵ رشک - لیکھ + ۶ فتیله اش
را برکش - یعنی اس کی بتی اکسا دو + ۷ آنبر - دستپناه
چمٹا - آتشگیر + ۸ دیوار کوب - لیمپ دیوار گیر +
۹ لنتر - لالٹین یہ لفظ انگریزی لین ٹرن (Lantern)
سے مفرس ہے +

لمپاے[1] بلوری را بیفروز +

علی حسن - من ایں چراغِ گلی را باد طاقِ خود مے برم +

حسن علی - تو ایں چراغِ گلی را فوت[2] کن - اگر مے خواہی آں پی[3] سوز را یا آں لالہ[4] را با طاقِ خود ببر +

علی حسن - مگر شما ارادۂ خواب مے دارید ؟

حسن علی - بلے - رختِ[5] خوابم را تکاں دادہ روئے تخت[6] بیفکند از کہ دراز بکشم +

علی حسن - امشب خیلے خنکی است آیا شما لحاف نخواہید گرفت +

حسن علی - بلے میگیرم تو توشک را انداختہ بالش را در زیر سرِ من بگذار و لحاف را پائیں[7] بماں +

علی حسن - ایں پشتی[8] را بکجا بگذارم ؟

حسن علی - روئے قالین بگذار مگر ہوش کن ریزر[9] پاش مرا زیر و زبر نزنی +

علی حسن - شما امشب خیلے چرت[10] مے زنید ؟

حسن علی - چشمم[11] گرم مے شد کہ تو مرا از خواب برآوردی +

علی حسن - بلے دو پاس

---

۱ لمپا - لیمپ (Lamp) + ۲ فوت کن - یعنی پھونک سے بجھا دے + ۳ پی سوز - فتیلہ سوز - موم بتی جلانے کا آلہ +
۴ لالہ - لنٹرن - لالٹین - فانوس + ۵ رختِ خواب بستر + ۶ تخت - کوچ یا چارپائی + ۷ پائیں - پائنتی + ۸ پشتی تکیہ - گاؤ تکیہ +
۹ ریزرپاش - اوڑھنا بچھونا + ۱۰ چرت - پینک - اونگھ +
۱۱ چشم گرم شدن - آنکھ لگ جانا - قدرے سو جانا +

از شب گذشته اشت +
حسن علی - برو لنگرِ[1]
در را پیش کن - تو هم دراز
بکش +

مُتفرِق گُفتگو

سنجر شاہ - بچۂ کریم !
کریم - بلے صاحب
سنجر شاہ - کجائی -
(کجا ہستی) +
کریم - اینجایم آقا !
توئے آشپز خانہ +
سنجر شاہ - آنجا چہ
مے کنی ؟
کریم - از برائے شما

قہوہ جوش پُختہ مے کُنم +
سنجر شاہ - مگر اِمروزہ
اطاق را جاروب بکشیدۂ ؟
کریم - آقا - الآن
مے کشم +
سنجر شاہ - برخیز و
آب تُنُک[2] پاشیدہ اطاق را
صفا بکش +
کریم - بچشم +
سنجر شاہ - مگر ہوش
کن زمیں را شُل[3] نکُنی -
و ایں چلیک[4] ہائے ریاحیں
را قطار بگذاشتہ آب بریز +
کریم - تا حال - آبکش[5]
آب نیاورد است +
سنجر شاہ - برو خودت
از چاہ آب بکش +

[1] لنگرِ در را پیش کن - کواڑ بھیڑ دے + [2] آب تُنُک - چھڑکاؤ + [3] شُل - کیچڑ + [4] چلیک - گملہ - جس میں درخت یا بوٹے لگاتے ہیں - یہ لفظ انگریزی چیلک (Chalice) سے مفرس ہے + [5] آبکش سقا - بہشتی +

کریم - من - دم صُبح برائے آب بر لبِ چاہ رفتہ بُودم دلو نبُود - ناچار پس آمدم +

سنجر شاہ - ببین تو سے خُمرۂ[1] آب ہست یا نہ ؟

کریم - بلے ہست - مگر آبگردان[2] پیشِ دواتگر[3] است +

سنجر شاہ - شب چرا از پیشِ دواتگر نیاوردی ؟

کریم - او بغیر از پیسہ گرفتن نمے دہد +

سنجر شاہ - این روپیہ بگیر و از بازار پیسہ بیار +

کریم - ہنوز صرّاف دُکان را نکُشاد است +

سنجر شاہ - پیشِ بقّال ببر - ہشت آنہ را روغن و ہشت آنہ را پیسہ بیار +

کریم - روپیہ قلب است بقّال نمے گیرد +

سنجر شاہ - قطعی حلبی مرا بیار کہ شُکراً پوُلِ[4] کاغذی بدہم +

کریم - تا وقتیکہ من سودا از بازار مے آرم آتش افسردہ مے شود +

سنجر شاہ - تو زُغال و انبُر و سماور را پیشِ من بیار - و یک میل کبریتِ فرنگی و منقل بمن بدہ کہ آتش را بیفروزم +

کریم - این ہمہ سامان حاضر است +

سنجر شاہ - انبُرکوچک را چہ کردی ؟

---

[1] خُمرہ - مٹکا - سبُوچہ - ٹھلیا - گھڑا - خُم + [2] آبگردان - ڈونگا + [3] دواتگر - مسگر - تانبا اور پیتل وغیرہ کے ظرف میں جوڑ لگانے والا یا ریزہ کا کام کرنے والا - کسیرا - ڈھبیرا + [4] پوُلِ کاغذی - نوٹ +

گرده‌ام - با سر قلیان بشته کرده ام +

سنجر شاه - خبر تو اوّل از همه کار ها مفرش را تکان بده و پشتی رویش بگذار که نشسته کتاب را مطالعه کنم +

بازیچۂ اطفال

مُلّا فرقان - نظیر بیگ! برادرِ کوچکِ تو کجا است؟

نظیر بیگ - توئے ننو[1] افتاده خواب مے کند +

مُلّا فرقان - بیدار که او را ماچ[2] مے کنم +

نظیر بیگ - وقتیکه از خواب بیدار مے شود پیش شما مے آرم +

مُلّا فرقان - برادرِ بزرگِ تو الحال در چه کار است؟

نظیر بیگ - بالاے بام رفته - بادِ بادک[3] را هوا کرده است +

مُلّا فرقان - چرا با بچها توبه[4] بازی نے کند؟

نظیر بیگ - شب با بچها سرمامک[5] مے باخت پسرِ معصوم او را قاوزد او هم داد[6] طلب گردید - هر دو باهم دست و یخه[7] شدند و مثل قوچهاے[8] جنگی باهم کله مے زدند[9] - آقا داۓ ما درمیانِ افتاده

[1] ننو - یا ننی - پالنا - پنگوڑا - ہنڈولا + [2] ماچ - بوسہ - چمّا - چوما + [3] باد بادک - کاغذِ باد کنکوّا - پتنگ - گُڈّی + [4] توپه - گیند + [5] سرمامک - ایک کھیل ہے جس کو ہندی میں آنکھ میچول کہتے ہیں + [6] داد طلب شدن - حوصلہ کرنا - مقابلہ کرنا - کسی کی لڑائی پر آمادہ ہونا + [7] دست و یخه شدن - دست و گریبان ہونا - لڑنا + [8] قوچ - مینڈھا + [9] کله زدن - ٹکریں لڑانا +

هر دو را از هم[1] سوا کرد۔
پدرم گفت شما بیجا بازی
مکنید۔ ازیں جهت او تنها
بازی مے کند +

ملا قرقان ۔ پسر عموت
چرا او را قلو زده بود ؟

نظیر بیگ ۔ چونکه او
در بازی خیلے شوخی و شیطانی
مے کرد۔ ازیں جهت پسر عموم
سیلی[2] بر رویش کشید و پشت
سرش سرچنگی[3] زد +

ملا قرقان ۔ چه شیطانی
مے کرد +

نظیر بیگ ۔ گاهے تقلید[4]
کسے را روے مے آورد گاهے
کسے را نشکنجے[5] مے گرفت
و گاهے کسے را تلنگے[6]
مے زد +

ملا قرقان ۔ بلے۔ مادرش
خیلے هار[7] کرده است +

نظیر بیگ ۔ الآن او
بگفته پدر و مادر نمانده است +

ملا قرقان ۔ این گوشه
چوغه ات را چه طور سوخته؟

نظیر بیگ ۔ شب
آتشبازی مے کردم ۔ قلم
زرچک[8] توے دستم بود۔
گلش افتاد ۔ دامنم گرفت +

ملا قرقان ۔ تر انگشتت
را هم آبله افتاده است +

---

[1] از هم سوا کردن ۔ ایک کو دوسرے سے علیحدہ کرنا +
[2] سیلی ۔ تھپڑ ۔ سیلی کشیدن ۔ تھپڑ مارنا + [3] سرچنگی ۔ دھول چپت ۔ پشت سر ۔ گدی ۔ پشت سر سرچنگی زدن ۔ گدی پر دھول یا چپت مارنا + [4] تقلید آوردن ۔ منہ چڑانا ۔ نقل کرنا + [5] نشکنج گرفتن ۔ چٹکی لینا + [6] تلنگ زدن ۔ انگلی سے مارنا + [7] هار کردن ۔ سر چڑھانا + [8] قلم زرچک ۔ مہتابی ۔ آتشبازی کی پھلجھڑی +

نظیر بیگ - انار را با مہتاب آتش مے دادم ترقہ[1] توے دستم آتش گرفتہ ترکید و نر انگشت و انگشتِ میانہ و انگشتِ کوچکم را داغ زد[2] +

مُلّا فرُقان - حالا کہ دستت ہم سوخت و دامنت ہم آتش گرفت[3] از این چنین بازیہا توبہ ہم کردۂ یا نہ ؟

نظیر بیگ - من خیلے[4] توبہ کردہ ام + تا زندہ ام دست بہیچ بازی نخواہم زد +

مُلّا فرُقان - درین روزہا آقا دائی تو چہ کار میکُند ؟

نظیر بیگ - ہمہ روز در خانہ خوابیدہ[5] است +

مُلّا فرُقان - آخر چیزے کار و بار ہم مے کُند یا بیہودہ صرف اوقات مے کُند +

نظیر بیگ - بلے میکُند +

مُلّا فرُقان - چہ میکُند ؟

نظیر - بُودنہ[6] بازی میکُند - شطرنج مے بازد - قمار مے بازد - خرُوسہا را مے جنگاند - کُوچھا را مے پرورد

---

[1] ترقہ - آتشبازی کا پٹاخہ - اور بندُوق کی ٹوپی کو بھی ترقہ ہی کہتے ہیں + [2] داغ زدن - داغ لگ جانا + [3] آتش گرفتن - آگ لگ جانا + [4] خیلے - آج کل اہلِ ایران لفظ بِسیار کی جگہ بولتے ہیں - یعنی بہت + [5] خوابیدہ - اہلِ ایران کے محاورے میں بیٹھے رہنے کو بھی کہتے ہیں - جیسے کہ آں مرغ روے تخم خوابیدہ است + [6] بُودنہ - بٹیر - بُودنہ بازی - بٹیر بازی +

میموں[1] و خرس را بازی
مے دہد - دیگر از دستش
چہ بر مے آید +

ملا فرقان - گا ہے
در زورخانہ[2] ہم مے روید
یا خیر ؟

نظیر بیگ - در خانہ
میل[3] گردانی و شنو[4] میکند +

شکار

طرہ باز خاں - بیائید
از سپہ سالار[5] - رخصت گرفتہ
یک دقیقہ دریں پرک[6] شکار
بکنیم +

سرباز خاں - خیلے خوب
بیائید - یک خردہ دل
وا کنیم این طولہ[7] شکاری را
ہم ہمراہ مے بریم +

طرہ باز خاں - تفنگ سوزنی[8]
شما کجا است ؟

سرباز خاں - آ - ما آں
را در قورخانہ[9] فراموش کردیم -

---

۱ میموں و خرس بازی مے دہد - یعنی بندر اور ریچھ نچاتا ہے +
۲ زورخانہ - پہلوانوں کا اکھاڑہ - کسرت کرنے کی جگہ +
۳ میل - مگدر - موگری - میل گردانی - مگدر ہلانے - موگری پھیرنا +
۴ شنو - ڈنڈ نکالنا - ڈنڈ پیلنا + ۵ سپہ سالار - فوج کا جنرل +
۶ پرک - رمنا - شکار گاہ - یہ لفظ انگریزی پارک (Park) سے مفرس ہے + ۷ طولہ شکاری - چھوٹی قسم کا کتا یعنی فاکسونڈ کتا جو شکار کی بو پر جا کر شکار کو تلاش کر لیتا ہے +
۸ تفنگ سوزنی - نیڈل گن - بریچ لوڈر - یعنی پیچھے سے بھرنے کی بندوق - جس کا گھوڑا باہر نکلا ہوا نظر نہیں آتا - اور نپل کی جگہ اس میں ایک سوئی جیسی ہوتی ہے - لبلبی دبانے سے گھوڑا اس سوئی پر گرتا ہے اور سوئی کی دوسری نوک کارتوس کے پٹاخے پر پڑتی ہے + ۹ قورخانہ - اسلحہ خانہ - ہتھیاروں کا میگزین +

این تفنگِ دنگی و کمانِ گروہہ[1] را با خود برداشتہ آوردیم +

طرّہ باز خاں - تفنگِ دنگی[2] تاں کجا است ؟ شما بہ نشاں بزنید ؟

سرباز خاں - این است بہ بینید +

طرّہ باز خاں - شاید لولۂ[3] تزک[4] خوردہ است ؟ این بچّہ دردِ[5] شما بر میخورد +

سرباز خاں - نہ خیر شکستہ نیست +

طرّہ باز خاں - خیر - قدرے بچہار پارہ[6] بما بدہید کہ آں آہو برہ را بزنیم +

سرباز خاں - او از منزلِ ساچمہ[7] دور است +

طرّہ باز خاں - باز بروید از یوزباشی[8] تفنگ گلولہ زنی را بیارید +

سرباز خاں - بگیرید این تفنگِ گلولہ[9] زنی ہم حاضر است +

طرّہ باز خاں - یک

---

[1] کمانِ گروہہ - غلیل + [2] تفنگِ دنگی - پتّھر کلا - چقماق دار بندوق +
[3] لولہ تفنگ - بندوق کی نال + [4] تزک - درز - دڑاڑ - شگاف - تزک خوردن - پھٹ جانا + [5] بچّہ دردِ شما بر میخورد - یہ ایک محاورہ ہے - یعنی تمہارے کس کام آئیگی یا کس مطلب کی ہے + [6] چہار پارہ - چھرّہ - بندوق کا گراب +
[7] منزلِ ساچمہ - چھرّے کی مار کی جگہ - بندوق سے نکل کر جس مقام پر چھرّہ کام دے سکے + [8] یوزباشی پلٹن کا صوبے دار - یوز ترکی میں سو کو کہتے ہیں - یعنی سو آدمیوں کا افسر + [9] تفنگ گلولہ زنی - گولی مارنے کی بندوق +

تفنگ[1] و ترقہ بما بدہید +
سرباز خاں - سر آہو -
قراول[2] رفتہ تیر بیندازید +
طُرّہ باز خاں - بندوق
سر مے کنند +
سرباز خاں - آہ - ہنر
از نشانہ خطا رفت +
طُرّہ باز خاں - نہ خیر -
در کفلش نشست است +
سرباز خاں - ببینید -
ما با طپانچہ ایں باز را
در روئے[3] ہوا مے زنیم +
طُرّہ باز خاں - بہ بہ -
خیلے خوب زدید +
سرباز خاں - من
بہوائے[4] دشت طپانچہ
انداختہ بودم مگر شکر است
خطا نرفت +
طُرّہ باز خاں - بیائید
بر رایں مارق[5] - قراول رفتہ
دو سہ تیر بیندازیم +
سرباز خاں - نہ خیر -
از ہرزہ - تفنگ انداختن
چہ فائدہ است من مے روم
ازاں سو شکار را در[6] مے کنم -
شما اینجا تیر مے زنید +

تعمیر مکان

میرزا کامران - سعادت یار
برو بنّا را صدا بزن کہ
پلہ[7] ایں سر در[8] را درست
کنند +

---

[1] تفنگ - بر وزنِ فرہنگ - کارتوس - بندوق کا تیر - جس میں گولی بارود بھری ہوئی ہو + [2] قراول رفتہ - نشانہ باندھ کر تاک کر - سیدھ باندھ کر + [3] در روئے ہوا مے زنیم - یعنی اُڑتا ہوا مارتا ہوں + + [4] بہوائے دشت طپانچہ انداختم یعنی میں نے دشت رو طپانچہ مارا تھا - تاک کر یا سیدھ لگا کر نہیں مارا تھا + [5] مارق - نشانہ - یہ لفظ انگریزی مارک سے مفرس ہے + [6] در کردن - باہر نکالنا - ہانکنا + [7] پلہ - زینہ - مرتبہ - درجہ - سیڑھی + [8] سر در - دروازہ کے اوپر کا بالا خانہ +

سعادت یار - ایں اُطاق ہم از صفا اُفتادہ است۔ ایں را ہم بفرمائید کہ سفیدکاری[1] بکنند +

میرزا کامران - نجاری عمارت ہم چہ قدر نادُرست است +

سعادت یار - بلے از ابنیۂ[2] قدیمہ است +

میرزا کامران - آیا جلوخانِ[3] عمارت نیز از ما است ؟

سعادت یار - بلے از ما ست - شما ناودانش را را نگہ کنید کہ در وسط حیاط مے اُفتد +

میرزا کامران - ناودانش را چہ مے گوئی - ہمہ آثارش از کہنگی شکستہ و زودے ہم ریختہ است +

سعادت یار - بالا خانہ اش زینہ نمے دارد +

میرزا کامران - باز از کدام راہ بالا مے برآیند +

سعادت یار - از چوب مراتب[4] مے داشت - آں شکستہ شد است اکنوں ما بجہت بالا برآمدن نردبان[5] درست کردہ ایم +

میرزا کامران - اگر اُستا بنا[6] بیاید تو او را بگو کہ نخست نقشۂ کہ مہندسش[7] درست کرد است بہ بینند تا حالیش شود کہ چہ چہ باید ساخت و چگونہ باید ساخت +

---

[1] سفید کاری - چونہ قلعی کرنا - سفیدی کرنا + [2] ابنیۂ قدیمہ - پرانی تعمیرات + [3] جلوخان عمارت مکان کے دروازے کے روبرو یا سامنے + [4] مراتب - سیڑھی + [5] نردبان - لکڑی کی سیڑھی + [6] بنا - معمار + [7] مہندس - اس زمانے میں انجنیئر کو کہتے ہیں +

اُستا بنّا - بفرمائید کہ آشپز[۱] خانہ در کجا باشد و اطاق[۲] سفرہ چگونہ باشد ؟

میرزا کامران - درینجا باید کہ اُطاق پذیرائی بنا کنند و قدرے ازیں پیشتر کے غلام گردش باشد - و پشتر ازاں اُطاق[۳] سفرہ - و آشپز خانہ در محاذے آں بنا باید کرد +

اُستا بنّا - اُطاق[۴] خواب شمال رویہ مے دارید یا خود جنوب رویہ +

میرزا کامران - اُطاق استراحت ما مشرق رویہ باید داشت و چہار تا تابدان دراں بدارند +

اُستا بنّا - طول و عرض تالار میانہ اش را چہ قدر باید داشت +

میرزا کامران - تالارِ میانہ اش مے باید کہ ہفت در پنج باشد و اطاق پذیرائی چہار ذرع[۵] و دو پاے اِنگلیس[۶] در طول و در عرض سہ ذرع بماند +

اُستا بنّا - آیا غلام گردش را محجّر[۷] بنا کنید ؟

میرزا کامران - نہ خیر - دشت[۸] انداز آہنی مے داریم +

اُستا بنّا - آیا بالاے سقف بالاخانہ ہم بنا میکنید یا خیر ؟

میرزا کامران - بلے - یک بالکون[۹] خوش آیند کہ

---

[۱] آشپز خانہ - باورچی خانہ + [۲] اُطاق پذیرائی - ملاقات کا کمرہ + [۳] اُطاق سفرہ - کھانا کھانے کا کمرہ + [۴] اُطاق خواب - سونے کا کمرہ + [۵] ذرع - گز + [۶] پاء اِنگلیس - فُٹ - گز کا ثُلث حصہ + [۷] محجّر - پردے کی دیوار - جالیدار دیوار + [۸] دشت انداز - کٹہرہ - جنگلہ - باڑہ + [۹] بالکون - بالاخانہ - مہتابی - یہ لفظ انگریزی بال کونی (Balcony) سے مفرّس ہے +

سناظرش[1] مُشرِف[2] بپائین باغ
باشد بنا باید کرد +
اُستابنّا - پس از براے
منجنیق[3] چوبہاے کُلُفت و
طنابہاے قُطور از بازار
باید آورد +
میرزا کامران - ماچوب
و آہن و سنگ و آجر و
گچ وغیرہ از مصالحۂ عمارت
ہرچہ مے بایست آوردہ ایم +
اُستابنّا - باز من میروم۔
فعلۂ[4] خود را ہمراہ بیاورم +
میرزا کامران - بلے
تو برو و بشتنہ و گونیا و تیشہ
و مالہ وغیرہ اسباب بنّائی خود
را بیاورد دشت بکار باشد +
اُستابنّا - آیا دروگر را
ہم با خود بیاورم +
میرزا کامران - بلے
او را ہم بگو - کہ ارّہ و
تیشہ و رندہ و برمہ و اسباب
دروگری خود را بیاورد +
اُستابنّا - آیا محاذیۂ
ایں عمارت محوطۂ[5] گچی بنا
مے کنید یا خود گلی +
میرزا کامران - محوطۂ گچی
چہ ضرور است گلی کفایت
مے کند +

---

[1] مناظر جمع منظر واحد - جھروکہ - کھڑکی + [2] مُشرِف سامنے - قریب + [3] منجنیق - پاڑ - جو مکان کی تعمیر کے لئے لکڑیوں کی باندھتے ہیں + [4] فعلہ - مزدور + [5] محوطہ - احاطہ - گھیرا - چار دیواری +

اِنتخاب از تاریخِ ملکم صاحب

ذِکرِ احوالِ نادِر شاہ

پدرِ نادِر شاہ از قبیلۂ افشار است- نام او اِمام قُلی بُود- و از احیاہِ کہ در دشت است- معلوم مے شود- کہ اِمام قُلی مردے صاحبِ اِعتبار یا منصبے نبُود- خود نادِر قلی ہم ہرگز از نسبِ بزرگ لاف نے زد- مُؤرِّخِ چاپلوسِ وَے رمیرزا مہدی ہم در وقتے کہ مے گوید- پدرِ نادِر شاہ در قبیلۂ خود مردے مُعتنٰی بہ بُود- حقیقتِ حال را دریں عبارت کہ گوہرِ شاہوار را نازِش آب و رنگِ ذاتیٔ خود است نہ بصُلبِ معدِن - بجنابہ مے رساند- و پستیٔ نسبِ وَے را مے فہماند + در یکے از کُتُب منقُول است- کہ نادِر شاہ در اوائلِ حال پوستیں دُوزے بُود - و ازیں ممرّ تحصیلِ وجہِ معاش مے کرد - و خود نادِر شاہ از پستیٔ نژادِ خویش مُکدّر صُحبت مے داشت + گویند کہ چُوں خواست دُخترے از خانوادۂ سلطنتِ دِہلی بجہتِ پسرِ خود خطبہ کند-

صاحبانِ دُختر گُفتند - کہ رسمِ ما چُنین است - کہ داماد باید تا ہفت پُشتِ خُود را بر شُمارد و بِشناساند ٭ نادِر فرستادہ را گُفت - بگو کہ دامادِ شُما پسرِ نادِر شاہ است - و نادِر شاہ پسرِ شمشیر و پسر زادۂ شمشیر ہمچُنیں تا ہفتاد پُشت بر شُمار ٭ تولّدِ نادِر شاہ در سنۂ ہزار و صد ہجری در مملکتِ خُراسان اِتّفاق اُفتاد ٭ مُؤرّخانِ ایران وارِدات اوائلِ احوالِ او را ذِکر نکردہ اند - اوّل چیزے کہ مے نویسند - تولّدِ رضا قُلی میرزا ست کہ در آں وقت سی و یک سال از عُمرِ وے گذشتہ بُود - قبل ازآں در مخاطر و مہالکِ بِسیار اُفتاد - و مُقاسات و مُکابدہ با رنج بے شُمار نمُود - لاکن در جمیعِ موارِد شجاعت و مردانگی و تہوّر و حذاقتِ وے بُروزے داشت ٭ در ہفدہ سالگی بدشتِ اوزبکانے کہ ہر سالہ اطرافِ خُراسان را مے تاختند با مادرش اسیر شُد ٭ ایّامِ اِسارش چہار سال طُول کشید - و مادرش ہم در آں صفحات رُوزش بآخر رسید - بعد ازآں خُود را رہائی دادہ بمُلکِ خویش شتافت - ازآں بعد تا زمانے کہ در خِدمتِ شاہ طہماسب داخل شُد - ہمیں قدر قابلِ ذِکر است - کہ نمُودہ شوَد - کہ طبیعتِ ایں مرد عجیب ہمیشہ بر یک وتیرہ و یکساں بُودہ است - وقتے در خِدمتِ بابل بیگ یکے از اُمرائے مملکتِ خُود داخل گشت - و بالآخرہ وے را کُشتہ دُخترش را بدر بُرد - و بحبالۂ اِزدِواج در آوردہ رضا قُلی میرزا

از وے متولد گشت ۔ بعد ازآں جمعے از قطاع الطریق
را با خود مع ساختہ ۔ و در آں زمانۂ پُر شور و شر
بتاخت و تاراج مردم اطراف تحصیلِ معاشے مے نمود ۔
تا رفتہ رفتہ آوازۂ بہادریٔ او بلند گشتہ ۔ بخدمتِ
والیِ خراساں داخل شدہ ۔ و چوں در جنگ با اوزبکاں
آثارِ شہامت و جلادت بظہور رسانید ۔ بدرجۂ امارت و
سرداری ترقی کرد ۔ لاکن بعد از چندے حاکمِ خراساں
از حرکاتِ ناہنجارِ وے رنجیدہ او را چوب زد ۔ و
نادر ازیں قضیہ بغضب رفتہ مشہد را رہا کرد ۔ چنیں
مے نماید ۔ کہ در آں اوقات عمّ او در کلات بر سرِ
طائفۂ قلیل از افشار بود ۔ نادر از مشہد بکلات رفت ۔
و چوں قلیلے در آں سر زمین اقامت کرد ۔ عموے او
از کردار و حرکاتِ وے اندیشناک گشتہ او را
برہا کردنِ آں قلعہ مجبور ساخت ۔ چنیں مے نماید ۔
کہ بعد ازآں باز بر سرِ کارِ سابقِ خود رفتہ بیش
از پیش بجمعِ فریق و قطعِ طریق و سرق و نہب
پرداخت ۔ و در آں اوقات افغاناں بر اصفہاں
مستولی گشتہ دولتِ صفویّہ را بر انداختہ بودند ۔ لاکن
ہنوز سلطنتِ افاغنہ را رقوامے بلکہ نامے نبود ۔ ہرج
و مرج در امور پیدا شدہ سرہاے گردنکشاں پُر شور
و غوغا و از ہر طرف ہزار فتنہ بر پا بود ۔ در چنیں
وقت راہزنے کہ بشجاعت و کیاست ضرب المثلِ افواہ
است ۔ در اختنابِ معاون و مساعد نخواہد ماند ۔ لہذا

رفته جویانِ آفاق و محرکانِ موادِ نزاع و نفاق در تحتِ رایتِ نادر جمع شده بامارتِ وے اتفاق نمودند۔ و طولے نکشید۔ کہ بر سرِ سہ ہزار مرد برآمدہ خراجے سنگیں بر اہالیِ خراساں حمل کرد۔ عمّوے او چوں دید۔ کہ اقتدارِ وے ہر روزہ در ازدیاد است۔ ہراس بر ضمیرش استیلا یافتہ۔ دم از دوستی و ہوا خواہیِ وے زد و کاغذے باو نوشت۔ کہ خدمتِ شاہ طہماسب را قبول کردہ وے را در محاربۂ افغاناں مددگار باشد + نادر اظہارِ رغبت و خوشی ازیں مطلب نمودہ گفت۔ کہ اگر سلطان از جرائمِ گذشتۂ وے عفو کند۔ در آیندہ تدارکِ ما مضیٰ خواہد شد + و چوں ایں امر بآسانی انجام یافت۔ نادر بجانبِ کلات رفت + از قرایے کہ معلوم مے شود۔ او ہمیشہ عمّ خود والیِٔ کلات را سدِّ راہِ خود مے دانست۔ بنابریں دریں وقت فرصتے بدست کردہ او را بگرفت۔ و بہ دستِ خود ہلاک ساخت۔ و کلات را متصرف شدہ بعد ازآں بتہیۂ جنگِ افاغنۂ خراساں پرداخت۔ و چوں اخراجِ ایں طائفہ ازآں بلاد منظورِ نظر ما بود۔ و ایں کار بہ نیروے بازوے نادری صورت یافت۔ سبب ایں شد۔ کہ دوبارہ شاہ طہماسب رقمِ عفو بر سوابقِ زلّاتِ وے کشیدہ او را موردِ عنایات ساخت۔ و بواسطۂ فتوحاتِ نادری مہامِ پادشاہی رونقے تازہ یافت + از اوائلِ حال شاہ طہماسب بر نادر بغایت حسد مے برد۔ تا وقتے کہ نادر در یکے از حروب مشغول بود۔ و شاہ طہماسب فرمانے بمراجعتِ وے ازآں جنگ فرستاد۔

و چوں نادر آں فرمان را اطاعت نکرد ــ پادشاہِ
بے مایہ بر سرِ جمع او را خارج و باغی خواند ــ ایں
خبر انتشار یافتہ بہ نادر رسید ــ او نیز بسمتِ دربارِ
پادشاہی لشکر حرکت دادہ پادشاہ را مجبور ساخت ــ کہ
بشرائطے کہ خود القا کرد ــ راضی شدہ مصالحہ کند ــ
ایں واقعہ قلیلے بعد از فتح مشہد روے داد + و
مے تواں گفت ــ کہ اگر طہماسب در سابق قدرے اختیار
داشت ــ ازیں وقت بکلی تمام شد ــ لاکن نادر با وَے
باحترام سلوک کرد ــ تا وقتے کہ دید ــ مادہ بجہتِ غصب
سلطنت مستعد است ــ و ہم از اوّل فتحے کہ وَے را
در خراساں دست داد ــ بنا کرد ــ کہ مردم را بجہتِ
خیالاتِ آیندۂ خود بیدار کند ــ مانندِ اژد شیر بابکاں
ہر شب خوابے دید ــ و ہر روز در تعبیرِ آں جوابے شنید ــ
ازآں جملہ شبے در خواب دید ــ کہ مرغابیے با ماہیے
سفید چہار شاخی بنظرِ وَے در آمدند ــ پس آں مرغابی
را بہ تیر زد ــ و کسانیکہ با وَے بودند ــ ہرچہ کردند ــ کہ
ماہیے چہار شاخ را بچنگ آرند ــ نتوانستند ــ تا بالآخرہ
خود دست یازیدہ بسہولتِ تمام آں را گرفت ــ و
بجہتِ ایں کہ مرغے و ماہیے در خواب دیدہ بود ــ
منجمان متملق گفتند ــ کہ دلالت بر رسیدن بتختِ سلطنت
مے کند ــ اَمّا زحمتِ میرزا مہدی مورخ او دریں باب
کمتر است ــ زیرا کہ او از وقائعے کہ بعد روے داد ــ
تعبیر مے کند ــ و میگوید ــ کہ چہار شاخ ماہی عبارت است از چہار

مملکتِ ایران و خوارزم و ہندوستان و توران کہ
بدستِ او مفتوح شد ÷ بالجملہ بزرگتر کارِ نادر اخراج
افاغنہ از ایران بود۔ و ہیچ انعام و افضالے در
ازاے خدمتِ کسے کہ مملکت را از تعدّی و تطاولِ
خصمِ ظالم خلاص کردہ بود۔ زیادہ نبود۔ چہار ملکِ معظمِ
ایران کہ عبارت از خراسان و مازندران و سیستان
و کرمان باشد۔ و طہماسپ بپاداشِ ایں خدمت بہ نادر
واگذاشت۔ یا بعبارتِ اُخرے دست از نیمۂ مملکت
برداشت۔ فقط حقّ نادر داشتہ شد ؂ منقول است۔ کہ
در ہماں کاغذے کہ طہماسپ بہ نادر نوشتہ ممالکِ مذکورہ
را بوے واگذار نمود۔ ازو درخواست کرد۔ کہ نامِ
سلطان بر خود گذارد۔ و بجہتِ ایں مطلب تاجے
مرصّع بجواہرِ نفیسہ مصحوبِ یکے از اُمرا باو فرستاد۔
نادر جمیعِ عنایاتِ شاہی را قبول کردہ۔ مگر لقب را کہ
رد بہ بودنِ آنکہ فائدۂ بہ بخشد۔ سببِ حسدِ دیگراں
خواہد شد۔ و در ہمیں اوقات مزاوجت مابینِ رضا قلی
پسرِ بزرگِ نادر و یکے از دختر ہاے سلطان حسین مرحوم
اتّفاق افتاد۔ و نادر اگرچہ از قبولِ نامِ سلطان ابا
کرد۔ لاکن فرصت غنیمت داشتہ یکے از امورِ معظّمہ
مخصوصہ بسلاطیں را اختیار نمود۔ حکم کرد۔ کہ پولے
کہ بمواجبِ لشکر مے دہند۔ از ممالکِ خراسان کہ گرفتہ
بنامِ وے سکّہ کنند۔ و ایں فی الحقیقت سکّۂ سلطنت
علی الاستقلالِ آں مملکت است ÷ عساکرِ عثمانی ہنوز

بهنرین اطرافِ عراق و جمیع آذربایجان را در تصرّف داشتند۔ ہنوز سپاہِ نادری از زحماتِ تعاقبِ افاغنہ نیا سودہ بودند۔ کہ بدفعِ اتراک در حرکت آمدند۔ در صحرایِ ہمدان با دو لشکرِ عثمانی مقابلت اتّفاق افتادہ ایشاں را بر انداخت۔ و ہمدان و جمیع اطراف و نواحیِ آں بلدۂ معظم را از غنیم مستخلص ساخت۔ بعد از آں بجانبِ آذربایجان عطفِ عناں نمود۔ و تبریز و اردبیل و سائرِ شہرہایِ معظمِ آں مملکت را از چنگِ دشمن بیروں آوردہ بہ استعدادِ محاصرۂ ایروان پایۂ تختِ ارمینیہ پرداخت۔ مقارنِ ایں حال از برادرش کہ درآں وقت از جانبِ وے حکومتِ خراساں داشت۔ خبر رسید۔ کہ افاغنۂ آں صفحات سر عناد و طغیان بر آوردہ اند۔ بنابریں فسخ عزیمت کردہ بشتاب تمام بصوبِ خراساں نہضت کرد۔ و نائرۂ طغیانِ افغاں را بگرفتنِ فراہ و ہرات بکلّی فرو نشاندند۔ واقعۂ اتّفاق افتاد۔ کہ ازآں مے تواں دانست۔ کہ وضعِ ایں جنگ چہ نوع بودہ است۔ مؤرّخِ متملّق او میرزا مہدی گوید۔ روزِ دیگر مجلسِ مینو مثال آراستہ و سرانِ افغاں را کہ در اردویِ فلک تمثال مے بودند۔ بہ محفلِ اقدس بار دادہ ہنوز آفتاب یک نیزہ بلند نگشتہ بود۔ کہ ہزار و سی صد نیزہ سر بر سرِ نیزہ بلند گردیدہ سرکردگاں موردِ عطا و نوال و روٴسایِ افغاناں سر بزیر افگندۂ خجلت و انفعال شدند۔ خلاصہ۔ در اوقاتے کہ نادر

به محاصرۂ ہرات مشغول بود۔ اُمرائے ایران طہماسپ تنگ حوصلہ را برآں واشتند۔ کہ لشکر بطرف عثمانی کہ در سرحد اجتماع کردہ بودند۔ کشید۔ شکستہائیکہ باین طائفہ رسیدہ بود۔ سبب شورش اہالی قسطنطنیۂ گشتہ۔ و ینیچریاں اوّل وزیر را کشتہ۔ و بعد ازآں احمد ثالث را از سلطنت خلع و برادر زادۂ او محمودِ خامس را بر جائے او وضع کردہ بودند۔ نادر رضا قلی خاں را بسفارت نزدِ سلطان محمود فرستادہ پیغام کردہ بود۔ کہ عساکرِ عثمانی باید آذربائیجان را خالی کنند۔ و شاہ طہماسپ نیز نامہ در تہنیت جلوس بوے فرستاد۔ و پیش ازآنکہ نتیجۂ سفارت رضا قلی خاں کہ از طرفِ نادر رفتہ بود۔ معلوم بشود۔ طہماسپ بجہتِ محاصرۂ ایروان در حرکت آمد۔ ولے کارے از پیش نبرد۔ و در مصاف با لشکرِ عثمانی ہزیمت یافتہ آنچہ بحذاقت و شہامتِ نادری در سالِ قبل حاصل شدہ بود۔ در یک ماہ از دست داد۔ و تا خوب ضعفِ عقلِ خود را ظاہر کند۔ با ترک مصالحہ کردہ در آں مصالحہ تمام ممالکِ ماورائے رودِ ارس را باتراک واگذار کرد۔ و پنج محل از محالِ کرمانشاہ را نیز باحمد پاشائے والیِ بغداد کہ بواسطۂ او ایں مصالحت انجام یافتہ بود۔ گذاشت۔ امّا رسوائی و فضیحتِ ایں معاہدہ از آں جہت از دیاد پذیرفت۔ کہ ذکرے در بابِ استخلاصِ اُسرائے ایراں کہ در جنگِ بجنگِ عساکرِ عثمانی افتادہ بودند۔

نشده بود - چوں اخبارِ ایں واقعه به نادر رسید - دید -
که بهانهٔ خوبیست بجهتِ اِستخراجِ مقاصدے که سالها در
خاطر داشت - ولے رعایتِ حزم را از دست نداده در
ابتدا فرمانے بنام جمیع اهالیِ ایران صادر کرد - و
در آں توبیخات و تقریعاتِ شنیعه بر معاهدت و معاهدین
نمود - و گفت معاهدتے که چند مملکتِ بزرگِ ایران را
تا رودِ ارس آرد - عین معاندت است - و مصالحتے که
خلقے از سکنه و اهالیِ ایں ملک را در چنگِ اعدا
به محبس سپارد - صرفِ مکاوحت - ایں چنیں معاهدت
بر خلافِ حکمِ خدا و محبتِ علیِ مرتضےٰ است - که ملائکهٔ
حولِ حرم او همیشه استخلاصِ شیعیانِ او را از دشمنانِ
او از درگاهِ باری مسئلت مے کنند + بعد از انتشارِ
رقمِ مزبور مکاتیب به جمیع سرانِ سپاهِ مملکت فرستاد -
از آں جمله کاغذیست که بحاکمِ فارس نوشته است -
پس از اِعلامِ شکستِ افغاں و فتحِ هرات تعجب میکند
از شنیدنِ اخبارِ معاهده با ترک - و مے گوید - شک نیست -
که چوں بشنوی - که معاهده با ترک بر حسبِ معمول از
الطافِ الٰهی برقرار نخواهد ماند - مسرور خواهی شد - در
انتظارِ آمدنِ من باش - که بحولِ الله علی الفور با لشکرے
رزم آزمائے - قلعه کشائے - در عدد مور و در شجاعت
شیر - با نشاطِ جواں و فکرتِ پیر حرکت خواهم کرد - بیت

دشمنِ آتش پرستِ بادپیما را بگوے
خاک بر سر کن که آب رفته باز آمد بجوے

و همچنیں سفیرے باسلامبول فرستاده مختصراً بسلطان محمود
پیغام فرستاد - که با ممالکِ ایران را مسترد ساز - یا حرب
را مستعد باش - و از جانبِ دیگر خبرِ حرکتِ خویش را
با احمد پاشاے والیئ بغداد فرستاد - مصالحتے با دولتِ روسیه
شده بود مشروط بر این که جمیع ولایاتے که در سواحلِ
بحرِ خزر در سوابق الایام گرفته بودند - رد کنند - دو
نفر صاحبِ منصب بدانجا فرستاده - تا معلوم کنند - که
تعویقے در آں امر واقع نشود ✤ بعد از انجامِ امورِ مذکوره
به اصفهان رفت و شاه طهماسب را بسببِ مصالحه با عثمانی
ملامت کرد - و بعد از آں اظهارِ آرامے کرده طهماسب را
دعوت نمود ✤ طهماسب نیز قبولِ دعوتِ وے نموده مجلسِ
ضیافت بگرفتن و خلع او از خلافت ختم شد ✤ بنا بر قولِ
میرزا مهدی او را با جمیع خواتین بخراسان فرستادند -
چوں امراے لشکر و امناے کشور تاج سلطنت برو
عرضه کردند - دید - هنوز وقت مقتضی نیست - ابا کرد - و
پسرِ هشت ماههٔ طهماسب را که عباس ثالث خوانند -
تاج گذاشته ادارهٔ امورِ جمهور و مهامِ نظامِ رعیت
و سپاه را بعهدهٔ خویش گرفت - ایں واقعه در سنهٔ هزار
و صد و چهل و پنج هجری اتفاق افتاد ✤ بعد از اداے
مراسمِ جلوسِ عباس نادر با لشکرے گراں به تسخیرِ بغداد
شتافت - اگرچه احمد پاشاے والیئ بغداد در حُسنِ ادارهٔ
ملک داری و نظم و نسقِ سپاه کشی از اقراں امتیاز داشت -
و به همیں سبب نادر نیز تهیهٔ معقولے دیده بود - اما

معلوم بود۔ کہ اگر طوپال عثمان با عساکر جرّار عثمانی بمددِ وے نے رسید۔ بر حذاقت و شجاعت او فائدہ مترتّب نے شد۔ میرزا مہدی مے نویسد۔ کہ عسکرِ طوپال عثمان کما بیش صد ہزار مرد بودند۔ نادر بعزم مقابلہ با طوپال عثمان در حرکت آمد۔ بنا بر قول میرزا مہدی دوازدہ ہزار نفر در دورِ بغداد گذاشتہ خود با بقیّہ بطرفِ سامرہ کہ قریہ ایست در کنارِ دجلہ۔ و از آں تا بہ بغداد قریب شصت میل است۔ روے نہاد۔ از روے عثمانی قریب دہِ مذکور واقع شدہ بود۔ جنگے بسیار شدید و خونخوار اتّفاق افتاد۔ چنانکہ تا آں روز بداں نوع حربے ہرگز مابینِ ایرانی و عثمانی واقع نشدہ بود۔ در اوّل غلبہ ایرانیاں را شد۔ و سوارۂ ایرانی بیک حملہ خصم را ہزیمت داد۔ امّا پیادۂ عثمانی پاے جلادت پیش نہادہ دست از حریف بُرد۔ و فوجے از اعراب کہ نادر را از ایشاں چشم داشتِ مدد بود۔ بر یک طرفِ لشکرِ وے حملہ بردند۔ و مردانِ کار کہ در تمام روز در آفتابِ تابستانِ عربستاں بگیر و دار اشتغال داشتند۔ بالآخرہ از شدّتِ گرما و حرارتِ آفتاب و غلبۂ عطش دستِ شاں از کار ماند۔ خود نادر دو مرتبہ دز میانِ دشمن اسپش گلولہ خوردہ بر زمین افتاد۔ و بہ ایں سبب علم دارِ وے او را کشتہ پنداشتہ روے بہ گریز نہاد۔ جمیعِ ایں اسباب دست بہم دادہ سببِ فتحِ عثمانی شد۔ و بعد از آنکہ از ہشت ساعت متجاوز از

طرفین کوشیدند۔ لشکرِ نادر بکلّی متفرّق گشت۔ و ہنوز
این خبر بہ بغداد نرسیدہ بُود۔ کہ اہلِ شہر بر افواجِ
ایرانی حملہ بردہ ہزیمت دادند۔ این قضیّہ در ہزار و
صد و چہل و شش واقع شُد + اگرچہ از قرارِ تقریرِ
اتراک شصت ہزار ایرانی درین جنگ تلف گشتند۔
امّا احتمال دارد۔ کہ از بیست ہزار متجاوز در معرضِ
ہلاک در آمدند۔ غالباً ہمین قدر ہم از اتراک کُشتہ شُد۔
لاکن فتحِ نمایانے کردند۔ بسببِ اینکہ نادر نتوانست لشکرِ
شکستہ و پراگندہ را جمع کند۔ تا اینکہ بہ صحارے ہمدان
رسید۔ کہ از آنجا تا معرکۂ جنگ از دویست میل متجاوز
است + تدبیر و ہمّتِ نادر چنانچہ بعد ازین شکست
بروز کرد۔ ہیچ وقت ظہور نیافتہ بُود۔ بہ عوضِ اینکہ
لشکریان را ملامت کند۔ تحسین کرد۔ و بجاے آنکہ تشنیع
زند۔ تشریف داد۔ آنچہ از نقد و جنس و دواب بایشان
ضرر رسیدہ بُود۔ ہمہ را با مضاعف از احسانِ خویش
بہرہ ور ساخت۔ و ایشان را از کشیدنِ انتقام از دشمنِ
غدّار تحریص و ترغیب نمُود۔ این حرکت سببِ ازدیادِ
شہرتِ وے شُدہ از جمیعِ اطرافِ ایران لشکر بمددِ وے
شتافت۔ چنانکہ ہنوز سہ ماہ نگذشتہ بُود۔ کہ مجدّداً با
سپاہے بیش از پیش در حوالئ بغداد وارد شُد + دشمنانِ
طوپال عثمان در قسطنطینیہ چوں خبرِ فیروزئ وے را
شنیدند۔ بحیلۂ مدد و ذخیرہ حتّیٰ وجہِ مواجبِ عساکرِ وے
را بہ تعویق انداختند۔ و او باوجودِ این حال کوشش

بلیغ در دفع نادر نمود۔ فوجے از سوارہ معین کردہ به استقبال ایرانیاں فرستاد۔ لاکن بیک حملۂ ایشاں از پاے در آمدند۔ و چوں ایں خبر به طوپال عثماں رسید۔ ہر قدر مے گوارشت۔ جمع آوریٔ سپاہ نمودہ به ملاقاتِ غنیم شتافت۔ امّا عساکرِ عثمانی به نقد از شکستِ سوارہ پاے صبر و ثباتِ شاں از جاے رفتہ بود۔ و ہر چند سر عسکر خواست۔ تحریکِ نائرۂ غیرتِ ایشاں کند۔ ممکن نشد۔ در اوّلِ وہلہ پراگندہ شدند۔ و جمع آوریٔ ایشاں از حیزِ قدرت خارج بود۔ طوپال عثماں خود نیز بسبب ضعفِ مزاج در تختِ رواں حرکت مے کرد۔ چوں شکست بر اتراک افتاد۔ او را بر اسپے نشاندند۔ به امیدِ اینکه جانے بدر برد۔ لاکن یکے از سپاہیانِ ایرانی را چشم بر لباسِ گرانبہاے وے افتادہ۔ او را شناخت۔ با نیزۂ که در دست داشت۔ کارِ او را ساخت۔ و سرِ او را جدا کردہ نزدِ نادر برد۔ نادر بر کشتۂ وے احترام کرد۔ و حکم کرد۔ تا جسد با سرِ وے را به لشکرگاہ عثمانی رسانیدہ تا بر حسبِ معمول نعشِ وے را مدفون سازند۔ بعد از قتلِ طوپال عثماں و پراگندہ شدنِ سپاہِ وے نادر بجہتِ محاصرۂ بغداد حرکت کرد۔ مقارنِ ایں حال خبرِ باغی گریٔ محمّد خاں بلوچ در فارس رسید۔ نادر بر حسبِ عجالۂ وقت مصالحہ با والیٔ بغداد کردہ۔ به ایں نوع که ولایاتے که در عہدِ سلطان حسین قبل از

فتنۂ افغاں در تصرّفِ دولتین ایراں و عثمانی بودہ -
بر قرارِ سابق باشد - بجانبِ فارس حرکت کرد - و
ہنوز نائرۂ طغیانِ فارس را اطفا نیافتہ بود - شنید - کہ
رجالِ دولتِ عثمانی از قبولِ مصالحۂ والیٔ بغداد سر
باز زدہ - و عبدُاللہ پاشاے والیٔ مصر را با سپاہے
فراواں مامور بآں سمت کردہ اند - و اختیارِ صلح و
جنگ را باو گذاشتہ کہ بہر قسم کہ مصلحت و اقتضاے
وقت داند - معمول دارد ٭ نادر باستخلاصِ بلادِ ارمنیہ
و گرجستاں کہ از متعلقاتِ ممالکِ متنازع فیہا بود -
شتافت - و پل بر رودِ ارس انداختہ تفلیس و گنجہ و
ایرواں را در وقتِ واحد محاصرہ کرد ٭ و چوں عبدُاللہ
پاشا نزدیکیٔ قارص را لشکر گاہ و اطرافِ اردو را
بسفناق و خندق و مطریس و مورچل مستحکم ساختہ بود -
نادر بخیالِ ایں کہ چوں خبرِ محاصرۂ شہرہاے مزبور را
بشنود - از مامن بیروں خواہد تاخت - و در میداں
طرحِ جنگ خواہد انداخت - ممالکِ مزبورہ را محاصرہ
نمود ٭ و چنانکہ معمولِ وے بود - سر عسکرِ عثمانی مغرور
بزیادتیٔ عددِ خود شدہ در صحراے بغاوند از اعمالِ
ایرواں با خصم مصاف داد ٭ میرزا مہدی مے گوید - کہ
سوارۂ ترک شصت ہزار و پیادہ پنجاہ ہزار بود - و
چوں نادر عسکرِ غنیم را دید - سرانِ سپاہ را جمع نمودہ
ایشاں را مخاطب ساخت - و گفت - لشکرِ دشمن بالنسبہ
بمردانِ ما بنسبتِ ہشت بیک و یک بہ ثمن است - ولے

راین صورت باید سبب ازدیادِ کوشش مردانِ ما شود *
پس از آن گفت - که شب گذشته در خواب دید - که
جانورے قوی در خیمهٔ او تاخته قصدِ وے کرد - و او
بعد از زد و خوردے زیاد آن جانور را ہلاک ساخت -
و چنیں فالے است نیکو - و علامتے خیر - بل دلیلے واضح
بر ظفرِ ما - و ہمچنیں گفت - کہ دشمن در پیشِ رو نشسته
و دو طرفِ آزدو نیز به قلعهٔ ایروان و زنگی جاے پیوسته -
اگر قصورے در عزم و قصورے در رزم واقع شود - راهِ
نجات از ہمہ جہت بسته خواہد بود - اگر راین کلمات
شورشِ جرأتِ لشکریاں شد - حرکاتِ او بیشتر سببِ جلادتِ
ایشاں گشت * بعد از آں کہ نظمِ سپاه را به بہترین
وضعے منتظم کرد - خود با فوجے از بہادراں بر دشمن
تاخت - و بہر طرف روے آورد - مانندِ اجلِ محتوم و
قضاے مبرم کس را با وے یاراے مدافعت و نیروے
مقاومت نبود * در یکے ازیں حملات رستم نام یکے از
سپاہیاں عبد الله پاشا را کشته سرِ او را پیشِ نادر برد -
و چوں ہنوز شورِ حرب گرم بود - نادر فرمود - تا سر را
به نیزه و در جاے کہ ہمہ لشکریانِ عثمانی توانند دید -
بر پا کنند * ترکاں را نظر بر سرِ سر عسکر افتاده
پراگنده شدند - و صحرا از کشتگانِ ایشاں مالا مال شد - و
بعد ازیں فتح گنجه و تفلیس مسخر گشت * چوں رجالِ
دولتِ عثمانی حال بدیں منوال دیدند - طالبِ مصالحه گشته
بر ہماں عہود و شروطے کہ سابق مابینِ نادر و پاشاے

بغداد مقرر شده بود- راضی نشدند- و فارس و ایروان با
جمیع ممالکے که در اثر منهٔ سابقه دریں صفحات متعلق بدولت
ایران بود- وا گذار کردند * دریں اوقات نادر رویه-
وقت آنست- که پرده از روی کار برگیرد- خبر فوت
عباس بن طهماسب طفل که بسلطنت بر داشته بود- هم
دریں اوقات رسید- و چوں رسم متداولهٔ سلاطین
ایران است- که هر سال در هنگامے که خورشید بنقطهٔ
تقاطع ربیعی رسد- آں روز را عید کنند- و بجهت
اجرای مراسم همه اعیان و صنادید ملک در دربار
حاضر گردند- نادر فرمانے باحضار جمیع صاحب منصبان
ملکی و لشکری از اقاصی و ادانی صادر کرده فرمان داد-
تا در روز مزبور بجهت اجرای مراسم عید در چولگاه
مغان جمع شدند- و همچنیں فرمود- تا عمارات عدیده
بجهت عجالهٔ وقت که امرا منزل کنند- برپا نمایند- و
آنچه اسباب لوازم رفاه و عیش و عشرت است-
بوضع ملوکانه مهیا دارند- آورده اند- که جمعیت از صد
هزار متجاوز بود- اگر لشکریاں نیز داخل ایں عدد باشند-
شاید اغراق نباشد * چوں مردم جمع شدند- در روز
صبح عید باحضار رؤسا فرمان داده- چنانکه میرزا مهدی
گوید- ایشاں را مخاطب ساخته- و گفت- شاه طهماسب و
شاه عباس هر دو پادشاه و پادشاهزاده در مهد و سریر
موجود اند- ایشاں را با هرکس که برازندهٔ افسر سروری
دانید- بریاست و سلطنت بر دارید- من آنچه حق کوشش

بود۔ بجا آوردم۔ و مملکتِ خود را از دستِ افغان و روم و روس خلاص کردم + مردم ہمہ باتفاق گفتند۔ کہ پادشاہی حق کسے است کہ مملکت را از دستِ اعدا خلاص کردہ۔ و فقط ہم او مے تواند حفظ کند۔ نادر را با کردہ سوگند یاد کرد۔ کہ ہرگز اندیشۂ سلطنتِ ایران در خاطرش خطور نکردہ است۔ و تا یک ماہ ہر روزہ این مطلب درمیان بودہ اصرار و امتناع طرفین صورتِ ازدیاد مے گرفت۔ تا اینکہ بالآخرہ نادر مسئول مردم را باجابت مقرون داشت۔ و در وقتے کہ علی الظاہر سر رضا جنبانید۔ گفت۔ کہ از زمانِ رحلتِ حضرتِ رسالت پناہی چہار خلیفہ بعد از یکدیگر متکفلِ امرِ خلافت شدہ اند۔ شاہ اسمٰعیل صفوی این مذہب را متروک و مذہبِ تشیع را شائع و مسلوک داشت۔ و از وقتے کہ مذہبِ شیعہ شائع شدہ است۔ در ایران ہمیشہ فتنہ بودہ است۔ ہرگاہ اہالئ ایران بہ سلطنتِ ما راغب و آسائشِ خود را طالب باشند۔ باید این مذہب را تارک و بہ مذہبِ اہلِ سنت سالک شوند۔ ولے چوں امام جعفر از ذریۂ رسول و عند النّاس ممدوح و مقبول است۔ او را سر مذہبِ خود سازند + مردم ہمہ باین تغیر راضی شدند۔ و فرماں صادر شد۔ کہ این مطلب را گوش زدِ جمیع ناس نمایند + پس نادر گفت۔ کہ صورتِ واقعہ را بہ سلطانِ اسلامبول انہا کردہ ازو خواہم خواست۔ تا بحقیقتِ مذہب جعفری اذعان کردہ آں را خامس

مذاہب شمارد۔ و چنانکہ چہار رکن در حرم بجہت نماز چہار مذہب متعین است۔ رکنے ہم بجہت رائے شیعیہ جدید از مذہب حق مقرر شود + اقوال عدیدہ و اختلاف آراست دریں کہ سبب چہ بود۔ کہ نادر قبل از جلوس و ابتدائے سلطنت بلکہ تعصّب در مذہب شیعہ اظہار میکرد۔ و در جولگاہ مغال اظہار میل و رغبت بطریقۂ اہل سنّت نمود۔ لاکن حق ایں است۔ کہ نادر ہمیشہ یک مذہب داشت۔ و آں خود پرستی بود۔ تا وقتے کہ خود را یکے از بندگان دولت صفویّہ مے نمود۔ و مقصود بیروں کردن افغان و عثمانی از ایران بود۔ دید۔ کہ مذہب شیعہ آلت خوبیست بجہت اجرائے مرام + و در وقتے کہ بر مراد ظفر یافتہ۔ ہمّت بر استیصال خانوادۂ شاہ اسمٰعیل گماشت۔ و عروج بر معارج سلطنت) او را بہ فکر تسخیر جبال قندہار و صحاری ہندوستان و بغداد و موصل و سائر بلاد آں صفحات انداخت۔ مصلحت در انہدام بنیان مذہب اہل تشیّع دید۔ زیرا کہ از یک جہت محبّت خاندان صفویّہ بہ اصل ایں مذہب آمیختہ بود۔ و از جہت دیگر عداوتے کہ اہالئ سنّت با متشیّعہ دارند۔ عائق بزرگے بود بجہت انجام فتوحاتے کہ در خاطر داشت + میرزا مہدی گوید۔ کہ در روز بست و ششم فروردی مطابق سنۂ ہزار و صد و چہل و نہ ہجری ہشت ساعت و بیست دقیقہ از روز گذشتہ باختیار رصد بندان دقیقہ یاب و اختر شناسان بطلیموس انتساب تاج شاہی بر سر وے گذاشتند۔

اجرائے مراسم جلوس چنانکہ در چنیں اوقات مامول است۔ معمول داشتند۔ و شخصے مرصع نہادہ نادر را برآں نشاندند۔ و علے الفور سکہ بنام وے زدند۔ در یک طرف ایں شعر را کہ بیت

سکہ بر زر کرد نام سلطنت را در جہاں
نادر ایران زمین و خسرو گیتی ستاں

و بر طرف دیگر الخیر فیما وقع نقش کردند۔ و ہم از مؤرخ تاریخ وے منقول است۔ کہ منکنہ سنجاں لا خیر فیما وقع خواندند + بالجملہ بعد از جلوس بر تخت سلطنت نادر بجانب اصفہاں در حرکت آمد۔ و چندے در آنجا بتہیہ و تدارک لشکر پرداختہ تسخیر قندہار را وجہ ہمت ساخت + حسین علی خاں برادر محمود غلجائی در آں اوقات در قندہار والی بود۔ و نادر قبل از آں کہ بداں صوب توجہ کند۔ آنچہ لازمۂ اہتمام بود۔ در بارۂ آرایش ایران در ایام غیاب خود بجاے آورد۔ در ہمیں سال جزیرۂ بحرین بدست محمد تقی حاکم فارس مفتوح شد۔ و چوں اہل بختیاری اطراف اصفہان را در معرض تاخت و تاراج آوردہ بودند۔ ابتداءً استیصال ایشاں را پیش نہاد خاطر ساختہ بہ دفع آں طائفہ در حرکت آمد۔ از کوہستان اصفہاں کہ تا نزدیکیِ شوشتر مے رود۔ تمام منزل و ملاذ ایلات بختیاری است۔ و چوں کوہستان مزبور مشحون است بر غارہاے بسیار و مغاکہاے بے شمار۔ و ایں طائفہ

همیشه در ایّام مخاطره بآں غارها پناه مے بُردند - و
در نظرها چُناں جلوه مے نمُود - که ایشاں را در قید
اطاعت آوردن از حیّزِ امکاں خارج است - امّا نادر
بر مرحوم معلوم گرد - که ایں محض توهّم است - بهادرانِ
خود را بر قُللِ جبال و قُلل و فُروجِ شِعاب کشیده
یکے آں طائفه را بچنگ آورد - و در عرصِ مدّتِ یک
ماه جمیع اهلِ بختیاری را منقاد و فرماں بردار نمود -
امیرِ ایشاں علی مُراد خاں را اسیر کرده به قتل
رسانید - و بقیه که از تیغِ قهرِ نادری رسته بودند -
موردِ عنایات و بے گشته جمعے از ایشاں در جرگهٔ
عساکرِ پادشاهی انتظام یافتند - و به جهتِ جلادتِ
فوق العادة که در فتحِ قندهار از ایشاں بظهور رسید -
کاشفِ حکمت و موردِ رافتِ نادر شدند - و سائر
را از کوهستانے که در سابق مسکنها داشتند - کوچانیده
محلّے بهتر و به اداره نزدیک تر از براے ایشاں
مقرّر کرده بود. بعد از آں با هشتاد هزار لشکر از راهِ
خراساں و سیستاں رو به قندهار نهاد - در عرصِ راه
عائقے که قابلِ ذکر باشد - رو نداد - و لے چوں
به قندهار رسید - دید استحکاماتِ شهر بنوعے است
که فتحِ آں بزودی در حیّزِ امکاں نیست ۔ اوّل خیالے
که کرد - ایں بود - که اطرافِ شهر را گرفته راهِ آمد
و شُدِ اهالی را به آنکیهٔ اطراف و حوالی منقطع کند -
و محکم کرد - تا طرحِ شهرے در مقابلِ آں ریخته

بہ بنائے آں پرداختند۔ و آں را بہ نادر آباد موسوم کردند۔ بعد از فتح قندھار غالباً جمیع سکنۂ آں ملک بہ نادر آباد نقل کردند۔ و بعد از فوتِ نادر ہمانجا مشہور بہ قندھار شد۔ و ہمچنیں حکم کرد۔ تا در اطرافِ شہر برجہا بر پا کردند۔ و مابینِ برجہائے مزبور را با سقفہائے کوچک وصل کردند۔ بنوعے کہ راہِ مراودۂ محصورین با اطرافِ بیرونِ شہر بکلّی مسدود گشت۔ امّا چوں نادر دید۔ کہ ہمہ ایں کارہا اثرے در خاطرے افغاناں نکرد۔ و یک سال تمام بیہودہ صرف شد۔ و افغاناں را ہنوز ذخیرۂ بسیار در شہر باقی است۔ بہ فکرِ دیگر افتادہ۔ شہرِ قندھار در مقابلِ کوہے باتّفاق افتادہ بود۔ و حصارے بر دورِ آں کشیدہ۔ و برجہائے کوچک بجہتِ محافظتِ آں ساختہ بودند۔ ایرانیاں بعضے از بلندیہا کہ سرکوب قلعہ بود۔ بہ تصرّف آوردہ توپہا و خمپارہا را ببالائے آنہا کشیدند۔ و بر بروجِ قلعہ حملہ بردند۔ و بعضے از آنہا را نیز بحیطۂ تصرّف آوردند۔ فوجِ بختیاری یکے از برجہائے معظم را گرفتہ ارک را متصرّف شدند۔ و بدیں واسطہ ہمہ شہر بہ چنگِ بہادراں افتاد۔ والیِ شہر با جمعے از مستحفظانِ قلعہ در یکے از قلاعِ خارجِ شہر پائے ثبات فشرد۔ امّا چوں دید۔ کہ مقاومت بیہودہ است۔ از درِ آشتیہاں در آمد ÷ و نادر علے الفور بوعدۂ عفوِ زلّاتِ وے

او را اماں داد - چنانچہ مے نماید - کہ در آں اوقات تدبیرِ نادری اقتضاے مراعاتِ خاطر و جلبِ قلوبِ افاغنہ مے کردہ است - بسبب اشتہار نامۂ کہ در وقتِ جلوس در بابِ اختیارِ مذہبِ اہلِ سنّت و ردِّ طریقۂ شیعہ بہ اطراف فرستادہ بود - بیمۂ کینۂ افغاناں را کم کردہ بود + و دریں اوقات رسید - کہ فرصتے بدست است - کہ یکبارہ جذبِ خاطر ہاے ایں طائفہ کردہ ایشاں را بکجود و حکومتِ خود متعلق سازد - و ایں مطلب را بخوبی انجام داد - بعضے ازیں طائفہ مادام حیاتِ نادر از شجاع ترین مردانِ وے محسوب و در مقابلۂ سیلِ شورش و طغیانِ اہالیٔ ایران سدّے منیع بودند + در ہنگامے کہ نادر بہ محاصرۂ قندھار اشتغال داشت - سرداران او تسخیرِ قلاعِ اطراف مے کردند - و ہم دریں ایّام بود - کہ پسرِ بزرگش رضا قلی میرزا بشہامت و جلادتے اقصے الغایہ بلند آوازہ گشت - تبیینِ ایں مقال ایں کہ والیٔ قندھار از امیرِ بلخ مدد طلبیدہ و او بجانبِ قندھار در حرکت بود - چوں ایں خبر گوش زدِ نادر گشت - رضا قلی میرزا را با دوازدہ ہزار سوار بہ دفعِ وے نامزد کرد + شاہ زادہ لشکرِ وے را شکستہ و بلخ را گرفتہ از رودِ جیحوں عبور و بہ عزمِ فتحِ بخارا رواں شد + پادشاہِ اوزبک با جمعے کثیر بہ مقابلت شتافت - و مصاف دادہ ہزیمتے فاحش یافت - امّا در ہماں آواں

فرمانِ نادر رسیده کہ پسر را بمراجعت امر فرموده بود۔
و ہمچنیں کاغذے بہ پادشاہ اوزبک و سائرِ سرانِ آں
صفحات نوشت۔ کہ فرزندِ خود را امر نمودم ۔ کہ
بہ حدودِ ایران مراجعت کند۔ و ممالکِ موروثئہ اعقاب
و انسالِ چنگیز خاں و بزرگانِ قبائلِ ترکماں را زحمت
نہ رساند؛ بعضے ایں حرکتِ نادر را کہ فے الحقیقۃ
نتیجۂ حزم کافی است۔ نسبت بہ حسدِ نادر بالنّسبہ
بہ رضا قلی میرزا مے دہند۔ لاکن باید ملاحظہ شود۔ کہ
در مراجعتِ رضا قلی میرزا نادر وے را غایتِ اعزاز
و احترام و با او کمال ملاطفت و احسان نمود ۔ و
چندے نگزشت۔ کہ حکومتِ ایران را بدو مفوّض نموده
خود بجانبِ ہندوستان رفت۔ و ہمیں دلالت مے کند۔
کہ ایں نسبت بیجا ست؛ در ایّامِ محاربۂ افغان
نادر شاه سفیرے بدہلی فرستاده از پادشاہِ ہندوستان
خواہش کرد۔ کہ بنا بر اتّحادِ مابینِ دولتین مامول و متوقّع
آں است۔ کہ احکام بہ حکّامِ اضلاعِ شمالیہ صادر شود۔
کہ فراریانِ افاغنہ را کہ دشمنانِ ایں دولت اند۔
و از شمشیرِ غازیانِ ایں حضرت گریزاں گشتہ۔ در آں
بلاد راه و پناه نہ دہند۔ بر حسبِ مرضی جوابے نرسید۔
افاغنہ ہمہ روزه بداں صفحات فراری شده ملاذ و ملجا
مے یافتند۔ و در دربارِ دہلی نیز ہر روز علانیتہً بجہتِ
معاودتِ ایلچیٔ ایراں پیدا مے کردند ۔ نادر را ازیں
حرکت نائرۂ غضب اشتعال یافتہ ۔ فراریاں را تعاقب

کردہ تا کابل عناں نکشید۔ و کابل و حوالی و حواشئے آں را بقیدِ تسخیر در آورد۔ بعد ازیں واقعہ کاغذے دیگر بہ پادشاہِ ہندوستاں فرستادہ او را بر حرکاتِ سابق ملامتے سخت کرد۔ لاکن باز گفت بعد از ہمہ نقصانے در دوستی واقع نشدہ۔ و منظور آں است۔ کہ در آیندہ نیز بر قرار باشد + فرستادۂ او بدست ولدِ عباس نام یکے از امرائے افغاں کہ حاکم جلال آباد بود۔ بہ قتل رسید + و نادر کہ احتمال دارد۔ چنیں بہانہ را مے جست۔ فرصت غنیمت دانستہ بہ تسخیرِ ہندوستاں نہضتِ رایات فرمود + قبل از تحریرِ وقائع ایں جنگ چند کلمہ در بابِ وضع سلطنتِ ہندوستاں در آں اوقات بے مناسبت نخواہد بود۔ ممالکِ ہندوستاں غالب در معرضِ تاخت و تاز و حملاتِ بہادرانِ صفحاتِ شمالیہ بودہ است۔ از زمانِ محمودِ غزنوی سلطنت از خانوادۂ سلاطین ہنود بیروں رفتہ۔ ازآں بعد سلسلہائے مختلف از اہالئے اسلام برآں ممالک استیلا یافتند۔ و ہر سلسلہ بنوبت مغلوبِ دیگرے شدہ از ہماں دست کہ گرفتہ بودند۔ وادند۔ تا اینکہ شمشیرِ تیمور دیارے دراں دیار نگذاشت۔ و بعد ازآں بسا بہ تغیرات عجیبہ و اتفاقاتِ عجیبہ نسلِ او دراں سر زمیں سالہائے دراز فرماں روا گشتند + چوں بابر بسببِ غلبۂ اوزبک مجبور شد۔ کہ ملکِ موروثِ خود دشتِ فرغانہ را رہا کردہ از سواحل رودِ سیحوں چشم بپوشد۔ روے بہ ہندوستاں نہادہ

اوّل کابل را مسخّر ساخت۔ و بعد ازآں سلطنتِ دہلی را
متصرّف شد + و ہندوستاں در زمانِ نبیرۂ او اکبر کمالِ
احتشام و اقتدار یافت۔ مے تواں تاریخ زوالِ دولتِ
تیموری از فوتِ ایں پادشاہ کہ در حقیقت پادشاہے بزرگ
بود۔ نہاد۔ بلے در زمانِ اورنگ زیب دوبارہ آبے بر
روے کارِ دولتِ ہندوستاں آمد۔ و بسبب تدبیر و حکمت
و شجاعتِ اورنگ زیب اگرچہ در حقیقت مملکت قوامے
نداشت۔ الّا اینکہ علی الظّاہر مانندِ زمانِ اکبر مے نمود +
اورنگ زیب آخر پادشاہے است از نسلِ تیمور کہ در
واقع در ہندوستاں اختیار و اقتدارے داشت۔ بسببِ
اینکہ ہم در عہدِ او بعلاوۂ امراے سرکش کہ از ہر طرف
آثارِ عناد و طغیاں بظہور مے رسانیدند۔ طائفہ از ہنود
کہ ایشاں را مراٹا خواندند۔ در اضلاعِ جنوبیۂ ہندوستاں
کہ بہ دکن معروف است۔ سر برآوردہ و علی الاتّصال
در اطراف و حوالیِ ملک از سرق و حرق و اسر و نہب
و قتل و غارت دقیقہ فرو گذاشت نمے کردند + نامِ مراٹا
ماخوذ است از مہاراشٹر کہ ملکِ ایشان است و حال
بہ دکن اشتہار دارد۔ ابتدا در عہدِ شاہ جہاں ایں طائفہ
قوّت گرفتند۔ و در عرضِ سی سال کہ اورنگ زیب در
بلادِ جنوبیۂ مملکتِ خود مے زیست۔ غالبِ اوقاتش مصروفِ
تادیب و تسخیرِ مراٹیاں بود۔ لاکن دید۔ کہ تادیب و منقاد
ساختنِ ایں طائفہ محال است۔ زیرا کہ ایشاں با وے
بمقابلت نمے ایستادند۔ بلکہ ہمیشہ در خرابیِ ملک میکوشیدند۔

هر جا زراعتے بود — مے چاپیدند — یا مے سوختند — و هر جا قریه بعد از چپاول چوں صحرا مے ساختند — هر لشکر که در عقب ایشان مے رفت — بجنگ و گریز و قزاقی و دزدی و قتل و غارتِ اطرافِ لشکر بالآخره کار بر ایشاں تنگ مے نمودند — و بجهتِ بدنهاے سبک و خفیف و عادت بر سختی و تعب نه بر اسپ بار بودند — نه بر خود — بنابریں از هر راهے فرار و در هر جائے قرار مے توانستند کرد — و بعلاوه اگرچه مراتیاں بدونِ جلادت و بهادری نبستند — هنر را در بیروں رفتن از جنگِ دشمن مے دانند — نه حمله بر خصم — دریں صورت محال مے نمود — که اورنگ زیب بخواند — که دشمنے را که هنر در گریز مے پنداشت — به جنگ یا به چنگ آرد ✣ بعد از فوتِ اورنگ زیب امراے اسلام هر یک در طرفے دم از استبداد و استقلال زده در هم افتادند — به خلافِ مراتیاں که بر قرارِ سابق اتفاق کرده در اندک مدتے ترقیِ غریبے کردند — و بعلاوهٔ ممالکے که در تصرف داشتند — پادشاهِ هندوستان و غالباً جمیع حکام اضلاع و اطرافِ ممالک را مجبور کردند — که مبلغے از محصولِ مملکت هر ساله به ایشاں بدهند — تا منازل و مزارعِ مردم در اماں باشد ✣ در سیرِ متاخریں مسطور است — که در سالے که نادر عزم تسخیرِ هندوستاں نمود — حتّیٰ خود شهرِ دهلی به رایں نوع خراج گذار بود — محمد شاه که در آں وقت صاحبِ سریر بود — پادشاهے بود سخیف الرّاے — و تن آساں و همواره

به عیش و عشرت روزگار گذرانیدے ‌+ صاحبِ نادر نامه گوید - که هرگز دستش بے جام و کنارش بے دلارام نبودے - و بالمرّه از کار اِعراض کرده سررشتهٔ امور را به دستِ دیگراں نهاده بود - وزیرِ اعظم او خان دَوراں خاں نیز اگرچه مردے جاه طلب بود - لاکن غالب اوقاتِ خود را به لهو و لعب مصروف داشتے - و با نظام الملک صوبه دارِ پرگنهٔ دکن عداوت ورزیدے - و به همیں سبب او را به دهلی طلبیده بود - تا بهانه جُسته خللے در کارِ وَے کند + و محمّد شاه به رائے و رویّت و عقل و تجربتِ نظام الملک اعتنا نکرد - تا ایں که خطرِ بزرگ شده کار از چاره گذشت + بعضے بر آنند - که نظام الملک نادر را به تسخیرِ هندوستان ترغیب و دعوت کرد - لاکن دلیلے بر ایں مطلب نیست - و نتواں هم موافق قاعده سببے بجهتِ ایں حرکت معیّن کرد - که امیرے که در غایتِ اقتدار و از اشخاصِ اوّلیهٔ مملکت است - دشمن بملکِ خود بطلبد - لاکن همیشه عجز و جُبن بعد از خرابی نسبتِ خیانت به دیگراں مے دهد + حق ایں است - که در خانه خرابِ دهلی چوں خبر از ضُعف و عجزِ خود داشتند - به امیدِ ایں که نادر بجانبِ هندوستان نخواهد رفت - خود را تسلّی مے دادند - اوّل اعتمادے بجا باستحکامِ قندهار و شجاعتِ افغاں کردند - و بعد ازاں که خبرِ فتحِ قندهار را شنیدند - چنیں مے پنداشتند - که نادر به ایراں

مُراجعت خواہد کرد۔ حتّےٰ رایں کہ وقتے شنیدند۔ کہ نادر در کابُل است۔ خیال کردند۔ شاید واقعہ روے دادہ سببِ مُراجعتِ وے شود۔ تا وقتے کہ شنیدند۔ کہ لشکرِ ایراں از آبِ سِندھ گُذشت۔ آں وقت بُود۔ کہ از خوابِ غفلت چشمے باز کردند۔ مُحمّد شاہ چُوں بالمشافہہ صُورتِ مُخاطرہ را جلوہ گر دید۔ ہر قدر لشکر تُوانست۔ جمع آوری کردہ با اعیانِ مملکت بصحراے کرنال کہ دہے است در طرفِ یمینِ رودِ جمنا و قریب یک درجہ مسافت از دہلی شتافتہ آردُوے خود را بر سر پا کردہ حکم داد۔ تا اطرافِ آردُو را سنگر و سفناق بستہ۔ و قطارے از توپہاے سنگین بیفائدہ بر بالاے آنہا کشیدند + بالجُملہ حرکتِ نادر از کابُل بہ ہندوستاں سریع بُود۔ حکّامِ ممالکِ عرضِ راہ ہمہ اظہارِ اطاعت و انقیاد کردند + در کاغذے کہ بہ رضا قُلی پسرش نوشتہ است۔ اخبار از روزِ خرُوج او از لاہور تا دو بارہ مُحمّد شاہ را بر تخت نشاندن بہ تفصیل مُندرج است۔ اوّل خبرے از جنگِ فوجے از سپاہِ ایراں با مُقدمۃِ لشکرِ ہند و غلبۂ ایرانیاں مے دہد۔ و بعد از کوششے کہ براے منع مُلحق شُدنِ لشکرِ سعادت خاں بہ لشکرِ مُحمّد شاہ نمُود۔ و فائدہ بر آں مترتّب نشدہ بُود۔ مے نویسد۔ و بعد ازآں مے گوید۔ بدیں مضمُوں کہ چُوں ایں مدد بہ مُحمّد شاہ رسید۔ مُستظہر گشت۔ و سنگرِ خود را رہا نمُودہ در

میدان صفِ محاربت آراست - و ما کہ در آرزوے چنیں روزے بودیم - قراول بجہتِ صیانتِ اردو گذاشتہ و از قادرِ متعال استعانت جستہ - بر دشمن حملہ بردیم - تا دو ساعت تمام تنورِ حرب گرم بود - و آتشِ توپ و تفنگ خرمنِ سوزِ عمرِ اعدا - بعد از آں بعونِ الٰہی بہادرانِ شیر شکار صفِ خصم را برہم زدہ ایشاں را متفرق کردند - دریں مقام تفصیلِ نامہاے اعاظمِ امرا کہ کشتہ و زخمی و اسیر شدند - مے نویسد - از جملۂ مقتولین خان دوراں - و از ماسورین سعادت خاں را ذکر مے کند + و بعد میگوید - کہ ایں جنگ دو ساعت طول کشید - و در دو ساعت و نیم عساکرِ ما غنیم را تعاقب کردند - ہنوز یک ساعت از روز باقی بود - کہ معرکۂ حرب بکلّی از دشمن پاک شد - و چوں استحکاماتِ اردوے ایشاں مستحکم و مضبوط بود - فرماں دادیم - کہ از یورش دست بدارند + خزانۂ بسیار و چند فیل و قدرے از توپخانۂ پادشاہِ ہندوستاں و نفائس غنائم از ہر قسم بسبب ایں فتح بدست افتاد - و از بیست ہزار متجاوز از دشمن بر خاکِ ہلاک افتادند - و خیلے بیش ازیں نیز در قیدِ اسار در آمد + بعد ازیں جنگ فی الفور لشکرِ محمد شاہ را احاطہ کردہ راہِ آمد و رفت بہ اطراف و حوالی را بر ایشاں مسدود ساختیم - و توپہا و خمپارہا را بجہتِ با خاک یکساں کردنِ

استحکامات مهیا نموده‌ایم - چون اختلال و اغتشاش عظیمی
در اردوی هندیان راه یافته بهیچ وجه اراده پذیر
نبودند - محمد شاه از روی اضطرار لابد شده بعد از
یک روز در پنجشنبهٔ هفدهم ذی القعده نظام الملک
را باردوی ما فرستاده - روز دیگر خود با اعیان ملک
به حضور رسید * در وقتی که محمد شاه رو به اردو
مے آمد - به ملاحظهٔ این که ما ترکمانیم - و او نیز از
سلسلهٔ ترکمانیه و خانوادهٔ گورگانیه است - فرزند عزیز
نصر الله میرزا را تا بیرون اردو باستقبال فرستادیم -
و چون وارد خیمهٔ پادشاهیِ ما گشت - نظر به ملاحظهٔ
قرابتِ اہلی آنچه لازمهٔ احترام پادشاہیِ وی بود -
معمول داشتیم - و او مهر سلطنت خود را به ما سپرده -
و ما حکم کردیم - که کسے متعرض سرا پردهٔ شاهی و
متعلقان سرای سلطنت و امرا و اعیان مملکت نشود *
درین وقت پادشاه و حرم پادشاهی و جمیع اکابر و
اعاظم هندوستان که از اردو حرکت کرده اند - به دهلی
رسیده اند - و ما نیز در هشت و نهم ذی القعده
بجانب دهلی حرکت خواهیم کرد - اراده این است -
که نظر بملاحظهٔ نسبت محمد شاه و قرابت اہلی که
فیمابین است - او را دو باره بر پادشاہیِ هندوستان
مقرر نموده تاج سلطنت بر سر وی نهیم * حمد
خدای را که بانجام چنین کار ما را قدرت داده *
وقائعے که درین مکتوب نقل است - هیچیک از تجوز خارج

ایران و ہندوستان انکار نه کرده اند - ہندیان
نسبتِ شکستے که در کرنال یافتند - بتہوّر بعضے از امرا
و احتیاطِ بعضے دیگر مے دہند - و مے گویند - که بعد
ازیں فتح باز نادر را خیال مراجعت به ایران بود
به ایں معنی که راضی شد دو ملین استرلینگ گرفته
از سرِ ملک بر خیزد - امّا چوں سعادت خاں که در
اردوے نادر از جملهٔ اسرا بود - واسطهٔ ایں امر
بود - و به ایں واسطه توقّع داشت - که وزارت را
به او بدہند - شنید - که ایں منصب را بنظام الملک
داده اند - نادر شاه را گفت بدہلی برود - لاکن ایں
محض افسانه است - ہیچ سببے از برائے شکستِ کرنال
بہتر از بے دلی و ہراس لشکر نیست - چناں ہراس
بر ہندیاں راه یافته بود - که ہم در جملهٔ پشت کردند -
و قریب بیست ہزار نفر از ایشاں به قتل رسید
بدوں ایں که بخصم ضربے برسد - بعلّتِ ایں که
از لشکرِ نادر نوشته اند فقط پانصد نفر کشته شدند -
ایں عدد ہم احتمال دارد - کمتر است از آنچه
در حقیقت تلف شده اند - امّا ہیچ مناسبتے به عددِ
قتلاے ہندوستان ندارد - و از طبیعتِ نادر ہم
بقدرے که مے دانیم مستبعد داشت - که نتیجهٔ چنیں
فتح بزرگ را خود نه فہمیده و موقوف بر حسد و حیلهٔ
چند نفر امراے اسیر کرده باشد + اشباہے که نادر
را بر تسخیرِ ہندوستان مجبور کرد - مرقوم گشت -

علے التحقیق رجالِ دولتِ دہلی بر خلافِ مودّتِ مقرّرۂ مابینِ مملکتین عمل کردند - افاغنہ را کہ از شمشیر نادر گریختہ بودند - پناہ دادند - و در ایں پناہ دادن احتمال مے رفت - کہ روزے ایں طائفہ قوّت گرفتہ باز مملکت از دست دادہ را متصرّف و مجدّداً سببِ حربِ ایراں شوند - سفرائے کہ نادر در ایں باب بداں صوب فرستاد - نہ جواب و نہ اِذن مراجعت یافتند - باوجود ایں کہ نادر مکرّر کاغذ نوشت - اگرچہ گویند - کہ ایں عمل نہ از باب عداوت بلکہ بجہتِ تعویق در کارہا و عدمِ فیصلۂ اُمور در خانہ بود - لاکن ہرچہ بود - بہانۂ درشتے و خوبے بود برائے ایں کہ نادر بداں سمت حرکت کند - امّا امرِ دیگرے کہ سببِ اغوائے او بہ تسخیرِ ہندوستاں شدہ باشد - نے تواں یافت - مگر خواہشِ زیادہ بجہتِ تاخت و تاراج و مشغول داشتنِ لشکر - و مملکتِ ہندوستاں را از توابعِ دولتِ ایراں ساختن - امّا ایں مطلبِ آخر را اگر ہم گاہے در خاطرش خطور کردہ باشد - باید بمجرّد دیدنِ آں مملکت دانستہ باشد - کہ بہ ہیچ وجہ صورت پذیر نیست - و بناءً علیہ خیالش را از سر بیروں کردہ باشد - و ما مجبوریم بہ احترام کردنِ چنیں علوّ ہمّتے کہ در ہماں آنے کہ مطلوبے بہ ایں بزرگی فائز است - ہمّت بر ترکِ آں گماشتہ بکلّی قطعِ نظر از آں مے کند بسبب

ایں کہ نہ تنہا یکبارہ چشم از مملکتے بدیں وسعت و سلطنتے بایں عظمت و مکنت پوشید - بلکہ بندوبستِ کارے ہم کہ فائدۂ آں بخود او راجع شود - ننمود - مگر حرکتِ مردانہ و فتوّت و مروّتے کہ در حقِ محمّد شاہ نمود - بلے نہ ایں بود - کہ ہیچ ملکِ ہندوستان را صاحب نشد - لاکن ممالکے کہ متصرّفِ او شد - در ازمنۂ سابقہ ہمہ متعلّق بہ ایران بودند - در عہد نامۂ کہ در آں اوقات نوشتہ شدہ است - ممالکے کہ در ایں اطرافِ آبِ سند است - بہ ایران واگذار شدہ حدِّ دو مملکت مقرّر شد + تفصیلِ ممالکِ مسطورہ در عہد نامہ ازیں قرار است - کہ جمیع ولایاتے کہ در مغربِ رودِ اٹک و آبِ سند و نالاے سنگرا کہ شعبۂ از آبِ سند است - واقع است - یعنی پیشاور و مضافاتِ آں و اضلاعِ کابل و غزنین و کوہستانِ افغان و ہزارہ و قلعۂ بکر و سنگر و خدا داد و سائرِ بلاد - و راہہا و مساکنِ جوکیا و بلوچستان وغیرہا یا قلعۂ تتہ و قلعۂ رام و قریۂ تربین و قصبۂ چن و سمولی و کنڑا وغیرہا از اعمالِ تتہ و جمیع مزارع و قرے و قلاع و قصبات و سواحل از سرچشمۂ رودِ اٹک یا جمیع راہہا و سکنہ کہ آبِ مزبور با شعبہاے آں بداں محیط است - تا بالاے سنگرا کہ مصبّ رود است بدریا - مفوّض بدولتِ ایران باشد + القصّہ تمام جواہرات و خزائنے کہ در سالہاے دراز سلاطینِ گورگانیہ در

هندوستان جمع کرده بودند - محمد شاه به نادر داد -
و امرا و اعیان نیز متابعت وے کرده آنچه از نقد
و اجناس نفیسه مالک بودند - بمالک علی الاطلاق
سپردند - بعد از اخذ این هدایا بقیۂ مالیه از بلاد
و ممالک دور دست طلبیدند * در تاریخ بنگاله مسطور
است - که هنوز اندکے از حکومت سرفراز خان در
بنگاله نگذشته و درست استقرار نیافته بود - که شخصے
از جانب قمر الدین خان وزیر رسیده خبر ورود
نادر شاه را به دهلی رسانید - و مالیۂ سه سال گذشته
را طلب کرد - سرفراز خان بصوابدید حاجی احمد و سائرین
که اہل مشورت او بودند - نه تنها ادائے مبلغ کرد -
بلکه حکم کرد - تا خطبه و سکه بنام نادر شاه خوانند -
و زدند * بالجمله مبلغے سنگین بر متمولین اہالی دهلی
نیز حمل شد * اما دادن وجه بر مردم چندان صعب
نبود - که طریقۂ اخذ آن * و چون محصلین وجه مزبور
از اہالی خود هندوستان بودند - فرصت غنیمت دانسته
بنائے اخذ و جلب گذاشتند - و بجهت هر ده هزار
روپیه که به خزانۂ نادر رسانند - چهل یا پنجاه هزار
برائے خود مے گرفتند - و بدین سبب مردم را اذیت
و آزار مے کردند - تا آنچه دارند - بروز دهند - بنوعے
که جمعے کثیر از مردم از فرط شکنجه و عقوبت هلاک
شدند - و بسیارے از معتبرین هنود یا بجهت این که
در معرض استخفاف و استحقار در نیایند یا بسبب

ایں کہ مال را عزیز تر از جاں مے داشتند - خود خود را تباہ کردند - در اعلیٰ طبقاتِ ہنود خود کشتن و متحملِ رسوائی و فضیحت نشدن عمومے دارد - ہیچ طائفہ در عالم نیست - کہ در وضعِ زندگی مثلِ ہنود کم احتیاج بہ پول داشتہ باشد یا بہ مثلِ ایں طائفہ پول دوست باشد + در وقتے کہ نادر بجانبِ دہلی در حرکت بود - رعب و ہراسے عظیم بر مردم مستولی شد - ولے بعد از ورودِ او نظم و نسقے کہ در لشکرِ وے بود - سببِ اعتمادِ عمومِ اہالی شد + نادر خود در یکے از سراہائے سلطنت در شہر فرود آمد - و بعضے از سپاہیاں را بمحلات فرستاد - تا سببِ آرامے و حمایتِ رعایا شوند + در تاریخِ فریزر صاحب مسطور است - کہ حکم کرد - تا ہر کس از لشکریانِ وے بالنسبہ بہ اہالیِ ملک حرکتے خلاف کنند - فے الفور گوش و دماغش بریدہ او را مثلہ کنند - تا سہ روز ہمہ بآرامے گذشت - امّا در شبِ چہارم بعضے از اشرار خبرِ فوتِ نادر را در افواہ انداختند - و خبر فے الفور شائع شدہ عوام کالانعام از جائے برآمدہ بر ایرانیانے کہ در اطرافِ شہر بجہتِ محافظت مقرر بودند - حملہ بردہ بے خبر بر سرِ ایشاں تاختند + و ایرانیاں چوں دستہ دستہ متفرق و بے خبر بودند - تا رفتند - بدانند - چہ خبر است - ہمہ را عرضۂ شمشیر ساختند - و چیزے کہ بیشتر سببِ نفرت از دنایتِ طبعِ امرائے دہلی

است - این است - کہ چوں این خبر بدیشاں رسید - عساکر ایرانی را کہ بجہتِ حفظ و حمایتِ ایشاں مقرر شدہ بود - بعوام سپردند - بلکہ بعضے از ایشاں بائتلافِ آں بیچارگاں مدد کردند * نادر چوں این قضیہ را شنید - چند نفر فرستاد - تا مردم بفہمانند - کہ خبر بے پا و خطر در دشت است - امّا کسانے را فرستادہ بود - نیز کشتہ شدند * نادر با کسانے کہ در دورِ او بودند - آں شب را در سرائے خود گذرانید - و در طلوعِ فجر سوار شدہ درمیانِ شہر رفت و خواست - تا شورشِ مردم را فرو نشاند - امّا این معنی سبب ازدیادِ شورشِ عوام شدہ سفاہت آغاز کردند * ہمہ مؤرخانے کہ تاریخِ نادر را نوشتہ اند - اتّفاق دارند برین کہ نادر نمے خواست - بہ خلق اذیّتے برسد - یا برساند * فریزر صاحب کہ خود معاصر است - و درین واقعہ حضور داشتہ است - مے نویسد - کہ تفنگے بہ نادر انداختند - لاکن خطا کردہ بہ یکے از اُمرا کہ نزدیکِ وے بودند - رسیدہ از پا در آورد * چوں نادر حال برین منوال یافت - و لشکر ہم درین وقت از اُردو بشہر رسیدہ بودند - حکم بہ قتلِ عام داد * ہمیں کہ دستِ لشکریاں بہ شمشیر رفت - دستِ عوام النّاس از حرکت اُفتاد - از طلوعِ آفتاب تا وصولِ شمس بوسطِ سما گذشتہ بود - کہ بالائے ہم مے ریختند - گویا تادیبِ این مردم را شغلِ شمشیر کفایت نبود - کہ آتشے در

یکے از محلات زبانہ کشید - و بہ جمیع اطرافِ شہر سرایت کردہ خرمن سوزِ جان و مالِ بیرہ روزاں گشت ✣ نادر بعد از آں کہ حکم بہ قتلِ عام داد - بہ مسجدِ روشن الدولہ کہ در وسطِ شہر بود - رفتہ قرار گرفت - و ہیچکس را یارائے آنکہ لبے بشفاعت بکشاید - نبود - تا ایں کہ بالآخرہ محمد شاہ با دو نفر از وزرا پیش رفتہ التقائے مردم را درخواست نمود ✣ نادر گفت - پادشاہِ ہندوستاں نباید - ہرگز سخنش بہدر برود - و علی الفور حکم داد - تا دست از کشتار بدارند - و چنانکہ جمیع مؤرخین نوشتہ اند - فے الفور اطاعت شد - و ہمیں دلالت قوی است بر نظم و نسقے کہ در لشکرِ وے بودہ است ✣ عددِ قتلیٰ بہ اختلاف ذکر شدہ است - و از وضعے کہ ایں کشتار واقع شد - مشکل است - کہ تحقیقاً بتواں معین کرد ✣ فریزر صاحب صد و بیست ہزار مے نویسد - و یکے دیگر از محرران فرنگستاں قریب ضعفِ ایں عدد مے گوید - یکے از معتبرین مؤرخانِ ہندوستاں ہشت ہزار ذکر مے کند - ایں قول بہ صواب اقرب مے نماید ✣ دو نفر از امرا کہ گمان بر انگیختنِ ایں فتنہ بر ایشاں مے رفت - چوں صورتِ واقعہ بدیں نوع انجام یافت - گریختہ بہ قلعۂ کوچکے کہ قریب بدہلی بود - پناہ بردند - عساکرِ نادری ایشاں را تعاقب کردہ بجنگ آوردند - و با ہر کس کہ گماں مے رفت - با ایشاں در آں کار دستے

داشتہ اند - بہ قتل رسانیدند - قریب چہار صد نفر از
اینان عرضۂ تلف گشتند - چند روز بعد ازیں واقعہ
عروسئ پسرِ دوم نادر با یکے از شاہزادگان خانوادۂ
تیمور واقع شد - محافلِ سوگ و سوز بہ مجالس سور و
سرور مبدّل گشت + غالب اہالئ دہلی مردم بے مایہ و
لہو و لعب دوست اند + یکے از مصنفین ہندوستان
گوید - کہ بسیارے بر رفتنِ ایرانیان افسوس میخوردند -
و ہنوز لشکرِ ایران دہلی را رہا نکردہ بود - کہ مقلدہا
و بازیگرہا بنائے تقلید را گذاشتہ ہماں دشواریہائے کہ
در آں ایام کشیدہ بودند - در مجالس سبب عیش و
سرور شد + الغرض ایامِ اقامت نادر در دہلی پنجاہ و
ہشت روز بود - قبل از آں کہ دہلی را رہا کند - با
محمد شاہ خلوت کردہ تا مدتے در صحبت مشغول بود -
ظنّ بلطفے رابین اشت - کہ نصائحے کہ در بابِ قوامِ
دولت و دوامِ مکنت وے در کار بود - بوے نمود -
بعد از آں امرا و اعیاں را طلبیدہ ایشاں را باطاعت
و دولتخواہئ محمد شاہ سفارش نمودہ - و در آں باب
تاکیدِ بلیغ فرمود - و ہمچنیں کاغذے بدیں مضمون بحکام
اطراف فرستاد - بعد از ترغیب ایشاں بہ سلوک در
جادۂ مستقیم متابعت و انقیاد نوشت - کہ من و
محمد شاہ یک روحیم در دو بدن - اگر خدا نخواستہ خبر
طغیانِ شما بالنتیجہ بہ پادشاہ گوش زد من شود - نام
شما را از صفحۂ خلقت محو خواہم کرد + بالجملہ اگرچہ با

اُمرای دهلی بنوعِ خوشی سلوک کرد - امّا ازین حکایت
معلوم مے شود - که چه نوع ایشان را شناخته است +
روزے از قمرالدین که در آن اوقات وزیر بود -
پرسید - چند زن در سراے داری؟ گفت - هشت
صد و پنجاه + نادر روے به خدام کرده گفت - صد
و پنجاه زن دیگر از اُسرا بخانهٔ وزیر بفرستند - تا
منصب مین باشیگری داشته باشد + مقدارِ غنیمتے را که
از هندوستان برد - مختلف ذکر کرده اند - بعضے گویند -
که متجاوز از هفتاد ملیون استرلینگ نقد و جنس بود -
از همه کمتر تخمینے که کرده اند - خیلے بیش از سی ملیون
است - و بیشتر آن جواهر نفیسه بود + در عرض راه
شنید - که بعضے از جواهرهاے شاهی را لشکریان مخفی
کرده اند - بنابرین حکم کرد - تا اسبابِ جمیع لشکر را
جستجو کرده هر جا جواهرے یافتند - جزوِ خزانه کردند -
اگرچه لشکر این معنی را مکروه داشتند - لیکن جز اطاعت
راهِ دیگر نیافتند - و همین دلالتِ قوی است بر
کمالِ نظم و نسقے که در عساکرِ وے بوده است - با
جمعے اُمرای ایران که در این باب صحبت داشتم -
این حرکتِ نادر را حمل بر تدبیر مے کردند - نه بر
بخل و حرص - بلکه مے گفتند - که نادر مے دانست -
که سگِ سیر به شکار و عسکرِ مستغنی به کارزار نرود -
امّا با این همه با قاطبهٔ لشکریان بمروت و مهربانی سلوک
مے کردند + در تاریخ میرزا مهدی مسطور است - که

در فتح قندهار سه ماهه مواجب لشکریان را به انعام ایشان داد۔ و ضعفِ این مبلغ بعد از فتح کرنال۔ و باز هم بیشتر قبل از این که از دهلی حرکت کند۔ در حقّ عساکر بذلِ احسان کرد ٭ در مراجعت از هندوستان رنج و کلفتِ بے نهایت بسببِ اشتدادِ گرما و حرارتِ هوا عائدِ حالِ لشکریانِ وے گشت۔ و عبور از رودِ پنجاب و اٹک نیز بجهتِ حادثهٔ که بر پلها رسید۔ در عهدهٔ تعویق افتاد۔ و همچنیں وقتے معلوم شد۔ که کوهستانیهائے کابل به عزمِ چپاولِ اردوئے او کمر بسته اند۔ بنا بریں نادر کساں فرستاد۔ تا آں طائفه را مبلغے خطیر داده از آں اراده باز داشتند۔ و ایں صورت نیز سبب تعویقِ حرکتِ لشکر شد ٭ چوں وضع ملکے که ایں لشکر از میانِ آں باید عبور کند۔ و اسباب و اثاثه و اموالِ عظیمه که همراه داشتند۔ و خطرے که بر اندک اغتشاش اردو مترتّب مے شد۔ ملاحظه شود۔ نے تواں بر پیش بینی و عاقبت اندیشی که دریں مقام بکار برد۔ نادر را ملامت کرد ٭ و چوں بعد از مراجعت از هندوستان سه ساله خراجِ ایراں را به رعایا بخشید۔ و جمعے کثیر از اربابِ صنائع و مطرب و مغنّی از هندوستان آورده بود۔ مردم را گماں ایں شد۔ که دولتے بے نهایت بچنگِ شاه و لشکر افتاده۔ بعد ازیں به عیش و عشرت صرفِ اوقات خواهند کرد۔ و همچنیں از

قرنهای دراز اهالیِ ایران فیل ندیده بودند - مگر تصویرِ آن جانور را در تماثیل و آثارِ قدیمه - و چون نادر فیلهای بسیار از هندوستان به ایران آورد - اهالیِ آن مملکت وی را ثانیِ شاپور و ثانیِ انوشیروان بلکه از هر دو بزرگتر خواندند + منقول است - که بعد از فتحِ هندوستان عساکرِ نادری مائلِ آرام بودند - لیکن نادر خوب می دانست - که انجامِ آرامیِ لشکر بد نتیجه کشور است - لهذا بعد از عبور از رودِ اتک جنگِ یکی از امرا را که در آن وقت بر بلادِ سند حکومت داشت - پیشِ نهادِ خاطر ساخته در حرکت آمد - در اوّل نهضتِ نادر شاه بجانبِ هندوستان امیرِ مذکور اظهارِ هوا خواهی کرده بود - بجهتِ این که این معنی را ممدِّ استقلالِ خود می دانست - امّا چون بنابر معاهده که مابین محمّد شاه و نادر شاه وقوع یافت - ممالکِ وی ضمیمهٔ دولتِ ایران گشت - تغییرِ تدبیر داده خزائنِ خود را در قلعهٔ امرکوٹ نهاده خود حرکتِ مذبوحی نمود - لیکن چون مستقرِّ حکومتِ او را گرفته بباد تاراج و غارت دادند - از درِ انقیاد پیش آمده خود را بجنابِ نادری سپرد + نادر آنچه داشت - از وی گرفته حکومتِ سند را کمافی السّابق به او گذاشت بایں شرط که خراجگذارِ دولتِ ایران باشد + یکی از اهالیِ انگلند که در ایں اواخر از جانبِ حکومتِ هندوستان به سفارتِ سند مأمور شد - کتابی نوشته - در آن مسطور است - که در

عہدِ محمّد شاہ کہ خبرِ نہضتِ نادر شاہ منتشر شدہ رُعب در ضمائرِ خلائق انداختہ بود۔ میر نور محمّد عبّاسی کالوری کہ بر حسبِ وراثت در ضلعۂ سیوی کہ سیبی نیز خوانند۔ و اضلاعِ دیگر فرمانروا بود۔ و بعلاوۂ حکومتِ ظاہر بعضے از امرا نسبت بہ خانوادۂ او اعتقادِ باطنی داشتند۔ چوں ہراسِ صادق علی خاں راکہ در آں وقت از جانبِ محمّد شاہ صوبہ دار شدہ بود۔ مشاہدہ کرد۔ فرصت یافتہ با او قرار داد۔ کہ سہ لک روپیہ گرفتہ حکومتِ سند را با او وا گذار کند ٭ صادق علی خاں نیز راضی شد۔ قدرے از مبلغِ مزبور دادہ شد۔ و باقی ہنوز باقی است۔ ایں معاملہ در سنۂ ہزار و صد و پنجاہ ہجری صورت گرفت۔ و در ہزار و صد و پنجاہ و دو نادر شاہ لشکرِ کالوری را شکست۔ امرائے ایں طائفہ بہ قلعۂ امرکوٹ کہ در بیابانے بائر واقع است۔ پناہ بردند۔ لاکن بالآخرہ امر بریں قرار یافت۔ کہ سلسلۂ کالوری نسلاً بعد نسلٍ بحکومتِ سند مقرر باشند مشروط بر ایں کہ ہر سالہ خراجے معیّن بسلاطینِ ایران بفرستند ٭ و مجتبیں مے نماید۔ کہ حکّام اوائلِ ایں سلسلہ خراجِ مزبور را سالیانہ میدادہ اند ٭ میر نور محمّد در سنۂ ہزار و صد و ہشتاد و پنج ہجری فوت کرد۔ و ہشت نفر بعد ازو از سلسلۂ کالوری در سند حکومت کردند۔ تا در سنۂ ہزار و صد و نود و ہفت کہ میر فتح علی تالپر عبد النّبی راکہ آخرِ سلسلۂ کالوری است۔ بیروں کردہ سند را مالک شد۔ و حکّام حال از نسلِ

او ہشتشد - اِنتہاے قلعۂ امر کوٹ از صوبۂ سِند محسوب -
و در بیست و شش درجہ و بیست و سہ دقیقہ عرض
شمالی و صد و شانزدہ درجہ و بیست و پنج دقیقہ طولِ
شرقی واقع اشت - و دریں اوقات از توابع راجۂ جود پور
اشت - در وقتیکہ ہمایوں از ہندوستان گریخت - اوّل
براجۂ امر کوٹ پناہ برد - و تولّدِ پسرش اکبر کہ از غایتِ
اِشتہار از تعریف مستغنی اشت - در آں قلعہ شد ۔
اَلقصّہ بعد از فتح سِند نادر شاہ بہ ہرات رفت - و درآنجا
جواہرات و غنایمے کہ از ہند آوردہ بود - بنظرِ خلائق جلوہ
گر ساخت - و بر تختِ طاؤسِ محمّد شاہ کہ مرصّع بود باقسام
و انواعِ جواہرِ نفیس - نشستہ صلاے عیش در داد - و
تا چند روز وجوہِ مملکت و قوّادِ سپاہ و سائرِ طبقاتِ
ناس بِبساطِ نشاط گستردہ اوقات بہ لہو و لعب مصروف
داشتند - لاکن نادر چنیں مے نماید - کہ ہمیشہ از بیکاری
و تعطیلِ لشکر اندیشناک بود - لہٰذا بعد از اِنقضاے ایّام
عیش از ہرات در حرکت آمدہ با پسرش رضا قلی میرزا
ملاقات نمود - و او سائرِ شاہزادگاں را بہ ہدایاے
ملوکانہ و عواطفِ پدرانہ خرسند ساختہ بجانبِ بلخ
عطفِ عنانِ عزیمت نمود - و در آنجا بہ تہیّۂ اسبابِ
مرور از رودِ جیحوں پرداختہ تادیبِ پادشاہِ بخارا را
کہ در ایّامِ غیابِ او بہ ہندوستاں بر خلافِ معاہدتِ
مابین فرصت غنیمت داشتہ اطرافِ خراساں را در
معرضِ تاخت و تاز آوردہ بود - وجہِ ہمّت ساختہ ۔

سببِ حرکتِ نادر بداں صفحات ہم از اوّل بر ہمہ معلوم شُد - او را ارادۂ ایں کہ بشرطِ نفوذِ مملکت ازیں سمت دِہد - نبوُد - زیراکہ میدانست اِدارہ و نگاہداریٔ ممالک مفتوحہ در آں اَطراف از حیّزِ اِمکاں خارج بوُد - ولے میخواست - از ہماں زہرے کہ آں طائفہ ہر سالہ بابائے سرحداتِ ایراں چشانیدہ اند - بایشاں بچشاند * ابُوالفیض خاں کہ درآں اَوقات سردارِ اوزبک بوُد - و خود را از نسلِ چنگیز میدانست - چُوں خبرِ حرکتِ نادر را شنید - ہراس بر قلبے مشغول گشت - وزیرِ خوُد را فرستاد - مگر بہ اِظہارِ انقیاد آبے بر آتشِ قہرِ پادشاہ زند * نادر وزیرِ وَے را بااِعزاز مُلاقات کرده با او گفت - کہ اگر ابوُالفیض خاں خواہد - کہ خُود را از ہلاک و مملکتِ خوُد را از خرابی ایمن دارد - باید بدُونِ تہاوُن بقدمِ فرمانبرداری پیش آید - و ہم در آں وقت کہ ایں گفتگو درمیاں بوُد - لشکرِ ایرانی بجانبِ بُخارا کُوچ کرده پنج رُوز بعد از عبوُر از جیحوُں در دُوازده میلے بُخارا فرود آمدند * شہرِ بُخارا از جیحوُں بیش از پنجاه میل مسافت ندارد * لاکن نادر از بالاے رود خانہ عبُور کرده بوُد * بالآخره قضیہ باینجا ختم شُد - کہ ابوُالفیض خاں خُود با تمام اُمراے مُلک بسرا پردۂ نادر شاه رفتہ دیہیم سلطنت را بر پاے وَے بنهاد * نادر او را محترم داشتہ محلّے شایستہ در مجلس بجہت او معیّن ساخت - و چند رُوز بعد ممالکِ او را باو واگذار نموده او را دوبارہ بہ اِیالتِ خویش مقرّر نموُد - مشروط بر ایں کہ کمافی السّابق

جیحوں حدِ مابینِ مملکتین باشد۔ و ایں معاہدت بمزاوجتِ مابینِ دخترِ ابو الفیض خاں و برادر زادۂ نادر استحکام یافت * جمعے کثیر از ایلاتِ ترکمانیہ و اوزبکیہ برضاے ابو الفیض خاں در سلکِ سپاہِ نادری انتظام یافتند۔ بعد از آں متوجہِ خوارزم گشت * ممالکِ خوارزم کہ در سمتِ مغربِ بخارا واقع است۔ از دو طرفِ رودِ جیحوں گرفتہ تا سواحلِ بحرِ خزر میرود * ایلبرز امیرِ آں ملک مکرر اطرافِ بلادِ ایراں را عرضۂ نہب و غارت ساختہ بود۔ و چوں خبرِ توجہِ نادر را بداں صوب شنید۔ بہ حصانتِ قلعہ و حصافتِ عقلِ خود معتمد و مغرور گشتہ پاے مقاومت بر زمینِ مخالفت افشرد * پادشاہِ بخارا چند کس بدو فرستادہ او را بہ اطاعت و انقیادِ نادر نصیحت کرد۔ و آں تیرہ روزگار نہ تنہا پندِ دوستانۂ او را خوار شمرد۔ بلکہ فرستادگان او را بہ قتل رسانید۔ ایں حرکت کہ بر خلافِ جمیع قوانین است۔ موجبِ اشتعالِ نائرۂ غضبِ پادشاہِ ایراں گشتہ۔ بعد از آں کہ لشکرِ وے را شکست۔ وے را اسیر کردہ با بیست نفر از امراےِ بزرگِ او بقتل رسانید۔ و ممالکِ او را بہ طاہر خاں کہ بنا بر قولِ میرزا مہدی نوادۂ ولی محمد خاں چنگیزی و با سلاطینِ توراں بنی عم بود۔ بخشید * و در زمستانِ ہمیں سالی کہ ہزار و صد و پنجاہ و سہ ہجری بود۔ بجانبِ کلات رفت۔ ہم از اوائلِ عمر نادر را بہ کلات تعلقِ تام بود۔ و بخیالِ ایں کہ آخرِ عمر را در آنجا بسر برد۔

محکم کردہ بود - کہ استحکامات آں را تعمیر و اصلاح کنند - و سرائے بجہت مقام خود در آں بسازند - و آب انبارہا و برکہا و تالابہا بجہت فائدۂ زراعت بنا کنند - و ہمچنیں فرمان داد - تا جمیع خزائن را بداںجا برند۔ و درکتاب لینز صاحب مسطور است - کہ کلات قریب یک درجہ در شمال مشہد در راہ مرو شاہ جہان در جائے واقع است - کہ آں را اژدر کوہ گویند - و اطراف آں ہمہ کوہستان است - و آں کوہیست بسیار بلند و فقط دو راہ تنگ دارد - بعد از آں کہ بقدر ہفت میل بالا مے روند - سطحۂ نمودار مے شود - کہ قریب دوازدہ میل محوطۂ آں است - و چشمہائے خرد بسیار دارد - و غلہ و برنج در آنجا بفراوانی حاصل مے شود - سکنۂ آنجا در چادر زندگی مے کنند - فقط عمارتیکہ دریں سطحۂ نیکو آئیں بنظر مے آید - دو برج و عمارت کوچکے از مرمر است - کہ نادر بنا کردہ است - برجہا را بجہت محافظت راہ و خانہ را بجہت مقام خود نادر ساختہ اند - و چوں سطحۂ مذکور را رہا کردہ بقدر پانزدہ میل دیگر بالا روند - بقلۂ کوہ مے رسند - در آنجا سطحۂ دیگر بہ نظر مے آید - کہ اگرچہ بہ بزرگیٔ قطعۂ اول نیست - اما در حاصل خیزی باآں برابری میکند - دریں جا نیز دو برج کوچک ساختہ اند - کہ سرکوب راہ است و فقط بنائیست - کہ بجہت استحکام قلعۂ کلات ساختہ شدہ است - اشکالے کہ در گرفتن کلات و قلعۂ سفید است - ہماں

صعوبتِ راه است - و چوں بر قلّهٔ کوه واقع اند - اگر
سنگے از کوه بغلطد - اگر سببِ تباهی نشود - سدِّ راهِ
دشمن خواهد شد ٭ القصّه بعد از اقامتِ قلیلے در کلات
بسمتِ مشهد که پایهٔ تختِ مملکت قرار داده بود -
رفت - و در مدّتِ سه ماهِ اقامت در مشهد دادِ عیش
داده علی الاتّصال به بسطِ بساطِ نشاط و انبساط
اشتغال ورزید ٭ در مدّتِ پنج سال پنج پادشاه مغلوب
شده بود - اشرف و حسین دو امیرِ افغان - محمّد شاه
پادشاهِ هندوستان - ابو الفیض خان پادشاهِ بخارا -
و الیبرز والیِ خوارزم - و ایران از چنگِ مللِ اجانب
استخلاص یافته ٭ حدودِ ملک از طرفِ شمال تا رودِ جیحون -
و از جانبِ مشرق تا نهرِ اتک رفته بود - و رعایا بوعدهٔ
نادر منتظر بودند - که عسکرِ عثمانی را از سواحلِ دجله و
فرات براند - امّا رعایتِ نام و ننگ اقتضاے آں میکرد -
که ابتدا بانتقامِ خونِ برادرش ابراهیم خاں که در جنگِ
لزگی کشته شده بود - بپردازد ٭ ابراهیم خاں مردے
رشید و بهادر بود - و نادر بوے اعتمادے تمام داشت -
و بعد از فوتش قدرے پسرِ او را چوں فرزندانِ خود رعایت
میکرد - در وقتیکه لشکر بجهتِ تنبیه و تادیبِ لزگیه
بجانبِ داغستان در حرکت بود - تفصیلِ رؤیاے داد -
که سنگ بر شیشهٔ امیدِ جمیعِ اهالیِ ایران زد - و
بخوبی واضح کرد - که انجامِ مملکتے که ادارهٔ آں موقوف
به راے و رویّت و خواهشِ یک نفر حاکم باستقلال

اشت - چہ خواہد بود - وجہے کہ اغلبِ آں افاغنہ بودند - پیش رفتہ - و بجلادتے فوق العادۃ کار بر لزگیہ تنگ کردہ بودند - نادر بہ تعجیل از راہِ مازندراں بعدِ ایشاں مے شتافت ۔ وقتے در یکے از جنگلہائے مازندراں از پشتِ درختے گلولہ بہ وے انداختند - کہ دستِ وے را زخم کردہ اشبتش را سقط نمود - رضا قلی میرزا کہ در آنجا حضور داشت - فی الفور بہ طلبِ آں شخص مرکب بر انگیخت و جمعے دیگر نیز متابعتِ وے کردند - امّا بسببِ درختہائے زیاد نتوانستند کسے را پیدا کنند ۔ حریف خود را درمیانِ درختاں زدہ بدر رفت - ولے بعد از چندے گرفتار شد ۔ میرزا مہدی گوید - کہ نیک قدم نام غلامِ دلاور تایمنی باغوائے آقا میرزا ولدِ دلاور مصدرِ ایں حرکت شدہ بود - آقا میرزا در ازائے صدورِ ایں خیانت بہ معرضِ سیاست در آمدہ - چوں با نیک قدم اقرارِ جاں بخشی شدہ بود - او را از ہر دو چشم کور کردند - ایں واقعہ اگرچہ اثرے غریب در خاطرِ نادر کرد - لاکن باعثِ فسخِ عزیمتِ وے نشد - و چوں بہ داغستاں رسید - طوائفِ لزگیہ دست از جاں شستہ بہ مقابلتِ وے پائے مقاومت فشردند - کوہستانِ آں صفحات نیز ممدِّ بہادریِ ایں طائفہ گشت - چناںکہ غلبہ بر ایشاں متعذر مے نمود - شجعانِ لشکرِ ایرانی از جنگ بہ تنگ آمدند - و دولتِ روس از بیمِ آں کہ مبادا چوں نادر لزگیہ را مغلوب

ساختہ بہ پلاوِ رُوسیہ پرداز د - در ہشتشدر خاں باستعداد و تہیۂ اسباب محاربت مشغول شدند - و ایں عمل سبب اطمینانِ لڑکیہ گشت - بیشتر از پیشتر ثبات ورزیدند - تا بالآخرہ نادر بعد از سُودِ قلیل و زیانِ زیاد مجبور بمراجعت شُد ‏* از رُوزیکہ در جنگل مازندراں بہ وَے تیر انداختند - از پسرش رضا قُلی بدگماں شدہ بعد از مراجعت باحضارِ او فرماں داد - و بحجرۂ وُرُودِ او حکم کرد - تا او را گرفتہ از علیۂ بصر عاری ساختند - یکے از محرّرین معتبرِ فرنگستاں کہ دو سال بعد ازیں مقدمہ بایراں رفت - مینویسد - کہ شخصے کہ در جنگل بہ نادر تیر انداخت - بہ تحریکِ رضا قُلی میرزا مصدرِ آں امر شد - و رضا قُلی میرزا اگرچہ رشادت و قابلیّت داشت - امّا شدیدُ العمل و ظالم بُود - و مے گوید - کہ در ایّامے کہ نادر بہ ہندوستاں رفتہ بُود - خبرِ فوت او بایراں رسید - و چُوں رضا قُلی میرزا ایں خبر را شنید - نامِ پادشاہی بر خُود نہادہ شاہ طہماسپِ بیچارہ را کہ در سبزوار مقیّد بُود - بقتل رسانید - اگرچہ قتلِ طہماسپ بہ ہمیں نہج واقع شُد - کہ محرّرِ مذکور میگوید - لاکن بعضے را عقیدہ آں است - کہ ایں کار بحکمِ نادر بُود ‏* و ہم او گوید - کہ چُوں نادر از کارِ پسر آگاہ و بحجرم او متیقّن گشت - در کمالِ نرمی و عطوفت با وَے گفت - کہ اگر بخطاے خویش اقرار نمُودہ از کردہ نادم شوَد - ترکِ ما مضےٰ گفتہ از گناہِ او خواہد گذشت -

پسر از ایں معنی ابا کردہ سخنانِ درشت گفتن آغاز نہاد۔ و گفت۔ فخرِ من اینست۔ کہ عالمے را از چنگِ ظالمے رہائی دہم۔ لاجرم سقط گفتن پسر موجبِ سخط کردنِ پدر گشتہ بکندنِ چشمش فرماں داد ٭ احتمال دارد۔ کہ محررِ مشارٌ الیہ ایں خبر را از بعضے از متملقینِ نادر شنیدہ باشد۔ و الّا بہیچ وجہ نمے تواں ایں قول را قبول کرد ٭ میرزا مہدی صریح مے گوید۔ کہ نادر باغوائے بد گوہراں فریب خوردہ بایں عملِ شنیع اقدام کرد ٭ و یکے از اطبّائے فرنگستان کہ در اواخرِ ایّامِ حیاتِ نادر با وے بود۔ بیگناہیِ رضا قلی میرزا را ثابت میکند۔ و بعد میگوید۔ کہ نادر از کردہ پشیمان گشت۔ کہ پنجاہ نفر از امرا را کہ در آں واقعہ حضور داشتند۔ بہ بہانۂ اینکہ چرا شفاعت نکردند۔ بقتل رسانید ٭ از روزے کہ در مازندراں تیر باو انداختند۔ روز بروز خشونتِ طبعش بروزے داشت۔ و فائز نشدن بمقصود در جنگِ لزگی نیز ممدِّ ایں معنی گشتہ گوش بقولِ دشمنانِ رضا قلی میرزا کردہ در حالتِ غضب او را کور کردہ ٭ گویند۔ کہ چوں چشمِ قرۃ العینِ خود را کشد۔ گفت۔ قبائحِ اعمالِ تو سبب ایں امر شد ٭ رضا قلی گفت۔ تو چشم مرا نکندی۔ بلکہ چشم و چراغِ ایراں را کور کردی ٭ میرزا مہدی گوید۔ کہ بعد ازیں واقعہ نادر نہ برخود آرام و نہ بر دیگراں روا داشت۔ بعد ازیں قضیّہ

آنچہ از وے منقول است - قبائحِ افعالِ وے است - مگر
جنگے کہ در عرضِ سہ سال با عثمانی کرد - و دریں حرب
نیز ہیچ یک از بہادریہا و دلیریہا کہ در حروبِ سابقہ
از وے دیدہ شدہ بود - مشاہدہ نشد - لشکرِ ایرانی
کوششہا برائے تسخیرِ بصرہ و بغداد و موصل کردند -
ولے کارے از پیش نبردند ﴿ در اوّلِ سالِ دیگر نادر
بجہتِ مقابلۂ عسکرِ عثمانی کہ تا قریبِ یاپزدان رفتہ
بودند - حرکت کرد - و گویند - کہ میخواست در ہماں
صحرا کہ دہ سال پیش با دشمن جنگیدہ بود - بارِ دیگر
با خصم دست در کمر زند - امّا سردارِ عثمانی ترسیدہ رخے
بگریز نہاد - و در دستِ سپاہیانِ خود بقتل رسید -
و بعد از قتلِ سر عسکر ہرج و مرج بحالِ لشکریاں
راہ یافتہ بآسانی ہزیمت یافتند ﴿ ایں آخریں فتحے
است کہ نادر کرد - و در ہمیں اوقات پسرش نصر اللہ
عسکرے از عثمانی را در دیارِ بکر ہزیمت داد - امّا نادر
چوں از حالِ خود مستحضر بود - در مصالحہ با ترک
تعجیل کرد ﴿ دریں مصالحہ از اینکہ مذہبِ جعفری را
پنجم مذاہب قرار دادہ رکنے مخصوص بجہتِ ایشاں در
مکّہ بنا کنند - ذکرے نشد - قرار بریں شد - کہ اسرائے
طرفین رہائی یابند - و از حاجِ ایرانی در عرضِ راہِ مکّہ
و مدینہ حمایت و رعایت شود - و تمام ممالکِ عراق و
آذربائیجان متعلّق بایراں باشد - مگر بعضے جاہا کہ در
زمانِ شاہ اسمٰعیل بدولتِ عثمانی تعلّق داشتہ است ﴿

اتفاقِ کلمۂ کسانے است - کہ تاریخ نادر را نوشتہ اند - کہ در پنج سالِ آخرِ ایّام سلطنت ظلمے کہ او بر رعیّت کرد - در ہیچ تاریخے نقل نشدہ است ۰ چوں دولتِ ہندوستاں بدستش افتاد - عرقِ سخاوتش در حرکت آمدہ خراجِ سہ سالہ را بہ رعایا بخشید - لاکن دولت اثرِ خود را کرد - خواہشِ زیادہ کردن پیدا شد - آنچہ داشت - بہ کلات فرستادہ علے الاتّصال باستحکام آں کوشید - و خراجِ سہ سالہ کہ بخشیدہ بود - استرداد کردہ نہ تنہا مواجبِ لشکر را ازآں میداد - بلکہ روز بروز بر خزانہ علاوہ مے کرد - و طریقِ اخذِ ایں وجوہ بوجوہِ بسیار از ظلم و اذیّت و آزار بود ۰ نادر مے دانست - کہ بہ جہتِ ترجیحانے کہ بہ مذہبِ اہلِ سنّت دادہ بود - دلِ مردم باو مائل نبود - و ازیں جہت کہ علماے ملّت را منشاے ایں امرے دانست - بیشتر تعدّی مے کرد - و ہم بدیں سبب بہ کسانے کہ ہنوز معتقدِ مذہبِ شیعہ بودند - اعتماد نداشت - یا بعبارتِ اخرے از جمیع اہالئ ایراں ایمن نبود - زیادہ اعتمادے کہ داشت - بہ افاغنہ و تراکمہ بود - کہ در لشکرِ وے بودند - امراے ایں دو طائفہ در نزدِ وے کمالِ احترام داشتند - و ہر یک از امراے ایراں کہ صاحبِ اقتدار بودند - یا در مزاجِ مردم رسوخے داشتند - بہ بہانہ از پاے در آورد - ایں کارہا بالطبع سببِ تنفّرِ طباع و انزجارِ قلوب گشتہ - در اطرافِ مملکت ہر جا سرے بود - گردن کشید - چنانچہ

فارس و شیروان و مازندران ہر سہ در یک وقت باغی شدند۔ و این اخبار زیادہ موجب اشتعال مشعلۂ غضبش گشت۔ ازیں پیش اگر یک یک کشتے۔ ازاں پس شہر بہ شہر کشتہ سیر نگشتے۔ چنانچہ میرزا مہدی گوید۔ مردم منازل خود را رہا کردہ از ظلم او بہ غارہا و بیابانہا ماوا گزیدندے۔ مشغول اشت۔ کہ در وقتیکہ بہ تادیب یا از پئے تغذیب برادر زادۂ خود علی قلی خاں کہ در سیستان باغی شدہ بود۔ در حرکت آمد۔ ارادہ کرد۔ کہ تمام ایرانیانے کہ در لشکر وے بودند۔ بہ قتل رساند۔ و شک نیست۔ کہ دریں وقت تغیر مزاجش بہ حدے بود۔ کہ قریب بہ جنوں رسیدہ بود۔ لہذا بعضے از امرائے معتبر کہ شنیدند۔ نام ایشاں نیز در فہرست کسانے اشت۔ کہ نادر عزم قتل ایشاں را دارد۔ استخلاص خود را در استہلاک وے دیدند۔ و چہار نفر بہ ایں عزم قدم جلادت پیش نہادند۔ از آنجملہ محمد علی خاں افشار و صالح بیگ سرتیپ فوج خاصہ بود۔ در شب بہ بہانۂ کار ضرور بہ خیمۂ او تاختند۔ و چوں مردم معتبر بودند۔ قراولاں ایشاں را مانع نشدہ بدرون خیمہ رفتند۔ صدا نادر را از خواب بر انگیخت۔ و خون دو نفر از ایشاں را ریخت۔ لاکن صالح بیگ شمشیرے بر او زدہ از پاے در آمد۔ طبیعت ایں مرد غریب از مبادا حظ و قانع منقطع ایام حیات او بہتر فہمیدہ مے شود۔ چوں نسبے شائستہ نداشت۔

تحسین مے نماید - کہ در اوائل حال قوّتِ بدنی و عزم
ثابت و ذکا و ریاستِ طبیعۂ او سببِ امتیاز بین
امثال و اقران گشت - و حدّتِ طبع و فراستِ
ذاتیۂ او اگرچہ بمرور و تجربت زیاد شد - لاکن ہرگز
تربیت تہذیب نیافت - ویرانی و ہرج و مرج
مملکتِ او را بہ خیالاتِ بزرگ انداخت + و چوں
کوششہائے کہ در بابِ اخراجِ افاغنہ کرد - و فیروزیئے
وے دریں باب ملاحظہ شود - مے تواں گفت کہ غصبِ
نامِ سلطنت بے جا نبود - بسبب اینکہ مدّتہا بود -
کہ در حقیقت ایں امر با او بود - اگر بعد از آں
استعفا مے کرد - خطرِ عظیم ہم بجہتِ خود و ہم بجہتِ
ملّتے کہ بشجاعت و کارروائیٔ او از جنگِ اعدا خلاصی
یافتہ بود - داشت + بعد از آنکہ افغاناں را از ایراں
راند - و در محاربات با عثمانی فتوحاتِ نمایاں کرد - و
قندھار و کابل را بہ ضبطۂ تصرّف آورد - بہ تدبیر
و حکمت دشمنانِ مملکت را درشت ساخت + اسبابِ
تسخیرِ ہندوستان مرقوم شد - اگرچہ سببِ خرابیٔ
ہزارہا خلائق شد - لاکن شاید ہیچیک از سلاطینِ
آسیا فتحے بدیں عظیمی با کمتر گناہ نکردہ اند +
دولتے کہ از ہندوستان بہ چنگ آورد - باعثِ
ایں شد - کہ تجمّل و احتشامِ قدیمِ ایراں را تازہ
و مردمِ آں مملکت را بلند آوازہ کرد - و تاخت
و تازے کہ بہ بلادِ بخارا نمودند - فقط بہ شہرتِ من

دیگے بود بہ جہت آرائے - بلکہ بر قوت و شہرت ملک و ملت افزود - و از حرکت مردانہ کہ بالنسبہ بپادشاہ بخارا و سلطان ہندوستاں کرد - معلوم مے شود - کہ استحکام بنیان اقتدار خود را در شہرت شمشیر و قوت تدبیر مے دانست نہ در فسحت مملکت و بسطت سلطنت - بنا بریں اہم از ایں کہ ملاحظۂ کارہائے کہ در اوائل برائے ایراں کرد - بشود - یا نظر بر شجاعت و شہامت و کاردانی کہ در ایام حیات از وے ظاہر شدہ کنیم - یا مروت و مداراتے کہ در ہر یک از فتوحات آشکار کرد - یا کارہائے مجزرگے کہ از وے صادر گشت - بہر ملاحظہ ایں پادشاہ مستحق و سزاوار کمال ستایش و تحسین و شایستہ و مستوجب نہایت تکریم و تمجید است - لاکن تغیرے کہ در اواخر عمر در مزاجش پیدا شد - و حرص و بد گمانی کہ بر طبیعتش غلبہ کرد - او را از بے رحم ترین ظلمہ ساخت - گویا مقدر شدہ بود - کہ ایراں از ہماں دستے کہ شربت حیات یافت - ضربت ممات یابد + در ہماں اوقات کہ مزاج نادر مبتلا بہ ایں اختلال عظیم بود - ہنوز خیال ترقی و تقویت ایراں را در خاطر داشت + ہشیار مائل بود - کہ بازار تجارت ملک رواج یابد - و ہمچنیں مے دانست - کہ اگر جہازہائے تجارتی ترتیب یابد - باعث ازدیاد دولت و اقتدار ملت و مملکت خواہد بود - للہذا بہ استعانت یکے از انگریزاں در دریائے

رگیلاں شروع به این کار کرد - لاکن این عمل فائده
به حالِ ایراں نه بخشید - و محرّکِ حسدِ روسیه گشته
سببِ خرابیٔ کارخانهٔ تجّارِ انگریز که تازه در آں
صفحات بنای کار گذاشته بودند - شد * و همچنیں
حکم کرد تا سفائنِ تجارتی در خلیجِ عجم ترتیب دهند -
و چنانکه عادتِ ظلمهٔ بے باک است - حکم کرد - تا
چوبیکه بجهتِ بنای مراکب ضرور است - از مازندراں
آرند - که مسافتِ آں زیاده بر شش صد میل است -
و نه رود و نه گاریٔ باری در عرضِ این مسافت یافت
مے شود * رعایای دهاتِ مابین مجبور بودند - که باین
کار که هرگز صورت نگرفت - مدد کنند - تا ده سال قبل
ازیں چوب هاے نا تراشیده و بیکار رفته در کنارِ
دریاے بوشهر دیده میشد * و همچنیں حکم کرد - که
سنگِ مرمر از آذربایجاں به جهتِ تزیینِ سراهاے
کلات و مشهد ببرند - که حمل و نقلِ آں کمتر از
چوب هاے کشتی سببِ زحمتِ مردم نشد - در هزار و
هشت صد و ده عیسوی مؤلّفِ اوراق جائے را که
مرمر از آنجا مے برده اند - دید - و هنوز قطعه هاے
بزرگِ رخامِ ناتمام در آنجا بسیار است - که بعد
از فوتِ نادر کسے ملتفت نشده است * معدنِ این
سنگ ها در کنارِ بحیرهٔ ارومیه است - و تا مراغه
بقدرِ هیجده میل مسافت دارد * بالجمله یکے از دلائلِ
قوی که نادر مائل به ترقیٔ تجارت بود - این است

کہ یکے از تجارِ معتبرِ انگریز سہ سال قبل از فوتِ او در وقتے کہ ایران از جور و اِجحاف و ظلم و بیدادِ او ویران بود۔ بآرزوے او رفتہ گفت ۔ کہ مبلغے از مالِ او را در شورشِ اِستر آباد بہ غارت بردہ اند۔ نادر حکم کرد ۔ تا آنچہ از وے بردہ اند ۔ یا بعینہٖ مسترد سازند ۔ یا اموالِ کسانے را کہ در غارت دستے داشتہ اند ۔ فروختہ بہاے آں را در عوض بدہند۔

اِنتخابِ از اخلاقِ جلالی

لامعِ دوم در تدبیرِ منزل

لمعۂ چہارم در سیاستِ اولاد

اوّلاً باید - کہ دایۂ لائق - معتدلُ المزاج برائے او
تعیین کنند - چہ کیفیتِ مزاجی و نفسانی در مولود سرایت
کند - و چوں در شریعتِ حقّہ وارد است - کہ تعیینِ
اسم در روزِ ہفتم کردن اولےٰ است - متابعتِ آں
باید نمود - و ہمانا حکمت در تاخیر آں باشد - کہ بعد از
تامّل نامے لائق تعیین نمایند - چہ اگر نامے نا ملائم
تعیین کنند - ہمہ عمر از آں در کدورت باشد - و ازیں
جہت رعایتِ نام کردن از حقوقِ فرزندان است بر
پدر + و چوں رضاع تمام شود - بتادیبِ او مشغول
باید شد - تا کسب اخلاقِ ذمیمہ نکند - چہ قابلیتِ ایشاں

بر کمال است - و میلِ طبیعت بر ذائل در نفوس مرکوز است - چنانچہ سابقاً بیاں رفت - و در تہذیبِ اخلاقِ او بر وجہے کہ گفتہ شد - تأسی بہ طبیعت نمودہ ترتیب نگہدارد - و چوں اوّلِ آثارِ قوتِ تمیز حیا ست - چنانچہ گذشت - علیمۂ حیا دلیلِ نجابت و فضیلت باشد - پس چوں ایں خصلت ازو مشاہدہ رود - در تادیبش اہتمام زیاد باید نمود - اوّلِ تادیبات آنکہ او را از مخالطت باضداد کہ بہ رذائل موسوم باشند - منع کلّی نمایند - چہ نفوسِ صبیاں بمنزلۂ لوحِ سادہ باشد - و قبولِ صورت بسہولت نماید + بعد ازآں او را شرائعِ دیں و آدابِ سنن بیاموزانند - و بمواظبت برآں دارند - و بر امتناع ازآں زجر و تادیب نمایند بقدرِ طاقت و مقدارِ قوتِ او چنانچہ در احکامِ شریعت مقرر شدہ - در سنِ ہفت سالگی او را بنماز امر کنند - و اگر در سنّ دہ سالگی ترک کند - او را بضربِ تادیب کنند - و او را بمدحتِ اخیار و بمذمتِ اشرار بخیرات تحریص دہند - و از شرور تنفیر نمایند - و اگر بہ جمیلے اینناں نماید - محمدت کنند - و اگر بہ قبیحے مبادرت نماید - بمذمت تخویف کنند - و تا میسّر باشد - سرزنش صریح نکنند - بلکہ حمل بر سہو کنند - تا موجبِ جرأتِ او نشود - و اگر پوشیدہ دارد - ہتکِ سترِ او نکنند - و اگر بتکرارِ اشجاعد - در خلوت او را توبیخ بلیغ کنند - و در قبحِ آں رفعل مبالغہ نمایند - و از معاودت بترسانند - و از تکرارِ توبیخ و

مکاشفت احتراز نمایند - که مبادا بملامت عادت کند - و وقاحت در او راسخ شود - بمقتضای اَلنَّاسُ حَرِیْصٌ عَلٰی مَا مُنِعَ بر معاودت حریص گردد - بلکه تحسینِ جمیل بکار دارند - و باید - که در نظرِ او لذّاتِ اکل و شرب و لباسِ فاخره را مستخف گردانند - و در خاطرش قرار دهند - که جامهای منقّش و ملوّن شیوهٔ زنان است - و مردان باید - که خود را ازین مرتفع دارند - و مطمح نظر آب و علف ساختن عادتِ بهائم است - و اوّل آدابِ طعام خوردن چنانچه خواهد آمد - او را بیاموزند - و تفهیمش کنند - که غرض از خوردن صحّت است نه لذّت - و اغذیه و اشربه بمنزلهٔ ادویه است - که بآن دفعِ جوع و عطش کنند - و همچنانکه ادویه را بقدرِ ضرورت و مصلحتِ دفعِ مرض تناول باید کرد - اغذیه و اشربه نیز بمقدارِ سدِّ جوع و دفعِ عطش باید - و او را از تفنّن در طعام منع کنند - و باقتصار بر یک طعام مائل سازند - و اشتهای او را ضبط کنند - تا به هر طعام اقتصار تواند کرد - و بلذائذ مشغوف نباشد - و گاه گاه او را نانِ تهی دهند - تا بوقتِ ضرورت بآن تواند ساخت - و این آداب از غیرِ اغنیا نیکو تر باشد - و شام را از چاشت بیشتر دهند - تا بروز خواب و کسالت برو غلبه نکند - و گوشت به اعتدال دهند - تا موجبِ ثقل و بلادت نشود - و از حلوا و میوه و اطعمهٔ سریعةُ الاستحالہ او را منع کنند - و از

آب در میانِ طعام خوردن منع کنند - و هر چند همه کس را از مُسکرات احتراز واجب است - در کودکان بحسبِ عقل مُبالغه بیشتر است - چه به نفس و بدنِ ایشاں مُضرّ است - و بر غضب و تهوّر و وقاحت و طیش باعث شود - و ایں ملکاتِ ردیّه در او مُستحکم گردد - بلکه او را از مجالسِ ایں طائفه بے مصلحتے منع باید کرد - و از سخنانِ قبیح شنیدن مانع باید شد - و تا از وظائفِ آداب فارغ نشود - و تعبے تمام نکشد - طعامش ندہند - و از کارہائے پوشیده او را منع کنند - تا بر قبائح دلیر نشود - چه ہر آئینه باعث بر پوشیدنِ قبیح تواند بود - که در آں فعل تصوّر کرده باشد - و از خوابِ روز و خوابِ بسیار در شب منع کنند - و از جامۂ نرم و اسبابِ تنعّم مثلِ خیش و سرداب در تابستاں - و آتش و پوستیں در زمستاں اجتناب دہند - و به حرکت و پیاده رفتن و سواری کردن و ریاضاتِ مُناسب او را عادت دہند - و آدابِ برخاستن و نشستن و سخن گفتن چنانچه خواہد آمد بیاموزانند - و به ترتیبِ موے و تزئیں و ملابسِ زناں او را زینت نکنند - و انگشتری تا وقتِ حاجت نرسد باو ندہند - و از مُفاخرت بر اقراں به پدراں و اسبابِ دُنیوی او را منع کنند - و از دروغ گفتن باز دارند - و بکلّی از سوگند خواه راست و خواه دروغ نہے کنند - چه سوگند از همه کس قبیح است - و بحسبِ شرع اگرچه راست باشد - مکروه است - مگر آنکه متضمّنِ مصلحتِ دینی

باشد - و اگر مرداں را بسوگند احتیاج باشد - کودکاں را
ہیچ احتیاج نیست - و بخاموشی و اقتصار بر جواب و
در پیش بزرگاں مستمع بودن و سخن نیکو عادت کردن
مائل گردانند - و بزرگ زادگاں را احتیاج بایں آداب
بیشتر باشد - و باید کہ معلم دیندار و عاقل باشد - و بر
ریاضت اخلاق واقف - و بطہارت ذیل و وقار و
ہیبت و مروت مشہور - و از اخلاق ملوک و آداب
مجالست و مواکلت با ایشاں و محاورت با ہر طائفہ از
طوائف مردم با خبر - و باید کہ دیگر ابنائے جنس بلکہ
بزرگ زادگاں کہ بآداب کریمہ متحلی باشند - با او در
مکتب باشند - تا ملول نشود - و آداب از ایشاں فراگیرد -
و بواسطۂ مشاہدۂ ایشاں در تعلم سعی بیشتر کند - و چوں
معلم او را بضرب تادیب کند - از فریاد و شفاعت منع
کنند - چہ آں شیمۂ ممالیک و ضعفا ست - و معلم باید -
کہ تا تقصیرے ظاہر ازو مشاہدہ نکند - بضرب اقدام
ننماید - و چوں بضرب حاجت افتد - در اول باید - کہ
بہ شمار اندک و الم بسیار باشد - تا عبرت گیرد - و بر
معاودت جرأت نکند - و او را بر سخاوت ترغیب کنند -
و حطام دنیوی را در چشم او خوار و حقیر سازند - چہ
آفت محبت زر و سیم از آفت سموم و افاعی بیشتر است -
و امام غزالی (رح) در تفسیر کریمہ وَ اجْنُبْنِی وَ بَنِیَّ
اَنْ نَّعْبُدَ الْاَصْنَامَ مے فرماید - کہ مراد بہ اصنام زر و
سیم است - و ابراہیم علیہ السلام دعا فرمودہ - کہ مراد

فرزندان مرا از عبادتِ زر و سیم و دلبستگی بآں دوری دہ - چہ منشاے جمیع مفاسد محبتِ آنست - و در اوقاتِ عُطلہ ایشاں را رُخصتِ بازی کردن دہند - بشرطِ آنکہ مشتمل بر تعبِ زیادہ و ارتکابِ قبیحے نباشد - و رایں آداب از ہمہ کس مستحسن باشد - و از جواناں نیکوتر - و چوں قوتِ تمیز در او غالب شود - او را تفہیم کنند - کہ غرضِ اصلی از اسبابِ دنیوی حفظِ صحت است - تا بدن چندانکہ نفسِ استعدادِ دارُ البقا حاصل کند - بماند پس اگر اہلِ علم باشد - بہ ترتیبے کہ مذکور شد - او را تعلیمِ علوم نمایند - و اگر اہلِ صناعت باشند - بعد ازآنکہ از آداب واجبہ شرعیہ فارغ شدہ باشد - بہ تعلیمِ آں مشغول سازند - و اولے آن است - کہ در طبیعتِ کودک نظر کنند - و از احوالِ او تفرس جویند - کہ استعدادِ کدام علم و صناعت بیشتر دارد - او را بآں مشغول دارند - چہ مقتضاے کُلٌّ مُیَسَّرٌ لِمَا خُلِقَ لَہٗ ہر کس را استعدادِ ہر صناعت نیست - بلکہ ہر یک را استعدادِ صناعتے خاص است - و در تحتِ ایں سرے است غامض - کہ سببِ قوامِ عالم و انتظامِ احوالِ بنی آدم است - و حکماے سابق در طالعِ مولود نظر میکردہ اند - و او را بہ ہر صناعت کہ بحسبِ اوضاعِ نجومی لائق حال مے دیدہ اند - مشغول مے ساختہ اند - چہ ہر کس کہ مستعدِ صناعتے باشد - باندک سعے تکمیل آں تواند کرد - و چوں غیر مستعد باشد - سعیِ او در آں تعطیلِ

روزگار و تضییع اعمار باشد - و اگر طبعش ملایم صناعتی
نباشد - و آلات و ادوات مساعد نه - او را بر آن
مکلف ندارند - و به صناعتی دیگر نقل کنند بشرط آنکه
از تشبث بر آن یاس کلی شده باشد - تا موجب اضطراب
نشود - و در اثنای هر فن ریاضتی لایق که تحریک
حرارت غریزی کند - و بعد حفظ صحت و نفی کسل و
بلادت باشد - عادت نماید - و چون صناعتی بیاموزد -
بکسب وجه معیشت از آن امر کنند - تا چون حلاوت
آن دریابد - در تکمیل آن کوشد - و در دقائق آن صنعت
سبقت گیرد - و نیز بر تفتیش از کسب جمیل که شیمه
احرار است - عادت کند - و به رزقی که از پدر و
مادر باو رسد - اعتماد ننماید - چه اکثر اولاد اغنیا که
به ثروت پدران مغرور بودند - از تعلیم صناعات محروم
شدند - و بعد از تقلب روزگار در معرض ضیاع افتادند -
و چون در اکتساب و تعیش بآن مستقل شود - اول
آنست - که او را متاهل سازند - و حاصل او را جدا کنند - و ملوک
فرس فرزندان را درمیان خدم و حشم تربیت نکردندی - بلکه
با ثقات بطرفی فرستادندی - تا بخشونت تعیش عادت کردندی - و
عادت رؤساء دیلم همین بوده - و کسی که بضد این
طریق نشو و نما یافته باشد - اصلاح او مشکل بود -
خصوصاً که بسن در آمده باشد - چون چوب خشک که
راست ساختن آن دشوار است - سقراط حکیم را
چون پرسیدند - که چرا مخالطت تو با جوانان بیشتر

است؟ ہمیں جواب گفت + و در تربیت دختراں بآنچہ لائق ایشاں باشد - از ملازمت خانہ و مبالغت در حجاب و عفت و حیا و خصال کہ در زناں بیاں رفت - ترغیب باید نمود - و ہنرہائے لائق آموخت - و چوں بحد شوہر رسند - در تزویج ایشاں با کفوے تعجیل باید نمود + این است طریق تربیت اولاد + و چوں در اثنائے ایں مباحث وعدۂ شرح بعضے آداب واقع شدہ - انجاز ضروری است - و آں آداب اگرچہ مخصوص کودکاں نیست - دریں باب مذکور شد - چہ وثوق بر قابلیت ایشاں بیشتر است +

آدابِ سخن گفتن

باید - کہ بسیار نگوید - چہ بسیار گفتن نشانۂ خفتِ دماغ و سخافتِ عقل و موجب سقوطِ مہابت و ذلتِ وقع باشد + حضرتِ عائشۂ صدیقہ رضی اللہ عنہا مے فرماید - کہ حضرت مصطفٰے صلے اللہ علیہ وسلّم - کہ طوطئ خوش الحانِ وَ مَا یَنْطِقُ عَنِ الْھَوٰے بود - عَلَیْہِ اَفْضَلُ الصَّلوٰۃِ وَ اَکْمَلُ التَّحِیَّاتِ - سخن باعتدال فرمودے - بمرتبۂ کہ در مجلسے کہ متمادی شدے - کلماتے کہ بزبانِ حقائق ترجمانِ آں حضرت جاری شدے - تواں شمرد + ابو ذرجمہر گفتہ - چوں کسے را بینی - کہ بے حاجت سخن بسیار مے گوید - یقیں داں - کہ دیوانہ است + و تا آنچہ خواہد گفت - در خاطر مقرر نکند - بتلفظ نیاورد - و حکما گفتہ اند - فکر مرا ثم انطق قل - و سخن مکرر نگوید - مگر آنکہ احتیاج بآں واقع شود - و

آں ہنگام باید - کہ از تکرار بہ تنگ نیاید - و ہر کس کہ حکایتے کند - اگرچہ بر آں واقف باشد - باید کہ وقوفِ خود بر آں اظہار نکند - تا آں کس سخن تمام کند - و سخن کہ از غیرِ او پُرسند - جواب نگوید - و اگر از جماعتے پُرسند - کہ او داخلِ ایشاں باشد - بر دیگراں سبقت نگیرد - و اگر کسے بجواب مشغول شود - و او بر بہتر ازآں قادر باشد - صبر کند - تا آں کس سخن تمام کند - پس جوابِ خود بگوید بر وجہے کہ طعن در متقدم نباشد - و تا سخن کہ باو گویند - تمام نشود - بجواب اشتغال ننماید - و در محاورہ و مباحثۂ کہ در حضورِ او گذرد - چوں باو دخلے نہ داشتہ باشد - دخل ننماید - و اگر سخن ازو پوشیدہ دارند - استراقِ سمع نکند - و با بزرگترانِ مجلس سخن بکنایت نگوید - و آواز باعتدال بر کشد - نہ پست نہ بلند - و اگر سخن مشکل افتد - بہ تمثیل روشن گرداند - و بے مصلحتے بہ اطناب نکوشد - بلکہ طریقۂ ایجاز سپرد - و الفاظِ غریبہ و کنایاتِ بعیدہ استعمال نکند - و از فحش و شتم احتراز نماید - و اگر احتیاج بہ تعبیر از امرے فاحش افتد - بہ تعریض و کنایت اکتفا کند - و از مزاحِ شنیع کہ موجبِ سقوطِ مروت و حدوثِ استہانت و جالبِ حقد و عداوت باشد - اجتناب واجب داند - و در ہر مقامے کلام بر وفقِ مقتضاے حال راند - و در مکالمہ بدست و چشم و ابرو اشارت نکند - مگر اشارتے لطیف کہ مقتضاے مقام باشد و خواہ بحق خواہ بباطل اصلاً با اہلِ مجلس خاصۃً با بزرگاں

و سفیہاں الجاج و خلاف نورزد ۔ و با کسے کہ مبالغہ با وے مفید نباشد ۔ الحاج نکند ۔ و در مناظرہ شرطِ انصاف نگاہ دارد ۔ و سخنِ دقیق با کسے کہ فہمِ او بآں نرسد ۔ نگوید ۔ و با ہر کسے بقدرِ عقلِ او سخن کند ۔ چنانچہ حضرتِ رسالت پناہ صلی اللہ علیہ و سلم فرمود ۔ نَحْنُ مَعَاشِرَ الْاَنْبِیَاءِ اُمِرْنَا اَنْ نُکَلِّمَ النَّاسَ عَلٰی قَدْرِ عُقُوْلِهِمْ + و عیسٰی علیہ السلام فرمود ۔ وَلَا تُضَیِّعُوا الْحِکْمَةَ عِنْدَ غَیْرِ اَهْلِهَا فَتَظْلِمُوْهُمْ + و در محاورت طریقِ ملاطفت مرعی دارد ۔ و حرکات و افعال و اقوالِ ہیچ کس را محاکات نکند ۔ و سخنِ موحش نگوید ۔ و چوں پیشِ بزرگے سخن گوید ۔ ابتدا بچیزے کند ۔ کہ بفالِ مبارک باشد ۔ چوں بقاے دولت و دوامِ سعادت و نظائرِ آں ۔ و از غیبت و نمامی و بہتان و دروغ گفتن و شنودن بکلی احتراز واجب داند ۔ و با اہلِ آں مداخلت نکند ۔ و باید ۔ کہ شنیدنِ او از گفتنِ بیشتر باشد ۔ و از حکیمے پرسیدند ۔ کہ چرا شنفتنِ تو از گفتن بیش است ۔ گفت ۔ زیرا کہ مرا دو گوش دادہ اند ۔ و یک زباں ۔ مصرعہ

یعنی کہ دو بشنو و یکے بیش مگو

آدابِ حرکت و سکون

در رفتن تعجیل نکند ۔ کہ نشانۂ طیش است ۔ و تانّی زیادہ از حد نکند ۔ کہ علامتِ کسل است ۔ و چوں متکبراں نخرامد ۔ و بہ شیوۂ زناں و مخنثاں خود را

نجنباند - و طریقۂ اعتدال نگاه دارد - و بسیار باز پس
ننگرد - که آں شیوۂ ابلهان است - و پیوسته سر
در پیش ندارد - که آں دلیلِ غلبۂ حزن و فکر است -
و در رکوب نیز اعتدال نگاه دارد - و در نشستن پایہ
دراز نکند - و یک پاے بر دیگر ننهد - و بر زانو
نه نشیند - الّا در خدمتِ پادشاه و استاد و پدر و کسے
که مشابہ ایشاں باشد - و سر بر زانو و دست ننهد -
که علامتِ حزن و کسالت باشد - و گردن کج نکند - و
از حرکاتِ عبث مثلِ بازی با ریش و دیگر اعضا احتراز
کند - و انگشت در بینی و دهن نکند - و از مفاصلِ
انگشت وغیره بانگ بیروں نیاورد - و از تثاؤب و تمطّی
اجتناب کند - و آب دهن و بینی چناں نیندازد - که
حاضراں مشاهده کنند - یا آوازِ آں بشنوند - و رو بقبله
نیندازد - و بدست و سرِ آستیں و دامن پاک نکند - و
چوں به مجلسے رود - فروتر از جایگاهِ خود و بلند تر از آں
ننشیند - و اگر بزرگِ مجلس او باشد - هر جا که نشیند
جایش بود - چه صدر آنجا خواهد بود - و اگر بے وقوف نه بر
جاے خود نشیند - چوں واقف شود - باز بجاے خود آید - و اگر
جاے خود خالی نیابد - باز گردد - بے آنکہ اضطرابے و کراهتے بخود
راه دهد - و پیشِ غیرِ حرم و خدم جز روے و دست برهنه نکند -
و از زانو تا ناف به هیچ حال برهنه نسازد - نه در خلا
و نه در ملا - مگر عند الاحتیاج - مثلِ قضاے حاجت و
غسل و نظائرِ آں - و در پیشِ مردم نخسپد - و اصلاً

به پشت باز نیفتند - خاصةً که در خواب غطیط کند - چه بدیں ہیئت خفتن سبب زیادتیِ آں شود - و اگر درمیانِ مجلس خواب بر او غلبه کند - اگر تواند برخیزد - و اِلّا خواب را به حکایتے یا فکرے یا غیرِ آں از خود دفع کند - و اگر با جماعتے باشد - و ایشاں خواب کنند - با موافقت کند - یا بیروں آید - و حاصل آنکه بر وجہے سلوک کن - که مرحوم را ازو نفرتے و زحمتے نباشد - و اگر بعضے ایں عادات بر او ثقیل نماید - تامّل کند - که ملامت که بر اضدادِ آں مترتّب شود - شنیع تر و ثقیل تر از تحمّلِ مشقّت است در کسب آں +

لمعهٔ پنجم در رعایتِ حقوقِ پدراں و مادراں

چوں مقتضاے عقل و نقل شکرِ منعم واجب است - و بعد از نعمِ الٰہی ہیچ نعمت در حقِ فرزنداں چوں نعمتِ پدر و مادر نیست - چه پدر سبب صوریِ وجودِ اوست - و بعد ازآں وسیلهٔ تربیت او به تہیّهٔ اغذیه و البسه و ضروریات - که سبب بقاے او و بلوغ بکمالِ نشو و نما ست - و باز واسطهٔ حصولِ کمالاتِ نفسانیِ او چوں آداب و ہنرہا و صناعات - و بانواعِ مشقّت و تعب جمع اسبابِ دنیوی مے نماید - و براے او ذخیره مے سازد - و آں را باو ارزانی مے دارد - بلکه بایثارِ او بر خود

می نماید - و مادر در سببیّتِ وجود شریکِ پدر است - بآنکہ تحمّلِ مشقّتِ حمل و مقاساتِ خطرِ ولادت و اوجاعِ طلق کردہ - و اوّل قوتے کہ سببِ حیاتِ فرزند شدہ - خونِ بدنِ اوست - و مدتے مدید حفظ و سیاست و تربیتِ او نمودہ - و از فرطِ شفقت خود را فدایے او دانستہ - و ازیں جہت کہ محبّتِ والدین فرزند را محبّتِ طبعی است - و ایشاں را در رعایتِ حقوقِ فرزنداں احتیاج بہ تکلفے نیست - بخلافِ محبّتِ فرزنداں ایشاں را - در شرائع امرِ اولاد بہ احسان بر والدین بیشتر از عکس است - پس مقتضایے عدالت آں باشد - کہ برِّ والدین را تالیِ طاعتِ خالق دانند - چنانچہ در آیاتِ اعجاز غایات و احادیث ہدایت سمات بیواسطہ از عقبِ آں مذکور شدہ - و چوں استغنایے ساحتِ الٰہی ازآں متعالی است - کہ مفلسانِ کوے نیستی در مقابلۂ نعیمِ نامتناہیۂ او بادایے شکرے یا مکافاتے توانند درآمد - و نہایتِ اقدامِ سالکاں دریں راہ اعترافِ بعجز و قصور است - بخلافِ پدر و مادر - کہ وجوہِ احتیاجِ ایشاں ظاہر - پس ازیں وجہ حقوقِ ایشاں برعایت اولےٰ باشد - و بحسبِ قواعدِ شریعت نیز مبالغہ در حقّ النّاس بیشتر از حقّ اللّٰہ است - چہ حضرتِ حق سبحانہٗ و تعالےٰ جوادِ مطلق است - وَ اِنَّ اللّٰہَ لَغَنِیٌّ عَنِ الْعٰلَمِیْنَ + قضیّۂ محقّق در رعایتِ حقوقِ والدین بسہ چیز تواند بود - اوّل دوستیٔ خالص بجاں - و تعظیم بالغ بزبان و ارکان - و امتثالِ اوامر و نواہیٔ ایشاں بقدرِ

اِمکاں - مادام رکہ مُؤدّی بمعصیتے یا فوتِ مصلحتِ کُلّی نباشد-
و اگر مُؤدّی بہ یکے ازیںہا شوَد - بر سبیلِ مُجاملت مُخالفت
باید کرد - نہ بر سبیلِ مُجادلۃ - اِلّا در صُورتے رکہ شرعاً
واجب باشد - اِمامِ غزالی رحمۃُ اللہ علَیہ از اکثرِ عُلما نقل
فرمُودہ - رکہ در شُبہات اِطاعتِ والِدَین واجب اشت - چہ
جاے مُباحات + دُوُم مُساعدت با ایشاں در مصالِح معاش
پیش از طلب بے منّت و توقّعِ عِوَض - مادام رکہ مُؤدّی
بمحذُورے نشوَد + سُوم اِظہارِ خیر خواہیٔ ایشاں در سِر
و علانیہ - و محافظت بر وصایاے ایشاں - خواہ در حیاتِ
ایشاں و خواہ بعد از وفات - و چُوں حقُوقِ پدر را طرفِ
رُوحانیّت غالِب اشت - و حقُوقِ مادر را طرفِ جِسمانیّت -
و لہٰذا تنبیہ در حقِّ پدراں و محبّتِ ایشاں بعد از قوّتِ
تمیز حاصِل شوَد - و حقِّ مادراں در مبادِیِ حال معلُوم گرد‌د -
و باِیں سبب مَیلِ اطفال بایشاں زیادہ اشت - پس اداے
حقِّ پدراں بہ اُمُورے رکہ رُوحانیّت بر آں غالِب باشد -
مِثلِ اِطاعت و دُعا و ثنا انسب باشد - و قضاے حقِّ
مادراں بجِسمانیّات مِثلِ بذلِ مال و ترتیبِ اسبابِ معاش -
و چُوں عقُوق رذیلتے اشت مُقابِلِ اِیں فضیلت - پس او
را سہ نوع ہم باشد در مُقابِلِ انواعِ ثلٰثہ - و کسانے رکہ
بمنزلۂ والِدَین باشند - چُوں اجداد و اعمام و اخوال و
برادرانِ بُزُرگ و دوستانِ حقیقی - ہم بمثابۂ ایشاں
باید داشت - بقدرِ اِمکاں مُواسات با ایشاں باید کرد -
و در حدیثِ صحیح اشت - رکہ بہترِین نیکو کاریہا آنست -

که شخص دوستانِ پدرِ خود را رعایت نماید۔ و بموجبے که سابقاً ذکر نموده شد۔ که قرابتِ روحانی نیز معتبر است۔ با معلّم که پدرِ نفسانی است۔ ہمیں طریق بلکہ زیاده مسلوک باید داشت +

لمعۂ ششم در سیاستِ خدم

بحکمِ عقل خدم بمنزلۂ دست و پاے و دیگر جوارح شخص باشند۔ چه ایشاں بکارہا اِقدام نمایند۔ که اگر نه ایشاں باشند۔ شخص را به نفسِ خود متوجّهِ آنہا باید شد۔ البتہ عضوے از اعضاے خود درآں اِستعمال باید کرد۔ و اگر نه ایں طائفه باشند۔ اسباب راحت منقطع گردد۔ و از حرکات و تردّداتِ متوالی به ہیچ صناعت و فضیلت اِقدام نتواند نمود۔ با آنکه اسبابِ سقوطِ وقار و مہابت شود۔ و انواع تعب و مشقت به شخص عائد گردد + پس باید۔ که ایشاں را ودائعِ اِلٰہی دانسته شکرِ وجودِ ایشاں واجب داند۔ و با ایشاں طریقۂ رفق و مدارات مسلوک دارد۔ و زیاده از حدِّ اعتدال ایشاں را کار نفرماید۔ و اوقاتِ راحت براے ایشاں تعیین کند۔ چه ہر آینه ایشاں را نیز ملال و کلال و ضعف باشد۔ و دواعیِ طبیعت در جبلّت ہر کس۔ و ملاحظه باید کرد۔ که در جوہرِ فطرت میانِ او و ایشاں اِشتراک است۔ و شکرِ آنکه حق تعالےٰ ایشاں را مامورِ او داشته بجا باید آورد۔ و بر ایشاں جور نباید کرد۔ چنانچه حضرتِ متمّمِ مکارمِ اخلاق علیه الصّلوٰة والتحیّات

مِن الْمَلِكِ الْخَلَّاقِ فرمود - در ماکول و ملبوس ایشاں را
با خود برابر باید داشت - و چوں کسے را برائے خدمتے
قبول کند - باید - کہ اوّلاً بہ اِمعانِ نظر مُلاحظۂ حالِ او
بکند - و اگر تجربۂ دریں باب مُیسّر نشود - بفراست و
کیاست اِستِعانت نماید - و اَصحابِ صُوَرِ مُتخالفہ و تخطیطاتِ
مُتفاوتہ را اختیار نکند - چہ غالباً خُلق تابعِ خلق است -
و خلافِ آں نادر - و حکمائے فُرس گُفتہ اند - نیکو ترین
چیزے از زشت صُورتِ اوست - و در حدیثِ نبوی است
اُطْلُبُوا الْحَوَائِجَ عِنْدَ حِسَانِ الْوُجُوْہِ + فرمودہ - کہ چوں
رسُول بجائے فرستند - باید - کہ نیکو نام و خوبصورت باشد
چہ حُسنِ صُورت اوّل نعمتے است - کہ از شخص رسد -
و در حدیثِ دیگر است - کہ ہمہ پیغمبراں خوبصورت و
خوش آواز بودہ اند - و باید - کہ از معلولاں چوں اعور
و اعرج و اقرع و ابرص و نظائرِ آں اِجتناب نماید -
و چوں امارات کیاست از خادم مُشاہدہ نماید - باو باحتیاط
باشد - چہ در اکثر حال حیلت و مکر باین خصلت باشد - و
حیائے بسیار باندک عقل دریں باب بہتر از عقلِ بسیار
با وقاحت است - چہ حیا بہترین خصلتہا ست - و خادم را بکاریکہ
اثرِ قابلیّتِ آں در او مُشاہدہ و آلاتِ آں او را مُساعد
و طبع او بآں مُلائم باشد - مشغول باید کرد - چہ ہر کس
را قابلیّتِ کاریست - و ہمچنانکہ از اسب حراثت نیاید - و
گاو کرّ و فرّ را نشاید - از ہر کس غیر از آنچہ قابلیّتِ آں
داشتہ باشد - چشم نتواں داشت - و چوں بخادم کارے

رجوع کنند - بظهورِ اندک خللے او را از آں کار معزول
نباید کرد - چہ ایں فعلِ مُتہتّکاں و کوتاہ بیناں است -
و ہر آئینہ بعد از عزلِ او بدلے باید - و نتواں دانست -
کہ بدل بہتر ازو باشد یا بدتر الخ و در دلِ خدم مُقرّر
باید داشت - کہ ایشاں را جُدائی ازو بہ ہیچ وجہ در حساب
نیست - تا ہم بہ مُرُوّت نزدیکتر باشد و بوفا و کرم لائق تر -
و ہم مُوجبِ مزیدِ رغبتِ ایشاں - تا شرطِ ہوا داری و
جاں سپاری بتقدیم رسانند - چہ ہر گاہ کہ دوامِ اختلاطِ
خود با مخدُوم تصوُّر نماید - خُود را در مال و اسباب شریکِ
او داند - و نعمت و مُکنتِ او را نعمت و مُکنتِ خُود
شناسد - و چُوں داند - کہ علاقۂ ایشاں مُستحکم نیست -
و باندک چیزے قابلِ زوال - خدمتِ او را عاریتے شُمارد -
و شرطِ اشفاق بجا نیاورد - بلکہ از برائے رُوزِ مُفارقت
ذخیرہ جمع کُند - و اصل در خدمت آنکہ باعث برآں
محبّت باشد - نہ ضرورت - تا خدمت عاشقانہ کُند -
نہ مزدُورانہ - و بعد ازآں باعث رجا باشد - نہ خوف -
تا چُوں مُحبانہ نباشد - بارے مزدُورانہ باشد نہ مظلُومانہ -
چہ ہر گاہ کسے را بہ تخویف بر کارے دارند - البتّہ او را
ذوقِ باطنی بآں کار نباشد - و بقدرِ دفعِ ضرر برآں اقدام
نماید - و باید - کہ مصالحِ خدم را بر مصالحِ خُود مُقدّم دارد -
و نوعے سازد - کہ کارہا کہ بایشاں مُتعلّق است - از سرِ
نشاط کُنند - نہ از رُوئے ملالت و کرہ - و در اصلاحِ حالِ
ایشاں مراتب نگاہ باید داشت - و ایشاں را بلُطف اُمیدوار

و از قہر خائف باید ساخت - و اگر یکے از ایشان بعد از توبۂ گناہ مراجعت نماید - بعقوبات لائقہ او را گوشمالی باید داد - و بمجرد رایں ازو نومید نباید شد - و اگر بتکرارِ تجارب معلوم شود - کہ قابلِ اصلاح نیست - او را بزودی طرح باید کرد - تا بمجاورتِ او دیگر خدم فاسد نشوند - و بندہ از آزاد بخدمت اولےٰ است - چہ میلِ بندہ بانقیاد و اطاعت و تادّب باخلاق و آدابِ سیّد بیشتر است - و وہمِ انقطاع کمتر + و از طبقاتِ خدم و عبید آنکہ در او عقل و نطق و حیا و جلادت بیشتر باشد - برائے خدمتِ نفس تعیّن کنند - و آنکہ عفّت و کفایت و کسب در او بیشتر باشد - برائے تجارت - و آنکہ قوی تر و بر اعمالِ شاقّہ صبور تر - برائے عمارت - و آنکہ بیدار تر و بلند آواز تر - برائے حراست + اصنافِ بندگاں سہ اند - یکے حُر بہ طبع - و دیگر عبد بہ طبع - و سوم عبد بہ شہوت - و اوّل را بمنزلۂ اولاد تربیت باید کرد - و دوم را بمنزلۂ دواب و مواشی - و سوم را بقدرِ ضرورت بہ دامِ مشتہیات نگاہ باید داشت - و بحسبِ مصلحت کارہا فرمود + و از اصنافِ اُمم عرب بہ نطق و فصاحت و دہا ممتاز باشد - و امّا بہ جفائے طبع و قوّتِ شہوت موسوم - و از ایشاں حبشہ بہ وفا و ثباتِ قدم معروف اند - امّا بہ کبر و عدمِ تحمّلِ ہواں موصوف - و عجم بہ عقل و سیاست و لطافت و کیاست ممتاز - امّا بجبلت و حرص و نفاق متجاوز - و روم بوفا و امانت و کفایت موسوم - امّا بہ بخل و لوم ملوم - و ہند

بقوّتِ حدس و وہم و چستی و چالاکی موسوم اند۔ امّا بسبب عُجب و حقد و مکر مذموم ۔ و تُرک بشجاعت و جودتِ خدمت و حسنِ منظر مذکور ۔ امّا بغدر و فساد و قساوت و بے حفاظی مشہور +

مغرب در بعضے لواحق

سمتِ اولےٰ در وصایاے افلاطون

مے گوید ۔ خداے را بشناس و حقِ او نگاہ دار + و ہمیشہ ہمتِ خود را بر تعلیم و تعلّم مقصور دار و اہلِ علم را بکثرتِ علم امتحاں مکن ۔ بلکہ باجتناب از شرور و فساد اختیار کن + و از حق تعالےٰ چیزے مخواہ کہ زوال را بمنفعتِ آں راہ باشد ۔ بلکہ ازو باقیاتِ صالحات طلب کن + ہمیشہ بیدار باش ۔ کہ شرور را اسباب بسیار است + آنچہ نباید کرد ۔ آرزو مخواہ + و بدانکہ انتقامِ الٰہی از بندہ نہ بہ طریقِ غضب است ۔ بلکہ بطریقِ تادیب و تہذیب است + بہ تمنّاے حیاتے بایستہ قانع مباش ۔ تا موتے شایستہ باں منضم نباشد ۔ و حیات را شایستہ مشمر ۔ مگر آنکہ وسیلۂ اکتسابِ خیر باشد ۔ بخواب و آسایش میل مکن ۔ اِلّا بعد از آنکہ در سہ چیز محاسبۂ نفس کردہ باشی ۔ یکے آنکہ تامّل کنی ۔ کہ در آں روز ہیچ خطا

از تو واقع شدہ یا نہ - دُوُم آنکہ اندیشہ کُنی - تا در آں روز ہیچ خیر اِنتساب نمودۂ یا نہ - سِوُم ہیچ عمل بتقصیر فوت کردۂ یا نہ + یاد کُن کہ پیش از حیات چہ بُودی - و بعد ازاں چہ خواہی شُد + ہیچکس را اِبذا مکُن - کہ کارہائے عالم در معرضِ تغیُّر و زوال است + بد بخت آنکس بُود - کہ از تذکرِ عاقبت غافل بُود - و از گُناہ باز نایستد + سرمایۂ خود را از چیزے کہ از ذاتِ تو خارج باشد - مساز + در اِیصالِ خیر مُستحقّاں موقوفِ سوالِ ایشاں مباش + حکیم مشمُر کسے را کہ بہ لذّتے از لذاتِ دُنیوی شاد شوَد - یا از مُصیبتے جزع کُند + ہمیشہ یادِ مرگ کُن - و بمُردگاں عبرت گیر + خساستِ مردُم از بِسیاریٔ سخُنِ بے فائدۂ او بُود - و از اِخبار بچیزیکہ ازو نپُرسیدہ باشند - بِشناس - و بدانکہ کسے کہ شر برکسے خواہد - نفسِ او قبُولِ شر کردہ باشد + بارہا اندیشہ کُن - آنگاہ بگو - آنگاہ بعمل آور + دوستِ ہمہ کس باش - زُود بخشم مرو - تا غضب عادتِ تو نگردد + حاجتِ مُحتاج بفردا میفگن + ع چہ دانی کہ فردا چہ حادِث شوَد؟ گرِفتاراں را مُعاونت کُن - مگر آنکہ بخُوئے بد گرِفتار باشد + تا سخُنِ ہر دو خصم فہم نکُنی - محکم میانِ ایشاں مکُن + بقولِ تنہا حکیم مباش - بلکہ بقول و عمل ہر دو باش - کہ حکمتِ قولی دریں جہاں بماند - و حکمتِ عملی بداں جہاں رسد و آنجا بماند + اگر در نیکی رنجے بری - رنج نماند و نیکی بماند - و اگر از بدی

لذّتے یابی - لذّت نماند - و بدی بماند + ازآں رُوز یاد کُن کہ تُرا آواز دہند - و از آلتِ اِستماع و نُطق محرُوم باشی - نشنوی - و نگوئی - و نتوانی یاد کرد - یقیں داں کہ مُتوجّہ بجائے شُدہٴ کہ آنجا نہ دوست شِناسی نہ دُشمن - پس اِینجا کسے را بنُقصاں موسُوم مدار - و جائے خواہی شُد کہ خُداوندگار و بندہ یکساں باشد - پس اِینجا تکبّر مکُن - توشہ مُہیّا کُن - کہ چہ دانی کہ رحیل کَے خواہد شُد ؟ بدانکہ از عطایائے اِلٰہی ہیچ چیز بہتر از حِکمت نیست - و حکیم کسے است - کہ فکر و قول و عملِ او مُتوافِق باشند + نیکی را مُکافات کُن - و بدی را در گُذار + در ہیچ کار از کارہائے بُزُرگِ آں عالم ملالت منمائے - و در ہیچ وقت تہاوُن مکُن - و از خیرات تجاوُز جائز مدار + ہیچ سِیّئہ را در اِکتِساب حسنہ وسیلہ مساز - و ترکِ اَولےٰ بجہتِ سُرُورِ زائل مکُن - کہ از سُرُورِ دائم اِعراض کردہ باشی + حِکمت را دوست دار - و سخُنِ حُکما بشنو + ہوائے دُنیا از خُود دُور کُن - و از آدابِ ستُودہ اِمتِناع مکُن + در ہیچ کار پیش از وقت شرُوع مکُن - و چُوں بکارے مشغُول شوی - از رُوئے فہم و بصیرت اِشتِغال کُن - بتوانگری مُعجب مباش - و از مصائبِ شِکستگی و خواری بخُود راہ مدِہ + با دوست مُعاملہ چُناں مکُن - کہ بحاکم مُحتاج شوی + با دُشمن مُعاملہ چُناں کُن - کہ اگر بحاکم عرض رود - ظفر تُرا باشد + با ہیچ کس سفاہت مکُن - و با ہمہ کس تواضع کُن +

ہیچ متواضع را حقیر مشمر + در آنچہ خود را معذور داری - برادرِ خود را ملامت مکن + بہ بطالت شادمان مباش - و بر بخت اعتماد مکن - و از فعلِ نیک پشیمان مشو - با ہیچکس جدال مکن - ہمیشہ ملازمِ سیرتِ عدل و مواظبِ خیرات باش +

سمتِ دوم در وصایاے ارسطاطالیس

مترجمِ کتابِ سر الاسرار کہ بامرِ مامون خلیفہ کتابِ مذکور را از لغتِ یونانی بعربی نقل کردہ - در صدرِ ترجمہ مے گوید کہ چون ارسطاطالیس کہ وزیرِ اسکندر و استادِ او بود - بواسطۂ پیری و ضعف از ملازمتِ او تخلف نمود - و اسکندر بر بلادِ عجم استیلا یافت - و درمیانِ ایشان اربابِ عقل و کیاست و اصحابِ نجدت و شجاعت بسیار بودند - و در ابقاے ایشان خوف و خللِ ملک بود - و استیصالِ ایشان از قانونِ عدالت و مروت دور مے نمود - در امرِ ایشان متحیر شد - و کتابے بارسطاطالیس نوشت مشحون بفنونِ تلطف و تعطف و در آن اثنا راے مغنی درج کرد - کہ بواسطۂ بعد از دولتِ محاورہ بعہ حیرت در امور بخاطر راہ مے یابد - از جملہ درین صورت در ظلماتِ مضائق بے نورِ تدبیرِ خاطرِ مشرقِ حکیم بیرون شدن متعذر است - بہر وجہ کہ میسّر باشد - کہ سعے در نظمِ اسبابِ ملاقات فرمایند + ارسطاطالیس در جواب نوشت - کہ ہمانا راے فرزندِ جلیل و سلطانِ نبیل را

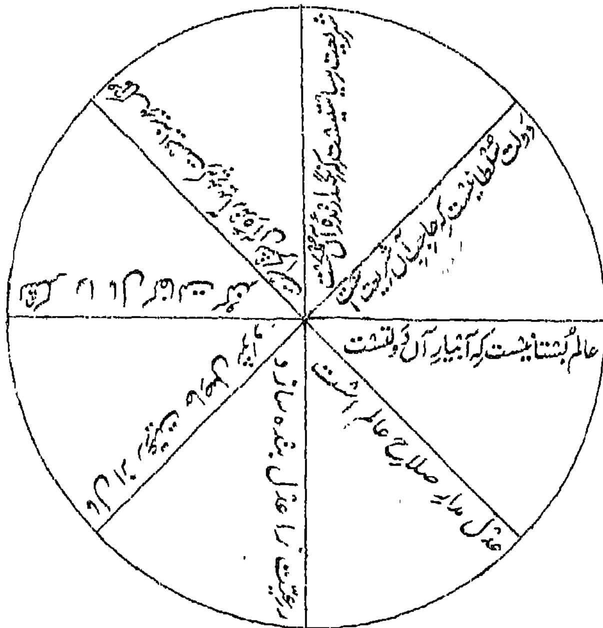
معلوم باشد - کہ تخلّف از خدمت نہ بنا بر عدم رغبت بصحبت است - بلکہ بنا بر پیری و ضعفِ بنیہ و فتورِ قوے است - و چوں مصاحبت میسّر نیست - دریں رسالہ دستورے بیاں کنم کہ در مجذوبات بآں رجوع کنی - و بآں از صحبتِ من مستغنی شوی + امّا امراے عجم و فضلاے ایشاں - ید انکہ اگر توانی کہ ایشاں را ہلاک کنی - تغیّرِ آب و ہواے ایشاں نمیتواں کرد - و ہر آئینہ شبیہ بایشاں پیدا شود - پس جہد کن - کہ ایشاں را باحساں بندۂ خود سازی - تا ہمہ مخلص شوند - و از ہمہ بندگانِ تو مطیع تر باشند - بعد از آں مے گوید - پادشاہاں چہار صنف اند - یکے آنکہ با خود و رعیّت ہر دو سخی باشد - دوم آنکہ با خود سخی باشد - و با رعیّت لئیم - سوم آنکہ با رعیّت سخی باشد - و با خود لئیم - چہارم آنکہ با خود و رعیّت ہر دو لئیم باشد - و قسمِ اوّل باتّفاق محمود است - و قسمِ دوم و چہارم باتّفاق مذموم - و در قسمِ سوم خلاف است - و حکماے ہند بر آنند - کہ محمود است - و حکماے فرس بر آنند - کہ محمود نیست - بلکہ مذموم است - و سخاوت آنست - کہ بقدرِ حاجتِ اہلِ استحقاق برسانی - و ہر کہ ازیں مرتبہ تجاوز نماید - و بحدِّ افراط گراید - از سخا باسراف انحراف یافتہ باشد - و ہر پادشاہے کہ بزیادت از آنچہ مکنتِ او باشد بخشندگی نماید - البتّہ سببِ فسادِ ملکِ او شود + اے اسکندر ! با تو بارہا گفتہ ام کہ اصل در سخا و کرم و بقاے ملک آنست - کہ طمع در مالِ مردم نکنی - و از جملۂ سخا و

کرم آنکہ ستم جائز نداری - و از غیب پوشیدۂ مردم تفتیش نکنی - و از انعامے کہ با کسے دہی - یاد نکنی - و تمامۂ فضل و احسان بآن است - کہ نیکاں را گرامی داری - و با مردم کشادہ رُو باشی - و جواب بحسبِ مردم بگوئی - و از خطاے جاہلاں در گذری * اے اسکندر! عقل مدارِ تدبیرات و آیینۂ کمالات و نقائص است - و اصلِ ہمہ فضائل و اوّل آلۂ عقل محبّتِ نام نیک است - چہ از سلطنت و ریاست لذّتہا مقصود نیست - بلکہ مقصود از آں نام نیک است - چہ ہر پادشاہے کہ دیں را تابع خود دارد - و استخفافِ ناموسِ الٰہی کند - ناموسِ الٰہی او را بکشد - اے اسکندر! باید - کہ پادشاہ بلند ہمّت و صاحب راے و فصیح و شیریں زباں و بلند آواز باشد - و سخن کم گوید - و بہ اراذل نہ نشیند - و چوں بیروں آید - زینت لائقِ منصبِ سلطنت بکار دارد چنانکہ از دیگراں ممتاز باشد - و رعایتِ بازرگاناں کہ از بلادِ بعیدہ بمملکتِ او آیند - واجب داند - تا موجبِ انتشارِ صیتِ جمیل و میلِ قلوب و کثرتِ تردّدِ تجّار شود - و بآں سبب مملکت معمور گردد - و باندک مسامحت کہ بایشاں کند - نفع بسیار یابد - و خندہ بسیار نکند - چہ کثرتِ خندہ ہیبت و وقار را از دلہا ببرد - و ممدِّ پیری و ضعفِ حرارتِ غریزی شود - اے اسکندر! در شہوت حریص مباش - کہ آں از خواصِ خنازیر است - چہ فخر باشد در چیزے کہ حیواناتِ خسیسہ در آں بر تو رانح باشند؟ و افراط در آں مؤدّی

بضعفِ بدن و نقصانِ عمر است ۔ و سبب کسبِ اخلاقِ زناں ✦ از احوالِ مسکیناں و ضعیفاں غافل مباش ۔ و تفقّدِ احوالِ ایشاں واجب داں ۔ کہ موجبِ رضاے خالق و جذبِ قلوبِ خلائق است ✦ حبوب و غلّات ذخیرہ کُن ۔ تا در خشک سال بہ حوصلہ نشیند ✦ چناں کُن کہ اہلِ صلاح از تو ایمن باشند ۔ و اہلِ فساد خائف ✦ اے اسکندر! ترا بارہا وصیّت کردہ ام ۔ باز تاکید میکنم ۔ کہ در خوں ریختن دلیر مباش ۔ کہ اہلاکِ حیوانات مخصوص بحق است ۔ و حقیقتِ حال جز علّامُ الغیوب کسے را معلوم نیست ۔ و شاید کہ بسببِ تہمتے کہ شخصے ازآں بری باشد ۔ یا او را در اقدام بداں جریمہ عذرے باشد ۔ قتلِ او روا داری ۔ و چہ جریمہ اصعب ازیں باشد؟ و از ہرمسِ اکبر یعنی ادریس علیہ السلام بمن رسیدہ ۔ کہ چوں مخلوق قتلِ دیگرے کند ۔ ملائکِ آسماں در حضرتِ باری زاری کنند ۔ کہ فلاں بندۂ تو در قتلِ بندۂ دیگر بتو تشبّہ کرد ۔ اگر آں قتل بقصاص باشد ۔ حضرتِ حق فرماید ۔ کہ او را بحکمِ من بحقّ قصاص کشتہ ۔ و اگر بظلم باشد ۔ فرماید ۔ بعزّت و جلالِ من کہ خونِ کشندہ را مباح کردم ۔ پس ملائکہ در ہر تسبیح و استغفار دعاے بد بر او کنند ۔ تا زمانے کہ بقصاص رسد ۔ و ایں بہترین حالِ او باشد ۔ و اگر خود بمیرد ۔ نشانۂ غضبِ خداے تعالےٰ باشد ۔ چہ بعذابِ مدید و عقابِ شدید واصل شود ✦ نکثِ عہد مکن ۔ و سوگند اصلاً یاد مکن و چوں یاد کردی ۔ بہیچ وجہ ازآں بر مگرد ۔

کہ مملکتِ بسے از سلاطینِ یونان بشامتِ سوگندِ دروغ و نقضِ عہد بفساد انجامید + ہر چیزے کہ از تو فوت شود ناشدنی مناے ۔ کہ شیمۂ صبیان و ناقصان است + اہلِ مملکتِ خود را بکسبِ فنونِ علوم امر کن ۔ و کسے را کہ در علم فائق شدہ ۔ بمزیدِ عنایت و تربیت مخصوص دار ۔ کہ ایں خصلت سبب زیادتیٔ محبّتِ تو در دلہا شود ۔ و موجبِ رونقِ ملک و بقاے ذکرِ جمیل ۔ و پادشاہئ یونانیاں بیامنِ ہمیں دو خصلت دوام داشت ۔ چہ ایشاں رعایا را بہ تحصیلِ علوم امر مے فرمودند ۔ بمرتبۂ کہ دختراں در خانۂ پدراں فرائض و آدابِ نوارسیس و جملۂ اصولِ طب و نجوم مے دانستند + از دستِ کسے کہ معتمدِ تو نباشد ۔ چیزے مخور ۔ و از محافظتِ خود غافل مباش و آں قصہ را فراموش مکن ۔ کہ پادشاہِ ہند تحفہ از براے تو فرستاد ۔ و از جملۂ آں کنیزکے بود ۔ کہ او را از طفولیت بزہر پروردہ بودند ۔ تا طبیعتِ او قریب با فاعی شدہ بود ۔ و غرضِ ایشاں از آں قصدِ تو بود ۔ و من ایں حال را بفراست دریافتم ۔ و ترا تنبیہ کردم + اے اسکندر ! ہیچ دلیل محکم مکن ۔ و چوں دلائل متعارض شوند میل بطرفِ اقوے کن + اے اسکندر ! عدل صفتے از صفاتِ الٰہی است ۔ و بعدل آسماں و زمیں قائم شدہ ۔ و بعدل پیغمبراں مبعوث شدہ اند ۔ و عدل صورتِ عقل است و بعدل مالکِ قلوب و رقاب تواں شد ۔ و اہلِ ہند گفتہ اند ۔ عدلِ سلطاں بہتر از خصبِ زماں است ۔ و سلطانِ عادل انفع است

از مظہرِ وابل۔ و در بعضے اخبار بسریانی نوشتہ بود۔ کہ ملک و عدل دو برادر اند۔ کہ ہیچ کدام را ازآں دیگر استغنا نیست ٭ بعد ازآں مے گوید۔ کہ کیفیتِ ارتباطِ اسبابِ نظامِ عالم بہمدیگر در صورتِ دائرۂ شریفہ وضع مے کنم۔ تا صورتِ توالی و تناسبِ ایشاں محسوس و مشاہدہ گردد۔ و زبدۂ ایں کتاب و خلاصۂ مطالبِ آں ایں دائرہ است۔ و اگر بغیرِ آں ہیچ نفرستادے۔ کافی مے بود ٭
صورتِ دائرہ ایں است ٭

تذکرۂ مصنّف

مُلّا جلالُ الدّین دوّانی فاضلیست در زبانِ عرب ۔ و کاملے است به زبانِ فُرس ۔ صاحبِ تصانیفِ کثیرُ المنافع ۔ چُنانکہ ازآں جُملہ یکے ، ہمیں لوامعُ الاشراق فی مکارمِ الاخلاق مشہور به اخلاقِ جلالی است ۔ کہ بعہدِ سُلطان نُصرۃُ الدّین حسن بیگ خاں باستدعاے صاحبِ عالم و عالمیاں سُلطان خلیل ولی عہدِ شاہِ موصوف بسلکِ تحریر کشیده ⁘

اِنتخاب از رُقعاتِ میرزا غالِب - رُقعاتِ میرزا قتیل و اِنشائے بہارِ عجم

مکتُوبات بخِدمتِ بُزرگاں

از رُقعاتِ میرزا غالِب

عریضۂ اوّل

جنابِ عالی! اِمرُوز کہ آدینہ رُوزِ سیزدہم از اپریل است۔ فُرصتِ نامہ نِگاری یافتہ ام۔ و عُذرِ تقصِیر مے خواہم + نہُفتہ مباد۔ کہ لارڈ وِلیم گونڈس بینٹِنک بہادر۔ برُوزِ بِست و ششُم از مارچ بدیں دِیار رسیدہ بکوٹھےِ رسیڈنٹی

فرود آمد۔ و بعد از دو روز لشکر و بازارِ لشکر را رشتۂ جمعیت از ہم گسست۔ و مردم را برفتن دستوری داد۔ از آں جملہ خیامِ خاصہ بہ شملہ رواں شد۔ صاحبانِ سکرٹر جا بجا در شہر رخت اقامت افگندند۔ مولوی محمد محسن و مولوی سید محمد دو شبا روز غمکدۂ راقم را آرامگاہ داشتند کاشانہ در خورِ گنجائیِ خویش بہ ہمسایگیِ کوٹھیِ ریسیڈنٹی بکرایہ گرفتند۔ و در آنجا فرود آمدند + شاہِ دہلی با نواب عالی جناب نہ پیوستند + رفتنِ صاحب سکرٹر بہادر ہمپایہ صاحب ریسیڈنٹ بہادر بہ بارگاہِ خسروی و رسیدنِ مختارانِ شاہی بحضورِ گورنری صورت بست + سیس پنجم اپریل صلاے بار دادند۔ و گروہا گروہ مردم پایہ بہ پایہ زمیں بوسیدند + رسم منع نذر از میاں برخاستہ بود۔ و نیز پذرفتنش بہ سزا قرار نیافتہ۔ ہر کس بخواست نذر گزرانید و ہر کس خواست۔ ہماں کورنش بجاے آورد + نخستیں بار نواب فیض محمد خاں بہادر مرزبانِ جھجر با برادراں و پسر خود سعادتِ بار اندوختہ یک صد و یک اشرفی پیش کشیدہ و بہ قبولِ نذر و عطاے خاتمِ الماس نگیں چہرۂ نشاط افروختہ + دوم ہمیں بار از جاگیردارانِ دگر بود۔ مثلِ نواب امین الدین خاں و اکبر علی خاں و دوندے خاں + زیں پس امراے شاہی و عمائد و وکلا و کارگزارانِ دفترہاے سرکار۔ ہویدا باد۔ کہ دریں ہنگامہ میر حامد علی خاں دامادِ اعتماد الدولہ میر فضل علی خاں نیز ملازمت حاصل ساختہ۔ و بست اشرفی نذر کردہ و بہ یافتنِ انگشتری آبرو

بافتہ + دیگر چہ نویسم - کہ مقصود جز ایں قدر اظہار نبودہ است +

عریضۂ دوم

خداوندِ نعمت سلامت! جوہری عرضِ جوہرِ بے آزرمی کرد - آبروے عہدِ وفا برد + ہرچند چون منے را نسزد بہ ملازماں زحمتِ بے حساب دادن و پا از جادۂ ادب فراتر نہادن - امّا چہ کنم - کہ چارہ جز ابرام ندارم - بے کسی عذر خواہِ گستاخئ من است - ایدون صرفۂ خویشتن دراں مے نگرم - کہ ملازماں کس فرستادہ اندرجیت و ہیرا لال را بحضور بخوانند - و در انجمن بنشانند - و آنگاہ مرا یاد فرمایند - تا بیایم و سر کلاوۂ گفتگو بکشایم + آنچہ گفتہ آید - ما حصلِ آں ہمہ حرف و سخن ایں باشد - کہ اسد اللہ دامِ پرستشِ شما و سر رشتۂ توانائیش بدستِ شما ست - حالیا از اندوہِ تنگدستی دل ریش و درماندہ بکارِ خویش است - دستش گیرید و بیک ہزار روپیہ دیگر بکارش آئید - سعئ شما ضائع نخواہد رفت - و سود مند خواہد بود - ہم برائے ایں بیچارہ و ہم برائے شما + چہ خوش باشد - کہ ہم امروز عیارِ ایں اتفاق نیز گرفتہ آید - تا ہرچہ پس ایں پردہ نہان است - روے نماید + زیادہ حدِّ ادب + دریوزہ گر اسد اللہ +

عریضۂ سوم

بخدمتِ جناب نوّاب صاحب قبلہ و کعبۂ دو جہاں مدّ ظلّہٗ العالی! آداب کورنش بجا آوردہ معروض میدارد۔ بندہ امروز آہنگِ ملاقاتِ یکے از صاحبانِ انگریز دارد۔ لیکن از آنجا کہ مسکنش بیرونِ شہر در چھاؤنی قریبِ باغِ مختار خان است۔ رہی از سطوتِ آفتابِ مرداد خیلے ہراسان است۔ اگر پالکی عنایت گردد۔ در سایۂ عطوفتِ گرامی ارہ گرایے مدّعا تواند گردید۔ مگر التماس اینکہ وقتِ ملاقات دوپہر روز برآمدہ قرار یافتہ است۔ کہاراں فرمان باید داد کہ ہرگاہ آدمِ فلانی بیاید۔ پالکی ہمپاے او برند۔ چہ آں وقت جناب در خوابِ راحت خواہند بود + زیادہ جز تسلیم چہ عرضہ دارد۔ فقیر اسدُاللہ +

از انشاے بہارِ عجم

عریضۂ چہارم

دستگیرِ بے دست و پایاں! دستِ دستیاری کشادہ باد! دیر است۔ کہ دست بُردِ سرپنجۂ روزگار دستِ ایں بیدست یکدست شکست۔ پیش آنکہ چوں دستار دست برسر نہاد۔ دستے بجنبانید۔ و روبروے ہر کہ بدستورِ دستوانہ دست بر دست گشتہ دستے نہ سپردہ۔ چوں زبردستِ دستوراں

بالا دست را دستے داد کہ دستگیریئے ہر دستے تواند نمود۔ دست پیش آورد۔ اینکہ کارے از دستم آید۔ شعر

دستِ دستت بدستِ یک دست است
دستِ دستی و دست را دستور

عریضۂ پنجم

عالی جاہا! از نوشتۂ گلاب رائے دریافت شد۔ کہ ہنگام درخواستِ پاسخ نیاز نامہ بر زبانِ گرامی رفت۔ کہ اکنوں خاکسار را باآں خدایگاں چہ سروکار۔ کہ خامہ گوہرے بنامش ریزد۔ ہرچند گردِ دل گردید۔ گناہے ندانست۔ کہ شایانِ چنیں سزا باشد۔ آمدم بر اینکہ اگر چیزے سرزدہ باشد۔ گذشتنی است نہ گرفتنی۔ چہ بزرگاں گاہے گناہ از خرداں ندیدہ اند۔ بیت

کم گناہے گناہِ من باشد
پیشِ آں بخشش از شمار افزوں

عریضۂ ششم

والا جاہا! سایۂ خداوندی پایندہ باد! نیازِ بندگانہ پایانے ندارد۔ کہ گزارد۔ ناچار بدل سپردہ اند کہ ازآنچہ نوشتنی است۔ بروے خامہ مے سپارد۔ و آں این است۔ کہ دہی پاسے از روز برآمدہ پیکے رسید از اختر نگر۔ مژدہ رسانید۔ کہ از سرکارِ والا ہمگی کار و بار نام زدم گردید۔ اکنوں زود رسیدنم باید۔ چوں سامانے ندارم سخت لاچارم۔

اگر کوششِ گرامی بجائے تواند رسانید - بروئے کار آید۔

مکتوبات بجانبِ ہمسراں

از رقعاتِ میرزا غالب

نامۂ اوّل کہ از دہلی بہ برادرِ خود میرزا علی بخش خاں نبشتہ بوده

برادر صاحب مہربان گرامی تر از جان سلامت ! مداری خاں مے رسد و نامہ را مے رساند - آنچہ از کالائے نا روائے من در آنجا باشد - بوے بسپارند - و نیز آنچہ نزدِ منّا حقّہ بردار ودیعت است - ہم بنام گرفتہ بدہ مانند۔ شنیده مے شود - کہ نوّاب بدہلی مے آیند - بارے از صدق و کذب ایں خبر رقم کنید - و نیز آگہی دہید - کہ شما نیز ہمپائے نوّاب مے رسید یا نہ ؟ من آں مے خواہم - کہ اگر خبرِ عزیمتِ نوّاب دروغ بوده باشد - خود بہ فیروز پور رسم - و شرفِ قدم بوسِ عمّ عالی مقدار و مسرّتِ دیدارِ شما دریابم۔ عمر و دولت روز افزوں باد !

نامۂ دوم بنام شیخ امیر اللہ سرور تخلص

حضرت سلامت! رسیدنِ دلنواز نامہ دل را تنومند و شاخ آرزو را برومند ساخت + گلہ از نا رسیدنِ پاسخ نامہاے خویش مے کنید۔ و از خدا شرم ندارید۔من خود از جانبِ شما نگرانی داشتم ۔کہ کجائید۔ و چہ در سر دارید۔ بارے بندہ از روے کارِ شما بر گرفتم و دانستم ۔کہ یک چند مرا فراموش کردہ بودید۔ ناگاہ ورودِ جناب مولانا تراب علی صاحب بداں بقعہ اتفاق افتاد۔شنید ید ۔کہ فلانی از سخت جانی ہنوز زندہ است۔ مہرِ کہن بجنبید۔خواستید۔ کہ بنامہ یاد آورید ۔ از فراموشئ روزگارِ گزشتہ اندیشہ کردید ۔لاجرم دروغے چند بہم بافتید و آں را دیباچۂ نامہ ساختید۔بہر حال دیر بمانید! و از دہر جز نیکی نہ بینید! و بہ پایہ ہاے بلند رسید! از حالِ من پرسیدہ اید۔ چہ گویم ۔کہ بگفتن نیرزد۔ چنانکہ گفتہ اند۔ فرد

شکستہ دل تر از آں ساغرِ بلورینم
کہ درمیانۂ خارا کنی زِ دور رہا

خیرہ سر و آشفتہ راے۔ نہ زباں سخن سراے۔ و نہ دل از سراسیمگی بر جاے۔ چہار سال مے گزرد۔کہ مقدمہ باجلاسِ کونسل در پیش است۔ و دلم از تفرقۂ بیم و امید ریش۔ حکمے کہ قطعِ خصومت تواند کرد۔ بر نیامدہ۔ و ہنگامِ بپایاں رسیدنِ تیرہ شب نا امیدی در نیامدہ۔ حالیا بر آں سرم۔کہ چوں جزوِ اعظمِ کونسل اشرف الامرا

لارڈ ولیم گونڈس بینٹنک بہادر بدیں دیار در آید۔ بہ دامنش در آویزم ۔ و داد خواہم ۔ و اِشتیذعائے صُدُورِ حُکمِ اخیر کنم + گروہے بر آنند ۔ کہ نوّاب عالی جناب بہ دہلی نخواہد آمد ۔ و ہم ازآں رہ گذرہا بہ اجمیر خواہد رفت + اگر ہمچنیں است ۔ بدا من و روزگارِ من ! و آوخ از دُوریِ راہ و درازیِ کارِ من ! خواستہ اید ۔ کہ نتائجِ طبعِ والائے شما بنگرم ۔ و از تراوِیدہ ہائے کام و زبانِ خود بہ شما ارمغانے فرستم ۔ فرصتِ آں کجا ؟ و دماغِ آں کو ؟ آمد آمدِ نوّاب گورنر و دریوزۂ اخبار از ہر در ۔ ترتیبِ افرادِ مُقدمہ و تمہید نگارشِ حال ۔ سنجیدنِ اندیشہ ہائے رنگا رنگ ۔ و سگالیدنِ اندازۂ بیاں ۔ آں مایہ دشباری و مخخواہی چشم از کسے ندارم ۔ کہ چوں ورقے اِنشا کردہ باشم ۔ نقلِ آں تواند برداشت ۔ یا چوں دفترے از بہرِ نگرِشتن پریشاں کنم ۔ آں اوراقِ پراگندہ را فراہم تواند کرد ۔ بہر رنگ چند روز دِگر مُعاف دارید ۔ و تا زمانے کہ بمن پیوندید ۔ گاہ گاہ بنامہ زنگ زدائے آئینۂ وِداد باشید + اوراقِ اشعار بہ نظرِ اِجمالی نگرِشتہ ام ۔ و از جملہ بزرگانے کہ درآں افراد مذکور اند ۔ میرزا حیدر علی افصح را فردِ کامل دیدہ ام ۔ روِشے پسندیدہ و طرزے گزیدہ دارد ۔ و ہمیں است طرزِ مکرمی شیخ اِمام بخش ناسخ و خواجہ حیدر علی آتش و دیگر تازہ خیالانِ لکھنؤ + غزلے ازاں بزرگوار مخمس کردہ اید ۔ امّا ندانم ۔ کہ در خشتِ مطلع تصرّفِ شما ست ۔ یا سہوِ کاتب ۔ چہ در حرکتِ اخیرِ مصرعِ اوّل کہ بہ اِصطلاحِ عروضیاں

آں را عجز نامند۔ زحافے بے مزہ واقع شدہ۔ کہ بر صاحب طبع سلیم نہفتہ نمے ماند۔ دانم در اصل مصرع ایں چنیں خواہد بود۔ فرد

نہ خریدار کا حصّہ ہُوں نہ حق بائع کا
مَیں وُہ دانہ ہُوں کہ گر جائے کفِ میزاں سے

نامۂ سوم بہ یکے از دوستانِ کلکتہ

کرم گسترا! والا نامہ رسید۔ و نوید فراقِ دائمیِ میرزا احمد بیگ رسانید + مے گفت۔ کہ بدہلی مے آیم۔ وعدہ فراموش راہ گردانند۔ و ناقہ بسر منزلِ دیگر راند + گرفتم۔ کہ خاطرِ دوستاں عزیز نہ داشت۔ چرا بحالِ خُرد سالانِ خود نہ پرداخت؟ و سایہ از سرِ شاں باز گرفت؟ وائے بے یاریِ یاراں! و دریغا بے پدریِ پسرانِ وَے۔ ہر چند از مرگ نتواں نالید۔ و گسستنِ تار و پودِ پندارِ ہستی را چارہ نتواں کرد۔ لیکن انصاف بالائے طاعت است۔ ہنوز ہنگامِ مُردنِ میرزا احمد نہ بود۔ چرا آں قدر صبر نکرد۔ کہ بہ کلکتہ رسیدے و رُوئے نظر فروزش دِگر بارہ دیدے؟ چرا آں مایہ درنگ نورزید۔ کہ حامد علی جواں گشتے و کارہا بہ اندازۂ دانشِ وَے رواں گشتے؟ حیف کہ مہیں پسرش خُرد سال است! باشد کہ بحقیقتِ سرمایۂ پدر دانا و بگرد آوردنِ زرہائے پراگندۂ وَے توانا نباشد۔ و باشد کہ چوں آں سرمایہ فراچنگ آرد۔ بباد دہد۔ و بر فرودستاں ستم کند۔ و کہیں برادراں را ناکام گذارد۔

و ہر آئینہ دریں حال امینے باید ہوشمند و حق شناس ـ
کہ گردِ چارہ بر آید ـ و غمخوارئے بے پدر ماندگاں نماید ـ

بیت

مرا باشد از دردِ طفلاں خبر
کہ در طفلی از سر برفتم پدر

واللہ کہ تیمارِ آں بیچارگاں عین فرض و فرض عین است
ہم بر شما و ہم بر میرزا ابو القاسم خاں ـ بیکسیِ ایں
جماعہ در نظر باید داشت ـ و غافل نہ باید بود ٭

از رقعاتِ میرزا قتیل

نامۂ چہارم

نورِ جبینِ مروت و گلگونۂ عارضِ فتوت سلمکم اللہ تعالیٰ !
لفافۂ خطوطِ دیروزہ کہ پانزدہم شہرِ حال بود ـ بمطالعہ
در آمد ـ بسیار بجا کردید ـ کہ از تحکیم حضور عدول نکردید ٭
ہزارہا آفریں بر سلیقہ و شعورِ شما ! باللہ ! کہ مرضئ
بزرگانِ شما برفتنِ صاحب بہ شکوہ آباد نہ بود است و
نیست ـ و حق بجانب ایں صاحبان است ـ زیرا کہ علو
دودمانِ ایشاں مقتضئ آں نیست ـ کہ فرزندانِ ایشاں
اطاعتِ عمال بکنند ـ لیکن نزدِ من ایں اطاعت در اصل
انقیادِ حکمِ حضور است ـ و با اطاعتِ عامل چہ سروکار ـ
انحراف ازیں معنی دلیلِ انحراف از حکمِ ولی نعمت است ـ

حالا ہرچہ از حضور ارشاد مے شود - بجا آرید - ایں
نیابت در اصل تربیت شما ست - البتہ در چندے از
کار تحصیلداری آگاہ خواہید شد - و پریروز کہ چہار شنبہ
بود - از خدمت خان صاحب مرخص شدم - زبانیٔ آدم خود
دیروز دریافت کردم - کہ اسباب خان صاحب ہمہ روانہ
شدہ بود - خود برائے رخصت در خانہ رفتہ بودند - کہ
شاید یک پاس روز برآمدہ خود ہم روانہ شدند - یعنی دیروز
کہ پنج شنبہ تاریخ پانزدہم بود - خان صاحب مع الخیر از
لکھنؤ روانۂ پرگنہ شدند ÷ و دیگر آنکہ من ایں وقت تنگ
فرصت بودم - ازیں سبب ÷ ہمیں اکتفا ورزیدہ شد -
بعد ازیں خط طویل خواہد رسید - از تفضلات حضور چہ
عجب کہ وقت روانگیٔ خود ہرجا کہ بدولت و اقبال تشریف
برند شما را نیز در رکاب خود سرفراز فرمایند + زیادہ
خیریت +

نامۂ پنجم

خواجۂ خواجگان - ذو المجد و العلا - غارس نہال بلاغت
در زمین انشا سلمکم اللہ تعالےٰ! بعد اشتیاقے کہ مافوق
آں متصور نباشد - واضح باد کہ مکتوب دل نواز مرقوم
بست و یکم شہر حال بصحابت آدم جالینوس زماں بقراط
دوراں حکیم الحکما خواجہ محمد خان صاحب رسیدہ نشاط بر
نشاط ارزانی داشت + صاحب من ایں خط ہفتم است -
کہ بشما نوشتہ مے شود - دریں مدت ہمگی دو خط صاحب

رسیده است۔ خط در ڈاک جناب عالی تلف نے شود۔ من کہ دو سہ خط سوائے ڈاک فرستادم۔ سبب این است۔ کہ در خانۂ تاج الدین حسین خاں نوشتہ بہ ایشاں دادم۔ کہ ملفوف عریضۂ خود کہ اسمۂ غلام حسین خاں صاحب روانہ مے نمایند۔ بفرستند + معلوم نیست۔ کہ سوائے این دو خط ہم خطے بشما رسیدہ یا نہ + اگر البتہ مے رسید درین خط مے نوشتید۔ لیکن نے دانم۔ آدم خاں صاحب را چہ بلا زد۔ کہ خط نرسانید ؟ خلاصہ ترجمۂ پنج مسودہ پیشتر فرستادہ شد۔ حالا دو مسودۂ حال ہم ترجمہ شدہ مے رسد۔ دہ یا یازدہ رقعۂ دیگر ماندہ باشد + پیشتر در خطے احوالِ دربار نوشتہ بودم۔ خدا داند۔ رسید یا نرسید +

نامۂ ششم

منشی صاحب والا قدر سلمہ تعالےٰ ! عجب مسودہ نوشتہ اید۔ کہ ملا ظہوری باید۔ کہ درسِ آں از خدمتِ صاحب استفادہ نماید۔ بشرطِ فرصت در یک روز تمامش را مے توانم دید۔ و اصلاح کرد۔ لیکن دریں روزہا کہ ضیقِ فرصت است۔ دو سہ روز خواہد کشید + مختصر آنکہ غزلِ عموئے شما مے رسد۔ باید رسانید۔ و دو غزلِ نو کہ دیروز چاپیدہ ام۔ بخدمت فرستادہ شد + نقلِ آں بردارید و ایں کاغذ را نگاہ دارید۔ و بر کاغذِ جداگانہ ایں دو غزل و سہ غزلِ دیگر کہ پیشتر بخدمت رسیدہ است۔ نوشتہ بگذارید + من از دستِ میرزا جی رنجات یافتہ نزدِ

شُما مے آیم - و این کاغذ و آں کاغذ ہردو را خواہم گرفت +
و جناب آغا صاحب برائے شُما وقتِ شام شِیر فالُودہ دُرُست کردہ اند - شاید دو گھڑی پیش از شام بِرسد - و احیاناً اگر بعدِ چراغاں بِفرِستند - پس تعجیل در طعام بکار نخواہند بُرد - و تقریبِ پُختنِ شِیر فالُودہ این شُد - کہ شب وقتِ تواضُع شُما گُفتید - کہ من چیز خوردہ ام - و من در دست شُستن اِصرار کردم - باز شُما گُفتید - کہ حاجت بدست شُستن نیست - قدرے از شِیر فالُودہ خواہم چشید - ہمیں حرف باعثِ دریافت شُدنِ فرطِ رغبتِ طبعِ شریف بہ شِیر فالُودہ گردید + زیادہ خیریت +

نامۂ ہفتم

بلاغت آفرینِ من ! صاحِب کلاں بروزِ جُمعہ یا دو شنبہ بحضُور خواہد آمد - ہنوز مُبہم است - تا دوپہر معلُوم خواہد شُد - اگر رُوزِ دوشنبہ قرار مے گیرد - محمّد جمال باورچی را نزدِ شُما روانہ مے کُنم - کہ اِمروز اسبابِ ضروری حسبِ دِلخواہ خریدہ بیارد - و فردا شام مشغُولِ طبخ شود - یا فردا صُبح حاضر شُدہ موادِ طبخ را سرانجام دِہد - و شام بپزد - و اگر رُوزِ جُمعہ مُعین شُد - این جا ہم ضرورتِ طبخ داعی خواہد شُد - درین صُورت شخصے از اقرباے او یا پسرش کہ در طبخ مِثلِ نامبُردہ باشد - خواہد رسید - اِطّلاعاً بقلم آمد +

نامۂ ہشتم

خواجۂ عالی جناب من ! جُزوِ دیگر بخدمت مے رسد- باید گرفت - و جُزوِ اوّل بہ حکمِ کالاے بد بریشِ مالک بہ فقیر رد باید کرد - و چہار روپیہ از رشتم گرفتہ دو روپیہ بآں زنِ کور باید رسانید - و دو روپیہ بہ شاہ علی خاں ارمان تخلّص باید داد + و از خانِ مزبور باید پُرسید - کہ خطِ دیروزہ کہ در امام بارۂ میرزا حاجی صاحب بُردہ بودی - بہ کہ دادی ؟ زیادہ خیریّت + دواے مذکور گرویۂ بسیار کرد - دو روز خوردم - امروز ترک کردم + آغا رجب ایں وقت نشستہ اند - یک بہل بہ اتّفاق دو کس بدوازدہ روپیہ تا اکبر آباد بالفِصال یافتہ + بہلیاں دریں زمانہ اشت - کہ شخصِ چاربیں ہم بہم رساند + اگر امروز و فردا بہم رسید - خوب است - و الّا بہمیں سہ کس اکتفا ورزیدہ براہ مے اُفتد + چوں ایں کتاب ہنوز ابتدا ندارد - لہٰذا ابواب و فصولِ آں را بہ سُرخی مقیّد تحریر نکردہ ام - وقتیکہ خطبہ و ہرچہ تبع آں نوشتہ میشود - آں وقت سُرخیہا چنداں دُشوار نیست + زیادہ خیریّت +

از اِنشاے بہارِ عجم

نامۂ نہم

جانِ من ! خواہشِ نیک یار باد ! آرزومند میخواشت -

که اندکے از بسیارئے رنجہاسے دوری که به او رو داد۔ بر نگارد۔ خامه رو سیاه دید و کاغذ کوتاه۔ ناچار بدل گذاشته بنگارش سرگذشت مے گراید + خرسندم به اینکه خوشی نامہاسے ایشان پئے ہم رسیدند + گناه بخشئے خود که آرزو کرده اند۔ شایستگئے شما ست۔ وگرنه دریں ہنگام کرا سر آں که بر سر چنیں سخن آید + آزموده ام۔ که بیک دم ہزار گناه مے کنم ۔ و درے از بخشایش نمے زنم ۔ واسے بر من ! و آفریں بر ایشاں ! آموزگار جہانیاں ہموارہ بریں دانش داراد ! بخدا ! که بستگی ازآں شائستہ کردار نمے داشتم۔ و نا بزیست نخواہم داشت + چوں ماہے چند بر آمد۔ که از خرسندئے خود آگاه نساختند گونه شکر رنجی رسیده بود۔ که شدید خامه را از شاہراہ نامه نگاری باز داشتم۔ اکنوں که پئے به کینه بُرده ید۔ و تن به نیاز داده ید۔ نگارے از خوشخوئے ایشاں به تختۂ دل بنگاشتم۔ که گاہے ناپدید نتواند شد +

ابیات

از گناہت ہمه گذر کردم	کینۂ تو ز دل بدر کردم
شاد مے باش و یاد مے آور	دوستاں را به مژدۂ خوشتر

نامۂ دہم

خوشئہ انگور رسید۔ شیریں کام کردانید + خوشا میوۂ که پارسیاں از روسے بزرگی ریش بابایش دانند۔ و تازیاں

به جان و دل فخر بیش خوانند + خوشه اش را خوشهٔ پروین توان خواند - اگر از دانهای پروین رشیرهٔ جان بخش بر آید + و هر دانه اش را گوهر یکتا باید شمرد - اگر آب گوهر مستی افزاید + از نزاکت پوستش سواران آب همواره در گرداب شرم سرگردان - و از رشک شیره اش لب شیرین دهنان همیشه زیر دندان + نامش را اگر بر زبان گردانند - زر پابند - تا به پروردگیِ چشمش نگزیند - هیچ نه بینند + آویزهٔ گوش خوبان است - که از زمرد ساخته آب مروارید درو پر کرده اند - و یا گوهر دل پاکان که از هوا و هوس پرداخته مے مهر خدا درو در آورده اند + درختش که بار دار است - چوں بار نهد - دخترے زاید - و آن دختر هوش از سر جهانے رباید + خوش گفت آنکه گفت - بیت

تاک را سیراب ساز اے ابر نیسان در بهار
آب تا مے مے تواند شد چرا گوهر شود

نامهٔ یازدهم

انبهاے نغز پُر مغز فرستادهٔ آن مهربان رسید - کام جان را شیرین گردانید - وه! چه میوه که گلشن مولاست و بارش انبیا - دیدن مانند ایں شیریں پیکرے ندیده - و شنیدن در هیچ شیرینی ایں گونه مزه نشنیده - ابیات

ز سبزی بر زمرد لب گشاده	بهار تازه در سبزی نهاده
زهے تخمے بکشت کار کشتند	که زیر پوستش موئے سرشتند
برنگ دردمندان زرد رخسار	بگاه پختگی سازد نمودار

چو شیرین پیکرش خوباں بدیدند	بصد خواہش لب او را مکیدند
زہے خوش پختہ کارے زرد روئے	کہ دارد دوستش ہر تازہ خوئے
بود شیرین و فرہادی نماید	کسے را ایں سخن باور نیاید

نامۂ دوازدہم

فرد

دشمن زندگیست موے سفید روئے دشمن سیاہ باید کرد

از داروئے شنیدہ شد - کہ نزدِ شما ست - و پیر را جواں مے سازد - ہرچند خواہشِ ایں گونہ دارو درخواستِ سیاہ روئی است - مگر بسخن آنکہ سیاہی اگر ہمہ گناہ است پیراں بسفید روئی مے خرند - و سپیدی اگر ہمہ نیکی است بہ موئے روا ندارند - اگر اندکے برائے دوست فرستادہ شود - ہر آیینہ روے را سیاہ نمودہ ہر مو را بہ سپاس گذاری گماشتہ آید+

بیت

پیرانہ سرم سر جوانی دارد
اے تازہ جواں پئے خدا بخشش دِہ

نامۂ سیزدہم

بیت

از نامۂ تو پیدا بوے نوازش آمد
شاید بگنجِ کارم پنہاں رسیدہ باشی

نامۂ دل نواز از جاں رسید - ہر موے تنم گرد نوازش

گردید + در جستجوے مهربانے که پاسِ مهر تواند داشت۔
چشم دوخته بودم۔ در دیده نمے آمد۔ گماں بردم۔ که
نیافریده اند۔ که ستایشِ گرامی گوهرِ گوش شنیدن شد۔
خواستم۔ که آرزوے دبیرش بخامه سپارم۔ ازآں سو پیشگامی
رفت۔ شنید بریده رسیده۔ اکنوں دل نمے شکیبد۔ یا گامے
چند پیش نهند یا دستوری دهند۔ که خود رسم +

نامۂ چهاردهم

فرد

سیاموزد ز پاپوشت رو بے پا نوازی را
کسے کو پا نهد در راهِ بخشش از سرِ ساماں

جفت پاپوش که از راهِ بے پا نوازی براے پائداریئے راہِ
پیر و خاکسارے پا براه نهاده بود۔ از همگاماں توانِ
پیشگامی بخشید۔ چوں رسید۔ اگر بادپاے خامه مانندِ رخشِ
روزگار به همه شتابی شب و روز گردش نماید۔ از کشادگیِ
میدانِ سپاسِ آں بخششِ بے پایاں گامے نه سپرده باشد +

نامۂ پانزدهم

از من بر من مهرباں تر۔ نامۂ گرامی در هنگامے که
دیده در رکیب بود۔ رسید۔ براے کاریکه رفوشتند۔ بے آنکه
ازآں سو چشمکے رود۔ پیش نهاده است۔ و همواره همیں
آرزو که کوششم گره از کارِ کسے کشاید۔ و کارے از

دشتم آید۔ کہ آفریں و ستایش را شاید + پس از چندے بخت بکام مے شوید۔ شتابی نکنید +

نامۂ شانزدہم

در ہنگامے کہ بادِ فیروزی از ہر سُو مے وزید۔ و گلبانگِ فرّخی و کامرانی بگوشِ جہاں و جہانیاں مے رسید۔ پیکے باد رفتار مژدۂ فیروزیٔ فیروز گڑھ رسانید۔ دوگانۂ سپاس بدرگاہِ داور بجا آوردہ شادیانۂ شادی بلند آوازہ ساخت + کاریکہ دریں کارزار از دستِ آں شیرِ بیشۂ جوانمردی آمد۔ روکشِ کارنامۂ رستم و اسفندیار است۔ فیروزی بخشِ دلیراں ایں شگونِ فرخ را آغازِ کارہائے سنجیدہ گردانا د!

قطعہ

خوش کارنامہ ایست کہ آمد بروئے کار | ایں کار از تو آید و مرداں چنیں کنند
یابند دست گر بہ سخن خنجر و کماں | بر دست و بازوئے تو ہزار آفریں کنند

مکتوبات بطرفِ خردال

از رقعاتِ میرزا غالب

رقعۂ اوّل

نورِ دیدۂ غالبِ آشفتہ نوا یوسف میرزا کہ رچہ گویم اللہ

رفتنش بر من چه رفت - فرا رسیده باشد - که هرزه ره
بریدند - و رنج ره روی کشیدند - جدهٔ مادرجدهٔ خود را
به فرخ آباد نیافته باشند - بارے سعادتے که در غمگساری
و خدمتگاریِ خالِ فرخ فال اندوخته اند - مفتِ ایشان
است + رهبر مهدی که به حج پور رفته اند - و یارِ عزیز
یوسف علی خاں که در بنارس جا دارد - سلامها به شما
ارمغان مے فرستند + کاش بیائید - که تا آں همه که نزدِ
من فراهم است - از من بستانید + نامهٔ شما به من
رسیده است - و این که من مے نویسم - پاسخ آن است -
زنهار با مردمِ آں شهر میاویزید - و طرحِ ستیزه مریزید -
گفتارِ موزوں که آں را شعر نامند - در هر دل جاے
دیگر - و در هر دیده رنگے دیگر - و سخن سرایاں را
هر زمزمه جنبشے دیگر - و هر ساز آهنگے دیگر دارد - از
دید و دانشِ دیگراں چشم بپوشید - و در افزوں آگاهیِ
خویش کوشید - اسد الله غالب +

از رقعاتِ میرزا قتیل

رقعهٔ دوم

خواجه امامی صاحب سلّمکم الله تعالیٰ ! دیروز رقعه
رسید - و مضمون دریافت گردید + البته رقعهاے شُرکی
خالی از مزه نیست - برائے اینکه خواننده را ازاں لذتے

دشت دہد - بایں طریق نوشتہ شُد - و بیشتر ایں حرکت
بہ ایمائے عموئے شما شت + آدم بر ذکرِ دیگر - بہ تاریخ
ہفتدہم سہ گھڑی شب گذشتہ نکاحِ میر نقی خوانده
خواہد شُد - بہ جنابِ قبلہ و کعبہ یعنی جدِّ امجد خُود عرض
باید کرد - کہ بروزِ یکشنبہ رُستم را برائے مسند خواہم فرستاد +
پوشیدہ نماند - کہ در نکاح زیادہ از سہ آدم - کہ یکے
ازآں حاجی کربلائی صاحب ہستند - نخواہند بُود + خلاصہ
ایں کہ فردائے نکاحِ میرِ موصُوف و زوجہ اش زعفرانی پوش
خواہند شُد - و بہ تاریخ بست و دُوم رسمِ ساچق بہ عمل
خواہد آمد - و فردائے آں حنابندی - و بست و چہارم یعنی
شبِ بست و پنجم مجلسِ عروسی مُرتّب خواہد شُد +

رُقعۂ سوم

بلند دستگاہِ من سلامت ! ازیں غزلِ شما معلُوم شُد -
کہ طبیعتِ شما موزُوں و مُناسب با فنِ شعر است - لیکن
بسیار منوچہر ایں نباید بُود - چرا کہ لذّتِ ایں بے پیر
آدمی را از تحصیلِ علُومِ شریفہ باز مے دارد - کم کم
گُفتہ باشید - مُضایقہ ندارد - وقتیکہ قدرے عربیّت بہم
خواہد رسید - و در صحیح و غلط قوّتِ ممیّزہ پیدا خواہد شُد -
آں وقت تعلیمِ اسرارِ ایں فن ہم بہ عمل خواہد آمد + ایں
ہر دو خط را حوالۂ میاں امیر محمّد کہ آں شب از باندہ
آمدہ بُودند - ہرگاہ بیایند - باید نمُود - یقین است - کہ
برائے گرفتنِ فرمایشِ میرزا مُغل خواہند آمد +

رُقعۂ چہارم

خواجہ امامی صاحب سلمکم اللہ تعالےٰ! دیروز بپاسِ خاطرِ شُما در مُقدمۂ شیخ محمد حُسین عرضی بجاے معلُوم فرستادہ بُودم۔ آنچہ دستخط شُدہ است۔ راقم را از اوّل ہمیں گُمان بُود۔ لیکن بپاسِ خاطرِ شُما نوشتہ شُد۔ نوکری در سرکارِ ایشاں خیلے مُشکل است۔ کسانیکہ ایں سرکار را دیدہ اند۔ ہوس دارند۔ و آنہا کہ نوکر اند۔ در فکرِ ترک بسر مے برند۔ لیکن توقفے کہ در ترکِ نوکری رُو مے دہد۔ از سبب بر نیامدنِ تنخواہِ ہشت۔ در اِنتظارِ بر آمدنِ تنخواہِ اوّل تنخواہِ دیگر جمع مے شود۔ بیچارہا ایں قدر پول بخانہ ندارند۔ کہ از تنخواہ دست بردارند۔

رُقعۂ پنجم

نسترنِ نو بہارِ اِنشا پردازی و عندلیبِ شاخسارِ بذلہ طرازی حفظکُم اللہ تعالےٰ! یقینِ کُلّی است۔ کہ بعدِ آمدنِ فقیر بہ ایں طرف ہم شُغلِ فارسی بطورِ خُود با عموے شفیق داشتہ باشید۔ من ہم در دو سہ رُوز مے رسم۔ لیکن خُدا کُند۔ کہ باراں بایستند۔ گرد و غُبار سہل است۔ و اِلّا در کوچہاے لکھنؤ راہ رفتن خیلے دُشوار خواہد بُود۔ آمدم بر مطلب۔ چہار انار و یک ناشپاتی و یک بہی و چند دانۂ انگور و چند تا خوبانی و قدرے پستہ و کشمش کہ از حضُور براے من آمدہ بُود۔ بجنسہٖ نزدِ شُما فرستادہ شُد۔

باید کہ بطورِ مناسب میانۂ خود ہا حصۂ خود بگیرید + زیادہ خیریت + مکرر آنکہ بعدِ تمام نمودنِ رقعہ ایک رکابیٔ کیلہ کہ سیزدہ کیلہ دارد۔ ہم عنایت شد۔ ایں ہم مے رسد +

رقعۂ ششم

خواجہ اِمامی صاحب سلمکم اللہ تعالےٰ! بعدِ اِشتیاق مخفی نماند۔ کہ از دیروز در عجب ریگستانے اُفتادہ ایم۔ کہ ہیچ بہم نے رسد۔ امروز مقام اشت۔ فردا کوچ۔ لیکن مقامِ امروزہ دریں ارضِ ذات الرمال برمن ناگوار اشت + صبحے مار بر آمدہ بود۔ پیادہا کُشتند + دیگر آنکہ پنج روپیہ بدشتِ ہمیں آدم مے رسد۔ گرفتہ پیشِ خود نگاہ دارید۔ و ہرگاہ مردم معلوم بیابد۔ باید داد۔ کہ بیچارہ بہ مصرفِ خود در آرد +

رقعۂ ہفتم

عزیز از جانِ من! پریروز یک خط اِسمیٔ عمو صاحب شما نوشتہ در ڈاک رسانیدہ ام۔ یقیں کہ رسیدہ باشد یا برسد۔ در ہماں خط سطرے چند برائے شما ہم اشت۔ ملاحظہ خواہید کرد + حالا از طرفِ عبارتِ شما خاطرِ فقیر جمع اشت۔ لیکن اندک خط پیدا باید کرد۔ کہ رو برائے تحصیل ہمیں عمر اشت۔ وقتے کہ خط پیدا شد۔ خط کجا۔ و بدانید۔ کہ بہترین علوم علمِ تحصیلِ معاش و بہم رسانیدنِ ترفع در امثال و اقران اشت۔ خوشا وقتِ

فرزندیکہ بزورِ بازُو حقِ والدین ادا نماید - از اطوارِ شُما مے بارد - کہ چیزے خواہید شُد - بہر حال از فارسی حرف زدن دست بر نخواہید داشت - کہ ایں دَولت نصیبِ ہرکس نمے شود - و دیگر چیزہا از کتاب حاصل مے تواں کرد - ایں بغیرِ صُحبت دست نمے دہد - ہر چند مُشکل است - برائے شُما پُر آسان است - زیرا کہ تشبیہاتِ شُما ہمہ رُوزمرّہ است - آنچہ در خُطُوط مے نویسید - ہمیں در حرف زدن بکار برید - حالا ہم فارسئ شُما قابلِ مذمت نیست - ایں قدر ہست - کہ کم حرف مے زنید - و در حرف زدن دم بند مے شوید - ایں خُوب نیست - روانی از ہمہ چیز بہتر است + امروز دریں جا مقام بُود - فردا مائیم و کُوچ پیشتر + زیادہ خیریت +

از انشائے بہارِ عجم

رُقعۂ ہشتُم

عزیزِ من ! از ستم پرہیز و از آزارِ مردُم گریز کارے است سترگ - چہ ہرگاہ ستمگار از زور و ستم در ماندۂ ستمش گیرد - بیشتر ستم رسیدہ نگُذارد - و کمتر بہ بہانۂ دیگر از پا در آرد + سگِ تازی کہ آہو گیر گردد بگیرد آہُوش چُوں پیر گردد

رُقعۂ نہُم

برادرِ من ! دریں سرائے ناپائدار خوابے کُن و آبے

مخواہ - کہ دمے نیاسائی - و اندکے سیراب نشوی - زاوے بردار - کہ بکار آید - و کارے کن - کہ پشیمانی نہ زاید - ہرچہ دیر نپاید - دلبستگی را نشاید - جہاں روزے چند - انجام کار با خداوند - از ہمہ گسستہ بہ او پیوند - و دل از ہمہ برداشتہ بہ او بند +

رقعۂ دہم

نازپرور من! کاہ پارینہ برباد دادن از پاے مردی دور است - و از باد فروشی نزدیک - اگر دشتے باشد - در آستیں دارند - بروزگار بکار آرند +

رقعۂ یازدہم

عزیز القدر! از نوشتۂ کوتوالِ جہاں آباد دریافت شد - کہ تنے چند خانہ بدوش گندم نماے جو فروش بہ پیرایۂ درویشی آراستہ و بسنجیدگی و آراستگی پیراستہ در بازار فرود آمدند - و بزباں آرائی و جادو بیانی دلِ باشندگانِ آں جا بدست آوردند - از پیدا و پنہان ہمہ آگاہ شدند - آنگاہ پیشۂ خود فرا گرفتند - روزہا بروشِ مردانِ خدا مے پرداختند - و شبہا بدزدی مے ساختند - در اندکے اندوختۂ مردماں گرفتند - و رفتند - باید کہ پےِ آنہا شناختہ گرفتار سازند - اندک نوشتہ را بسیار دانند +

اِنتخاب از سِکندر نامه

خراج خواستنِ دارا از سِکندر و جواب دادنِ او

بیا تا ز بیداد شوئیم دست — که بیداد نتواں ز بیداد رست
چه بندیم دل در جهاں سال و ماه — که هم دیر خانه است و هم غولِ راه
جهاں وامِ خویش از نو یکسر برد — بجرعه فرستد به ساغر برد
چو باراں که یک یک مهیا شود — شود سیل و آنگه بدریا شود
بیا تا خوریم آنچه داریم شاد — درم بر درم چند باید نهاد
نهنگے بما بر گذر کرده گیر — همان گنج ناخورده را خورده گیر
از آں گنج کآورد قاروں بدست — سرانجام در خاک بیں چوں نشست
چه باید نهادن بریں خاک دل — کزو گنجِ قاروں فرو شد بگل
از آں خشتِ زرینِ شدادِ عاد — چه آمد بجز مردنِ نامراد
دریں باغِ رنگیں درختے نرست — که ماند از قفائے تبرزن درست
گذارش کنِ زیورِ تاج و تخت — چنیں گفت کاں شاهِ فیروز بخت
یکے روز فارغ دل و شاد بهر — بر آسوده بود از هوسهائے دهر
مئے ناب در جامِ شاهنشهی — گہے پر همے کرد و گاہے تهی
حکیمانِ هشیار دل پیشِ او — خردمند مونس خرد خویشِ او
بهر نشئے کآمد از بانگِ چنگ — سخن شد بسے بر نمطهائے تنگ

بهر جرعهٔ می که شد می فشانند
چمندرس درختی درو می فشانند

درخشان شده می چو روشن درخش
قدح شکرافشان و می نوش بخش

دماغ نیوشندگان سرگران
ز نوش می و رود رامشگران

سرشک قدح نالهٔ ارغنون
روان کرده از دیده‌ها رود خون

زهی زخم کز زخمهٔ چون شکر
شود رود خشکی بدو رود تر

در آن بزم آراسته چون بهشت
گل افشان تر از ماه اردی بهشت

سکندر جهان جوی فرخ سریر
نشسته چو بر چرخ بدر منیر

ز دارا در آمد فرستاده‌ای
سخن گوی روشن دل آزاده‌ای

چو خسرو پرستان پرستش نمود
هم او را و هم شاه خود را ستود

چو کرد آفرین بر جهان پهلوان
شنیده سخن کرد با او روان

ز دارا درود آوریدش نخست
نداده خراج کهن باز جست

که چون بود کز گوهرین تخت و تاج
ز درگاه ما وا گرفتی خراج

ز بونی چه دیدی تو در کار ما
که بردی سر از خط پرگار ما

همان رسم دیرینه را کار بند
مکن سرکشی تا نیابی گزند

سکندر ز گرمی چنان بر فروخت
که از آتش دل زبانش بسوخت

کمان گوشهٔ ابرویش خم گرفت
ز تندی لبش گوینده را دم گرفت

چنان دید در قاصد راه سنج
که از جوش دل مغزش آمد برنج

زبان چون بگرمی بر آشفته شد
سخنهای ناگفتنی گفته شد

فرو گفت لختی سخنهای سخت
که گوید خداوند شمشیر و تخت

کرا در خرد رای باشد بلند
نگوید سخنهای ناسودمند

زبان کو بگرمی صبوری کند
ز دوری کن خویش دوری کند

سخن گرچه با او ز اندازه بود
نگفتن هم از گفتنش به بود

چه خوش گفت فرزانهٔ پیش بین
زبان گوشتین است و تیغ آهنین

نباشد بخود بر کسے مهرباں   که گوید هر آنچه آیدش بر زباں
گذارنده پیرے کیانی سرشت   گذارش چنیں کرد ازآں سرنوشت
که وقتیکه از گوهر و تیغ و تاج   ز یوناں شدے پیش دارا خراج
دراں گوهریں گنج بن ناپدید   بُدے خایهٔ زر خدا آفرید
منقّش یکے خسروانی بساط   که بیننده را تازه کردے نشاط
چو قاصد زباں تیغ پولاد کرد   خراج کهن گشته را یاد کرد
برو بانگ زد شهریار دلیر   که نتواں ستد غارت از تند شیر
زمانه دگر گونه آئیں نهاد   شد آں مرغ کو خایه زریں نهاد
سپهر آں بساط کهن در نوشت   بساط دگر ملک را تازه گشت
همه سال گوهر نخیزد ز سنگ   گهے صلح سازد جهاں گاه جنگ
بگردن کشی بر میاور نفس   بشمشیر با من سخن گوے و بس
ترا آں کفایت که شمشیر من   نیارد سر تخت تو زیر من
چو من پا رکابی که برداشتم   عنان جهاں بر تو بگذاشتم
تو با آنکه داری چناں توشهٔ   رها کن مرا در چنیں گوشهٔ
بر آنم میاور که عزم آورم   بهم پنجگی با تو رزم آورم
بیک سو نهم مهر و آزرم را   بجوش آورم سینهٔ گرم را
مگر شه نداند که در روز جنگ   زچه سرها بریدم در اقصاے زنگ
بیک تاختن تا کجا تاختم   زچه گردن کشاں را سر انداختم
کسے کارمغانی دهد طوق و تاج   چه زنهاریاں چوں فرستد خراج
ز من مصر باید نه زر خواستن   سخن چوں زر مصری آراستن
بدیں پایگاه مرا تا کجاست   بدیں پایه باید ز من مایه خواست
میانگیز فتنه میفروز کیں   خرابی میاور در ایراں زمیں
ترا ملکے آسوده بے داغ و رنج   مکن ناسپاسی دراں مال و گنج

مشوران بخود کامی ایام را
قلم در کش اندیشهٔ خام را

ز من آنچه بر ناید آنرا مخواه
چنان باش با من که با شاه شاه

فرستاده کین داستان گوش کرد
سخنهای خود را فراموش کرد

سوی شاه شد داغ بر دل کشان
شتابنده چون برق آتش فشان

فرو گفت پیغامهای درشت
کزو سرو بن را دوتا گشت پشت

چو دارا جواب سکندر شنید
یکی دور باش از جگر بر کشید

بتندی یکی داستان یاد کرد
گران شد بهوشنده را روی زرد

که بی سکه را چه یارا بود
که هم سکهٔ نام دارا بود

بخندید و گفت اندر آن زهرخند
که افسوس بر کار چرخ بلند

فلک بین چه ظلم آشکارا کند
که اسکندر آهنگ دارا کند

سکندر نه خود گر بود کوه قاف
که باشد که با من شود هم مصاف

چنان پشه را بجنگ عقاب
کم از قطره دان پیش دریای آب

سبک قاصدی را بدرگاه او
فرستاد و شد چشم در راه او

یکی گوی و چوگان بقاصد سپرد
قفیزی پر از کنجد نا شمرد

در آموختنش راز آن پیشکش
بدان تعبیه شد دل شاه خوش

سوی روم شد قاصد تیزگام
ز دارا پذیرفته با خود پیام

ز ره چون برآمد بر شاه روم
فروزنده شد همچو آتش ز موم

سر افگنده در پایهٔ بندگی
نمودش نشان پرستندگی

نخستین گره کز سخن باز کرد
سخن را بخوبی سر آغاز کرد

که فرماندهان حاکم جان شدند
فرستادگان بندهٔ فرمان شدند

چه فرمایدم شاه فیروز رای
که فرمان فرمانده آرم بجای

سکندر بدانست کان عذرخواه
پیام درشت آرد از نزد شاه

به پیغاره گفتا بیاور پیام
پیام آور از بند بگشاد کام

متاعیکه در گنجِ خویش داشت برآورد و یکیک فرا پیش داشت
چو آورده پیشِ سکندر نهاد به پیغامِ دارا زبان بر گشاد
ز چوگان و گوے اندر آمد نخست که طفلی تو بازی بدیں کن درست
وگر آرزوے نبرد آیدت ز بیهودگی دل بدرد آیدت
همان گنجه تا شمرده فشاند کزیں بیش خواهم سپه بر تو راند
سکندر جهان داورِ هوشمند دریں فالها دید فتحِ بلند
مثل زد که هر کو گریزد ز پیش بچوگاں کشیدن تواں سوے خویش
مگر شه ازاں داد چوگاں بمن که تا زو کشم ملک بر خویشتن
همان گوے را مردِ اختر شناس بشکلِ زمیں مے نهد در قیاس
چو گوے زمیں شاه ما را سپرد بدیں گوے خواهم ازو گوے برد
چو زیں گونه کرد آں گذارش گری بکنجد در آمد در آں داوری
فرو ریخت کنجد بصحنِ سراے طلب کرد مرغانِ کنجد ربائے
بیک لحظه مرغاں درو تاختند زمیں را ز کنجد بپرداختند
جوابیست گفتا دریں رهنموں چو روغن که از کنجد آید بروں
که گر لشکر از کنجد انگیخت شاه مرا مرغِ کنجد خور آمد سپاه
پس آنگه قفیزے سپندان خرد بپاداشِ کنجد بقاصد سپرد
که شه گر کشد لشکرے بیقیاس سپاهِ مرا هم بدینساں شناس
چو قاصد جوابِ چنیں دید سخت به پشتِ خرِ خویش بربست رخت
به دارا رساند از سکندر جواب جوابے گلوگیر چوں زهرِ ناب
برآشفت ازاں تیرگی شاه را که حجت قوی دید بد خواه را
جهاندار دارا بداں داوری طلب کرد از ایرانیاں یاوری
ز چین و ز خوارزم و غزنین و غور زمیں آهنیں شد ز نعلِ ستور
سپاهے بهم کرد چوں کوه قاف همه سنگ فرسا و آهن شکاف

چو عارض شمارِ سپه بر گرفت ‌‌‌‌— فروماند عقل از شمردن شگفت
ز جنگی سوارانِ چابک رکاب — به نهصد هزار آمد اندر حساب
جهانجوی چون دید کز لشکرش — همی موج دریا زند کشورش
سپاهی چو آتش سوی روم راند — گیا او شد آن بوم را بوم خواند
به ارمن در آمد چو دریای تند — صبا را شد از گردِ او پای کُند
زمین بر زمین تا باقصای روم — بجوشید دریا بلرزید بوم
علف در زمین گشت چون گنج گم — ز نعلِ ستورانِ پیکانه سم
پیِ شاه گر آفتابی کند — بهر جا که تابد خرابی کند
بیا ساقی آن راوقِ روح بخش — بکارم دلم بر فشان چون درخش
من او را خورم دل فروزی بود — مرا او خورد خاک روزی بود

ترتیب کردنِ سکندر لشکر را بحربِ دارا

چه نیکو مناعیست کار آگهی — کزین نقد عالم مبادا تهی
بعالم کسی سر بر آرد بلند — که در کارِ عالم بود هوشمند
به بازی نه پیماید این راه را — نگهدارد از دزد بنگاه را
بیندازد آن آلت از بارِ خویش — کزو روزی آسان کند کارِ خویش
میفگن گول گرچه عار آیدت — که هنگامِ سرما به کار آیدت
خرے بہ گریوه ز سختی بمرد — که از کاهلی جل با خود نبرد
گذارندهٔ شرحِ شاهنشهی — چنین داد پرسنده را آگهی
که دارا چو لشکر به ارمن کشید — تو گفتی که آمد قیامت پدید
نبود آگه اسکندر از کارِ او — که آرد قیامت به پیکارِ او
رسیدند ز نهاریان خیل خیل — که طوفان بدریا در آورد سیل
شبیخونِ دارا در آمد ز راه — ز پولاد پوشان زمین شد سیاه

پژوهنده گفت بدخواه مست شب و روز غافل شد آنجا که هست
برو شاه گر یک شبیخون کند ز ملکش همانا که بیرون کند
سکندر بخندید و دادش جواب که پنهان نگیرد جهان آفتاب
ملک را بوقت عنان تافتن بدزدی نشاید ظفر یافتن
پژوهنده دیگر آغاز کرد که دارا نه چندان سپه ساز کرد
که آنرا شمردن توان در قیاس کسانیکه هستند لشکر شناس
سکندر بدو گفت یک تیغ تیز کند چرم صد گاو را ریز ریز
یکی گرگ را کو بود خشمناک ز بسیاری گوسفندان چه باک
سپه را جواب چنان ارجمند پسند آمد از شهریار بلند
خبر گرم تر شد همی هر زمان که آمد بروم اژدهای دمان
سکندر چو دانست کان تند میغ به تندی بر آرد همی برق تیغ
فرستاد تا لشکر از هر دیار روانه شود بر در شهریار
ز مصر و ز افرنجه و روم و روس شد آراسته لشکری چون عروس
چو انبوه شد لشکر بیکران عدد خواست از نام نام آوران
خبر داد عارض که ششصد هزار بر آمد دلیران مفرد سوار
چو شد ساخته کار لشکر تمام یکی انجمن ساخت بی رود و جام
نشستند بیدار مغزان روم بمهر ملک نرم کردند موم
شه از کار دارا و پیکار او سخن راند و پیچید در کار او
چنین گفت کاین نامور شهریار کمر بست بر جستن کارزار
چه سازیم تدبیرش از صلح و جنگ که آمد بآویزش این کار تنگ
اگر بر نیاریم تیغ از نیام بمردی ز ما بر نیارند نام
وگر تاج بستانم از تاجور به بیداد خود بسته باشم کمر
کیان را که از ملک بیرون کنم من این رهزنی با کیان چون کنم

بترسم که اختر بدین تیرگی — بد اندیشِ ما را دهد چیرگی
چه تدبیر باشد درین رسم و راه — که زو کار بر ما نگردد تباه
باندیشهٔ خوب و رایِ صواب — پدید آورید این سخن را جواب
جهاندیده پیرانِ بیدار هوش — چو گفتارِ گوینده کردند گوش
بپاسخ گشادند یکسر زبان — دعا تازه کردند بر مرزبان
که سرسبز باد آن همایون درخت — که نامش بلند است و پیروزش سخت
به تاج و به تختش جهان تازه باد — سرِ خصمِ او تاجِ دروازه باد
همه رایِ تو هست چون دین درست — درشتی چه باید ز ما باز جست
ولیکن ز فرمانِ تو نگذریم — بجز راهِ فرمانِ تو نسپریم
چنان در دل آید جهاندیده را — همه زیرکانِ پسندیده را
که چون کینه ورزد دلِ کینه خواه — همه خارِ وحشت در آید ز راه
تو نیز آتشِ کینه را بر فروز — که فرخ بود آتشِ کینه سوز
تو سروِ نوی خصم بیدِ کهن — کجا سر کشد بید با سروِ بن
کهن باغ را وقتِ نو کردن است — نوان را حسابِ درو کردن است
بدیباے این دولتِ تازه عهد — عروسِ جهان را بر آرای مهد
بد اندیشِ تو هست بیدادگر — بپیچد رعیت ز بیداد سر
چه باید هراسیدنت زاں کسے — که دارد هم از خانهٔ دشمن بسے
قلم درکش آئینِ بیداد را — کفایت کن از خلق فریاد را
ز خصمِ تو چون مملکت گشت سیر — بخصم افگنی پاے در ره دلیر
تنورے چنیں گرم در بند ناں — ره انجام را گرم تر کن عناں
کجا شاه را پاے ما را سر است — دلے کو کزیں داوری برتر است
تمنّاے شه را که بر هم زند — کرا زهره باشد که ایں دم زند
بدآں ختم شد رخصتِ رهنموں — که شه پیشدستی نیارد بخوں

نگهدارد آن رزم تخت کیان — بخونریزی اول نه بشد رهبان

سکندر چو در ملک این داوری — ز لشکر کشان یافت آن یاوری

بدستوری رخصت راستان — بلشکر کشی گشت همداستان

یکے روز کز گردش روزگار — بدست آمدش طالع کامگار

بفال همایون بترتیب راه — بفرمود کز جا بجنبد سپاه

عنان تاب شد شاه فیروز جنگ — میان بسته بر کین بدخواه تنگ

ز شمشیر پولاد چون شیر مست — بکشور کشائی کلیدے بدست

سپاہے چو زنبور پر نیشتر — ز غوغاے زنبور هم بیشتر

نشان باز جسته از درفش بلند — که مانده از فریدون فیروزمند

بوقتے که آن وقت سازنده بود — فلک دوستان را نوازنده بود

بسے برتر از کاویانی درفش — بمنجوق بر زد پرنده بنفش

همش گوهر شنگرف به پنج ارش — بخون جگر یافته پرورش

بسر اژدها پیکرے از حریر — که بیننده را زو برآمد نفیر

زده بر سر از جعد پرچم کلاه — چو بر قلهٔ کوه ابر سیاه

بفرسنگها بود پیدا ز دور — عقابے سیه پر و بالش ز نور

شد آن اژدها با چنین لشکرے — بسر بر چنان اژدها پیکرے

جهان کرد ز آشوب خود گردناک — ز بهر چه از بهر یک مشت خاک

ازین گرمی چون خاک تا چند چند — بشیری توان کردنش گرگ بند

جهان یک نوال است پیچیده سر — درو گاه حلوا بود گه جگر

فلک بر بلندی زمین در مغاک — یکے طشت خون شد یکے طشت خاک

نبشته برین هر دو آلوده طشت — ز خون سیاوش بسے سرگذشت

زمین گر بضاعت برون آورد — همه خاک در زیر خون آورد

نیفگند درین طشت فریاد کس — که بر بسته شد راه فریاد رس

چو فرہاد را بر گلو بستہ راہ | گلو بستہ بہ مردِ فریاد خواہ
بہ از پردۂ خود حصارے کنی | بخاموشیٔ خویش کارے کنی
بیا ساقی آں آتشِ توبہ سوز | بہ آتش گرِ مغزِ من بر فروز
بمجلس فروزی دلم خوش بود | کہ چوں شمع بر فرقم آتش بود

رائے زدنِ دارا در کارِ اسکندر با خاصانِ خویش

خردمند را خوبی از دادِ اوست | پناہِ خدا ایمن آبادِ اوست
کسے کو بدیں مُلک خرسند نیست | بنزدیکِ دانا خردمند نیست
خرد نیک ہمسایہ شد زاں بد است | کہ ہمسایۂ کوے نابخرد است
چو در کوے نابخرداں دم زنی | بہ از داستانِ خرد کم زنی
دریں رہ کسے خانہ آباد کرد | کہ گردن ز دہقانی آزاد کرد
تو نیز ار نہی بارِ گردن ز دوش | ز گردن زناں بر نیاری خروش
چو دریا بسرمایۂ خویش باش | ہم از بودِ خود سودِ خود برتراش
بہمسایۂ خویش تا روزِ مرگ | درختے شو از خویشتن ساز برگ
چو پیلہ ز برگِ کساں خورد گاز | ہمہ تن شد انگشت وقفے کرد باز
گذارندۂ رہبرے از موبداں | گذارش چنیں کرد با بخرداں
کہ چوں شاہِ روم آمد آراستہ | ہمش تیغ در دست و ہم خواستہ
خبر گرم شد در ہمہ مرز و بوم | کہ آمد بروں اژدہائے ز روم
بپرخاشِ دارا سر افراختہ | ہمہ آلتِ داوری ساختہ
جہاں را بدیں مژدہ نوروز بود | کہ بیدادِ دارا جہاں سوز بود

ازو بوم و کشور بیکبارگی ستوه آمدند از ستمکارگی
ز دارا پرستی منش خاسته بمهر سکندر بیاراسته
چو دارای دریا دل آگاه گشت که موج سکندر ز دریا گذشت
ز پیران روشندل و رای زن بر آراست پنهان یکی انجمن
ز هر کار دانی برای درست در آن داوری چارهٔ کار جست
که بدخواه را چون در آرد شکست بد چرخ را چون کند پای بست
چه افسون در آموزد از رهنمون که آید ز کار سکندر برون
چو در جنگ پیروزیش دیده بود ز پیروز جنگیش ترسیده بود
نبودش در آن کار کس چارهٔ نخوردش غمی هیچ غمخوارهٔ
چو دارنده بودند کو سرکش است بسوزندگی گرم چون آتش است
سخنهای کس در نیارد بگوش در آن کار بودند یکسر خموش
بجمله در از زمرهٔ شاوران سری بود نامی ز نام آوران
فرابرز نامی که از فر و برز تنش جوشنی بود و بازوش گرز
به بیعت در آن انجمن گاه بود ز احوال پیشینه آگاه بود
ثنا گفت بر شاه و بر بزم شاه که آباد باد از تو این بزمگاه
مبادا تهی عالم از نام تو همان جنبش دور ز آرام تو
گذشته نیای من از عهد پیش چنین گفت با من در اندرز خویش
که چون کرد کیخسرو آهنگ غار خبر داد زان جام گوهر نگار
که در طالع ملک ما تا به دیر فرود آید اختر ز بالا به زیر
برون آید از روم گردن کشی زند در هر آتشکده آتشی
همه ملک ایران بدست آورد به تخت کیان بر نشست آورد
جهان گیرد و هم نماند بجای سرانجام او هم در آید ز پای
مبادا که آن مرد رومی نژاد درین فال افتد که هرگز مباد

به از شاه بر تیغ زند نام او — نیارد درین کشور آرام او
نباید کزو دولت آید برنج — که مفلس بجان کوشد از بهر گنج
فریبی فرشتش که طاعت کند — بیک روم تنها قناعت کند
فریبی خویش از خشم ناخوش بهشت — بر افشاندن آب ز آتش بهشت
مکن تکیه بر زور بازوی خویش — نگهدار وزن ترازوی خویش
بر آتش میاور که کین آورد — که آهن باهن کمین آورد
اگر سهم شیری بیفتد ز شیر — حرون اشتری مغزش آرد بزیر
بناموس باید جهان داشتن — وز آنجا شست رایت بر افراشتن
برون آرش از دعوی همسری — گر این پایه یابد کند سروری
هر آن جو که با زر بود همعیار — بنرخ زر آرندش اندر شمار
بسا شیر درنده و سهمناک — که از نوک خاری درآید بخاک
چو با کژدمی گرم کینی کنی — مبین خرد گر خرده بینی کنی
ببندیش از آن پشه نیش دار — که نمرود را گفت سر پیش دار
جهان آنکسی راست کو در نبرد — پی مزد نگذاشت بر هیچ مزد
گرسنه چو با شیر خاید کباب — بفربه ترین لقمه آرد شتاب
نه بیگانه گر هشت فرزند زن — چو هنگامه گردد شود جامه کن
چو شد جامه بر قد فرزند راست — نباید دگر بهر فرزند خواست
چو بالا بر آرد گیاه بلند — سهی سرو را باشد از وی گزند
ز پند بزرگان نباید گذشت — سخن را ورق در نباید نوشت
که چون آزموده شود روزگار — بیاد آیدت پند آموزگار
سگا لشگری کو نصیحت شنید — در چاره را در کف آرد کلید
شه از پند آن پیر پالوده مغز — هراسان شد از کار آن پای لغز
ولیکن نکشت آتش گرم را — بسر کوچکی داشت آزرم را

شد از گفتهٔ رای زن خشمناک
بہ پیچید چوں مار بر روے خاک

گرہ بر زد ابروے پیوستہ را
گشاد از گرہ خشم سربستہ را

درو دید چوں اژدہا در گوزن
بخشمے کہ دور افتد از سنگ وزن

کہ در من چہ نرم آہنی دیدۂ
کہ پولاد او را پسندیدۂ

نمائی بمن مردیٔ اہل روم
رہ کورۂ آتش بر آری بموم

بکہ بزگ ساکن کنی باد را
ہراسانی از بید پولاد را

عقاباں ببازی و کبکاں بجنگ
سر نازنیناں در آید بسنگ

چہ بندم کمر در معاف کسے
کہ دارم کمر بستہ چوں او بسے

دلیری کند بر من آں نا دلیر
چو گور گرازندہ با شرزہ شیر

سرش لیکن آنگہ در آید ز خواب
کہ شیر از تنش خوردہ باشد کباب

چو من بر سر خسرواں افسرم
چہ اندیشہ باشد ز اسکندرم

بود خایۂ مرغ سخت و گراں
نہ چوں چنگ و خایشک آہنگراں

کہ دانست کیں کودک خرد سال
شود با بزرگاں چنیں بد سگال

باوّل قدح دُردے آرد بہ پیش
گذارد شکوہ من و شرم خویش

بخود ننگ را رہنمونی کنم
کہ پیش زبوناں زبونی کنم

اگر خود شود غرقہ در زہر مار
نخواہد نہنگ از وزغ زینہار

ز رومی کجا خیزد آں دست زور
کہ کشتی برون راند از آب شور

بشوراند اورنگ خورشید را
تمنا کند جاے جمشید را

بتاراج ایراں بر آرد علم
برد تخت کیخسرو و جام جم

شکوہ کیاں پیش باید نہاد
قدم در خور خویش باید نہاد

سگ کیست روباہ نازورمند
کہ شیر ژیاں را رساند گزند

ز شیراں بود روبہاں را نوا
نخندد زمیں تا نگرید ہوا

تہیدست گر مایہ داری کند
چو لنگیدست کو راہواری کند

تو خود نیک دانی که باراین شکوه ‏ ‏ ‏ ‏ ‏ ‏ زیک طفل رومی نیابیم ستوه
بدشت غلامان مشتش دهیم ‏ ‏ ‏ ‏ ‏ ‏ بچوب شبانان شکستش دهیم
هزبرے که از سگ زبونی کند ‏ ‏ ‏ ‏ ‏ ‏ خر پیر با او حرونی کند
عقابے که از پشه گیرد گریز ‏ ‏ ‏ ‏ ‏ ‏ گر افتادنش هست گو بر مخیز
پلنگے که ترسد ز روباه پیر ‏ ‏ ‏ ‏ ‏ ‏ بسوزاد مغزش بسرسام تیر
به بینی که فردا من پیل زور ‏ ‏ ‏ ‏ ‏ ‏ سرش چون سپارم بسم ستور
که باشد زبونے خراج آورے ‏ ‏ ‏ ‏ ‏ ‏ که همسر بود با بلند افسرے
نشیننده بر تخت گاه کیان ‏ ‏ ‏ ‏ ‏ ‏ منم تاج بر سر کمر بر میان
کرا یارهٔ کز سر گفتگوے ‏ ‏ ‏ ‏ ‏ ‏ ز من جاے آبا کند جستجو
کلاه کیان هم کیان را سزد ‏ ‏ ‏ ‏ ‏ ‏ درین خز تن رومیان کے سزد
من از تخمهٔ بهمن و گشتاسپ کے ‏ ‏ ‏ ‏ ‏ ‏ چرا ترسم از کودکے شست پے
ز روبین تن درع اسفندیار ‏ ‏ ‏ ‏ ‏ ‏ بر اورنگ زرین منم یادگار
اگر باز گردد به پیشینه راه ‏ ‏ ‏ ‏ ‏ ‏ برو روز روشن نگردد سیاه
وگر گشتی آرد بدنبالے من ‏ ‏ ‏ ‏ ‏ ‏ سرے بیند افتاده در پاے من
چو دریا بتلخی جوابش دهم ‏ ‏ ‏ ‏ ‏ ‏ ز خاکش ستانم به آبش دهم
از آن ابر عاصی چنان ریزم آب ‏ ‏ ‏ ‏ ‏ ‏ که باره دگر دست بر آفتاب
ستیزنده چون روشنائی بود ‏ ‏ ‏ ‏ ‏ ‏ شکستن به از مومیائی بود
خر از زین زر به که پالان کشد ‏ ‏ ‏ ‏ ‏ ‏ که تا رخت بر بنده آسان کشد
من آن خسپه را کرده ام سربلند ‏ ‏ ‏ ‏ ‏ ‏ کشش باز در گردن آرم کمند
تو اے مغز پوسیدهٔ سال خورد ‏ ‏ ‏ ‏ ‏ ‏ ز کوتاه خشمی خسروان باز گرد
نه جاے تنگ شد این جاے تنگی ساختن ‏ ‏ ‏ ‏ ‏ ‏ کمندے بکوهے در انداختن
چراغے بصحرا بر افروختن ‏ ‏ ‏ ‏ ‏ ‏ فلک را جهانداری آموختن
کشش جز باندازهٔ خویش پاے ‏ ‏ ‏ ‏ ‏ ‏ که هر جوهرے را پدید است جاے

قبا گو نه در خوردِ بالا بود / همانا که دزدیده کالا بود
ترا رفتنِ پیری از جای بُرد / کهن گشتنت از سرِ رای بُرد
چو پیرِ کهن گردد آزرده پشت / ز نیزه عصا به که گیرد بمشت
ز پیری نمونه بود پای لغز / فراموشگاری در آید بمغز
ز پیران دو چیز است با زیب و ساز / یکی در ستودان یکی در نماز
جهان بر جوانانِ جنگ آزمای / رها کن فرو کش تو پیرانه پای
تنِ ناتوان کی سواری کند / سلاحِ شکسته چه یاری کند
سپه به که برنا بود زانکه پیر / میانجی کند چون رسد تیغ و تیر
بهنگامِ خود گفت باید سخن / که بی وقت بر ناورد نار بن
خروسیکه بی گه نوا بر کشید / سرش را بگه باز باید برید
زبان بند کن تا سر آری بسر / زبان خشک به یا گلوگاه تر
سرِ بی زبان کو بخون تر بود / به است از زبانی که بی سر بود
زبان به که او کامداری کند / چو کامش رسد کامگاری کند
زبان را نگهدار در کامِ خویش / نفس بر مزن جز بهنگامِ خویش
زبانِ ترازو که شد راست نام / از آن شد که بیرون نیاید ز کام
چو از کامِ خود گاه آید برون / بهر سو که جنبد شود سر نگون
بسا گفتنیها که باشد نهفت / بدیگر زبان بایدش باز گفت
بگفتن کسی کو بود سخت کوش / نیوشنده را در نیاید بگوش
سخن به که با صاحبِ تاج و تخت / بگویند سخته نگویند سخت
چو زان گونه تندی بسی کرد شاه / پشیمان شد آن پیر و شد عذر خواه
خطر هاست در کارِ شاهان بسی / که با شاه خویشی ندارد کسی
چو از کینه بر فروزند چهر / بفرزندِ خود بر نبارند مهر
همانا که پیوندِ شه آتش است / بآتش در از دور دیدن خوش است

نصیحت موافق بود شاه را / که از رنج خالی کند راه را

نصیحت گری با خداوند زور / بود تخمی افگنده در خاک شور

چو آگاه گشت آن نصیحت گزار / که از پند او گرم نشد شهریار

سخن را دگر گونه بنیاد کرد / بشیرین زبان شاه را یاد کرد

که دارای دور آشکارا توئی / مخالف چه باشد که دارا توئی

که باشد سکندر که آرد سپاه / ز دارای دولت ستاند کلاه

ترا این کلاه آسمان دوخته است / ستاره چراغ تو افروخته است

کلوخی که با کوه سازد نبرد / بسنگی توان زو بر آورد گرد

درخت کدو تا نه بس روزگار / کند دعوی همسری با چنار

چو گردد ز دولابهٔ تاک سیر / رسن بسته در گردن آید بزیر

کدو نیست او گردن افراخته / ز ساق گیاهی رسن ساخته

رسن زود پوسد که باشد گیاه / دگر بار دلوش در افتد به چاه

چو خورشید مشعل در آرد بباغ / بپروانگی پیش میرد چراغ

بهنگام سرپنجه روباه لنگ / چگونه نهد پای پیش پلنگ

گره زابروی خویش بر گوشه نه / که در گوشه بهتر کمان را گره

بآهستگی کار عالم بر آر / که در کار گرمی نیاید بکار

چراغ ار بگرمی نیفروختی / نه خود را نه پروانه را سوختی

خمیر آمد و آتش اندر تنور / نباشد ز نان تا دهان راه دور

شکیب آورد بندها را کلید / شکیبنده را کس پشیمان ندید

نه نیکوست شطرنج بد باختن / فرس در تنگ فیل انداختن

بسا رود کز زخمه گردد شکست / که تا زخمهٔ رود آید بدست

تو شاهی قیاس تو افزون کنم / حساب تو با دیگران چون کنم

به تعظیم دارا جهاندیده مرد / لبی زین نمط داستان یاد کرد

جهاندارِ دارایِ جوشیده مغز — نشد نرم دل زآن سخنهایِ نغز
در آن تندی و آتش افروختن — کزو خواست مغزِ سخن سوختن
طلب کرد کآید زِ دیوان دبیر — بکار آورد مشک را بر حریر
دبیرِ نویسنده آمد چو باد — نوشت آن که دارا برو کرد یاد
روان کرد کلکِ شبه رنگ را — ببرد آبِ مانی و ارژنگ را
یکے نامهٔ نغز پیکر نوشت — بنغزی بکردارِ باغِ بهشت
سخنهایے از تیغِ پولاد تر — زبان از سخن سخت بنیاد تر
چو شد نامهٔ نغز پرداخته — برو مهرِ شاهانه شد ساخته
رسانندهٔ نامهٔ خسروان — زِ دارا به اسکندر آمد دوان
بدو داد نامه چو سر باز کرد — دبیر آمد و خواندن آغاز کرد
بده ساقی آن جامِ جمشید را — شبِ تیره رخشنده خورشید را
مئے کز فروغش شبِ زاغ چهر — ستاره عقیقی کند بر سپهر

نامهٔ دارا به اسکندر به تهدید و عتاب

بنامِ بزرگ ایزدِ داد بخش — که ما را زِ هر دانش او داد بخش
خداوندِ روزی دِه و دستگیر — پناهنده را از درش ناگزیر
فروزندهٔ کوکبِ تابناک — منورکنِ مردم از تیره خاک
توانا و دانا بهر بودنی — گنه بخش و هشیار بخشودنی
ازو هر زمان روح را مایهٔ — خرد را دِگر گونه پیرایهٔ
یکے را چنان تنگی آرد به پیش — که نانے نه بیند در انبانِ خویش
یکے را بدست افگند کوهِ گنج — نسنجیدها میدهد کوه سنج
نشاید سر از حکمِ او تافتن — جز او جایکے کے توان یافتن
نه آنکس گنه کرد کو رنج یافت — نه سعیے نمود آن که او گنج یافت

کند هر چه خواهد بر او حکم نیست
که جان دادن و کشتن او را یکیست

درود خدا باد بر بندهٔ
که افگنده شد با سر افگندهٔ

چه شوداشت کین قوم ناحق شناس
کنند آفرین را به نفرین قیاس

بجائی که بد خواه خونی بود
تواضع نمودن زبونی بود

نکو داستانی زد آن شیر مست
که با زیر دستان مشو زیر دست

تو ای طفل ناپخته و خام رای
مزن پنجه با شیر جنگ آزمای

بهم پنجگی با منت یار کو
سپاهت کجا و سپهدار کو

چو کژدم بتوی مار خوئی کنی
که با اژدها جنگ جوئی کنی

اگر کردی این خوی ماران رها
وگرنه من و تیغ چون اژدها

چنانت دهم مالش از تیغ تیز
که یا مرگ خواهی ز من یا گریز

برخشنده آذر باستا و زند
بخورشید روشن بچرخ بلند

بروم اندر آیم ز گرد سپاه
کنم چشم خورشید روشن سیاه

به یزدان که آهرمنش دشمن است
بزردشت کو خصم آهرمن است

که از روم و رومی نمانم نشان
شوم بر سر هر دو آتش فشان

ترا آن به ای سرور رومیان
که بندی چو هندو بخدمت میان

بگیرم همه آهن آری ز روم
در آتشکده ما چه آهن چه موم

ز رومی چه برخیزد و لشکرش
بپای ستوران برم کشورش

گر آری بخروارها درع و ترگ
کجا باشدت برگ یک بید برگ

مگر زنبر ترکان بغمای من
نخوردی که تندی بغوغای من

سرت گو که سر بخش دارا کنی
به ار پیش دارا مدارا کنی

کمان بشکنی پر بریزی ز تیر
بزیره در نوردی بپوشی حریر

وگر نه چنانت دهم گوش پیچ
که دانی تو هیچی و کمتر ز هیچ

حذر کن ز خشم جگر جوش من
مباش ایمن از خواب خرگوش من

بخرگوش خفته مبین زینهار
که چندانکه خسپد دود وقت کار

ز بیشه شیر گردون جهان چون گرفت
که خرگوش با ماهِ گردون گرفت

توانم که من با تو اے خام خوے
شکنم پختگی گردم آزرم جوے

ولیک این مثل راست باشد که شاه
به از وقتِ خواری در افتد بچاه

بده رخنه از ما ببر کینه را
قلم در کش ریشم دیرینه را

نشاید همه سال گرگینه دوخت
خز و رشته یکبار باید فروخت

مزن رخنه در خاندانِ کهن
تو در رخنه باشی دلیری مکن

بر آنم میاور که جنبم ز جاے
ندارد پرِ پشه با پیل پاے

بملکِ خدا داده خرسند باش
مکن ز آهنی چنگِ شیراں تراش

کلاغے تکِ کبک در گوش کرد
تکِ خویشتن را فراموش کرد

بساز انجمن کانجم آمد فراز
فرشته درِ آسمان کرد باز

ندانم که دیهیم کیخسروی
ز فرقِ که خواهد گرفتن نوی

زمانه کرا کار سازی کند
ستاره بجانِ که بازی کند

ز خاکے که بر آسمان افگنی
سر و چشم خود را زیان افگنی

منم سر دگر سروران پاؤ دست
سرِ خویشتن را چه باید شکست

طپانچه بر اعضاے خود میزنی
سرِ تیشه بر پاے خود میزنی

غرورِ جوانی بر آن آردت
که گردن بشمشیرِ من خاردت

خلافم نه تنها ترا کرد پشت
بسا گردناں را که گردن شکست

مرا زیبد از خسروانِ عجم
سرِ تختِ کاؤس و اکلیلِ جم

بسختی کشی سخت چون آهنم
که از پشتِ شاهانِ رویین تنم

ز باران کجا ترسد آن گرگِ پیر
که گرگینه پوشد بجاے حریر

ز دارنده نتوان ستد بخت را
نشاید خرید افسر و تخت را

گر اسفندیار از جهان رخت برد
نسب نامهٔ خود به بهمن سپرد

دگر بهمن از پادشاهی گذشت / جهان پادشاهی بمن باز گشت
بجز من که دارد گه کارزار / دل بهمن و زور اسفندیار
بمن ختم شد بازوی بهمنی / که اسفندیارم بروئین تنی
نژاده منم دیگران زیر دست / نژاد کیان را که آرد شکست
در اندازهٔ من غلط بوده / که بازوی بهمن نه بیهوده
خداوند ملکم به پیوند خویش / مشو عاصی اندر خداوند خویش
پشیمان کنون شو که چون کار بود / ندارد پشیمانی آنگاه سود
جوانی مکن گرچه هستی دلیر / منه گام گستاخ در کام شیر
درشتی رها کن بنرمی گرای / ز جایم مبر تا بمانی بجای
به تندی بغارت برم کشورت / بخواهش دهم کشوری دیگرت
من از سالکی هستم آن کوه سنگ / که در جنبش آهسته دارم درنگ
صف لشکرت گر شود دشمنم / اگر کوه آهن بود بشکنم
مجنبان مرا تا نه جنبد زمین / همین گویمت باز گویم همین
چو خوانندهٔ نامهٔ شهریار / بپرداخت آن نامهٔ چون نگار
سکندر بفرمود کارد شتاب / سزای بنشسته نویسد جواب
دبیر قلمزن قلم در گرفت / همه نامه در گنج و گوهر گرفت
جوابی نبشت آن چنان دلپسند / که بوسید دستش سپهر بلند
چو سربسته شد نامهٔ دلنواز / رساننده را داد تا برد باز
دبیر آمد و نامه را سر گشاد / ز هر نکته صد گنج را در گشاد
فرو خواند نامه ز سر تا به بن / بر آموده چون در سخن در سخن
بیا ساقی از بهر دفع خمار / دوای دل دردمندان بیار
ازآن مے کزو شادمانی کنم / اگر چند پیرم جوانی کنم

جوابِ نامهٔ دارا از اسکندر

سرِ نامه نامِ جهاندارِ پاک ‏ بر آرندهٔ رستنیها زِ خاک
بلندی دِهِ آسمانِ بلند ‏ گشایندهٔ دیدهٔ هوشمند
جهان آفرین وز جهان بے نیاز ‏ بهنگامِ بیچارگی چاره ساز
زمین را بمردم بر آراشت چهر ‏ کمر بست گردش زِ گردان سپهر
نیامِ زمین را زِ شمشیرِ آب ‏ بر افروخت چوں چشمهٔ آفتاب
خداوندِ بے نسبتِ بندگی ‏ نه پیری در او نے پراگندگی
یکے کو نه مانندهٔ هر یکے است ‏ همه هستی از مُلکِ او اندکے است
قوی حجّت از هرچه گیری شمار ‏ بری حاجت از هرچه آید بکار
مرا و ترا مایه باید نخست ‏ که تا زو بسازیم چیزے درست
هر آنچه آفرید او باسباب نیست ‏ بدریافتنش عقل را تاب نیست
خرد دانش آموزِ تعلیمِ اوست ‏ دل از داقدارانِ تسلیمِ اوست
پُر از حکمت و حکمِ او شد جهاں ‏ بحکم آشکارا به حکمت نهاں
فرشته وشاں را دریں ساده دشت ‏ ازو آمدن هم بدو باز گشت
دل و دیده را روشنائی ازوست ‏ مرا و ترا پادشائی ازوست
زِ فرمانِ او نیست کس را گزیر ‏ خدا اوست ما بنده فرماں پذیر
مرا گر کند در جهاں تاجدار ‏ عجب نیست از بخششِ کردگار
تو نیز اے جهاندارِ فیروز بخت ‏ نه از مادر آوردهٔ تاج و تخت
خدا دادت ایں چیره دستی که هست ‏ مشو با خدا دادگاں چیره دست
سپاسِ خدا کن که بر نا سپاس ‏ نگوید ثنا مردِ ایزد شناس
مبادا بهشیاری و بے هُشی ‏ کسے را زِ فرمانِ او فرمُشی
مرا گر خداوند یاری دهد ‏ عجب نیست گر شهریاری دهد

توانم که گردن فرازی کنم
بشمشیر با شیر بازی کنم

به تیغ افسر و گاه خواهم گرفت
بدین اژدها ماه خواهم گرفت

نخواندی ز تاریخ جمشید شاه
که آن اژدها چون فرو برد ماه

فریدون بآن اژدها پاره مرد
هم از قوت اژدهائی چه کرد

بدارندهٔ آسمان و زمین
کزو مایه دارد همان و همین

خدائے کزو هر که آگاه نیست
خرد را بآن بے خرد راه نیست

براه نیاگان پیشین ما
که بودند پیغمبر دین ما

بصحف براهیم ایزد شناس
کزان دین کنم پیش یزدان سپاس

که گر دست یابم بر ایرانیان
برم دین زرتشت را از میان

نه آتش گذارم نه آتشکده
شود هر دو از دستم آتش زده

چنین رسم پاکیزه و راه راست
ره ما و رسم نیاگان ما ست

بدین مشک خاشاک نتوان فشاند
که بوے خوش مشک پنهان نماند

کسے راست خرما ز نخل بلند
که بر نخل خرما رساند کمند

به بستان گلے راست گردن دراز
که بوئے و رنگے دهد دلنواز

ز گوران سر افراز گورے بود
که با مخلبش دست زورے بود

ز شیران همان شیر خونریز تر
که دندان و چنگش بود تیز تر

دو شیر گرسنه است و یک ران گور
کباب آن کسے راست کو راست زور

دو پیلند خرطوم درهم کشان
ز هر دو یکے برد خواهد نشان

تو مردی و من مرد وقت نبرد
بمردی پدید آید از مرد مرد

من آنگه عنان باز پیچم ز راه
که یا سر دهم یا ستانم کلاه

چه پنداشتی در جهان نیست کس
جهاندار تنها تو باشی و بس

بهر زیر برگے شتابنده ایست
بهر منزلے راه یابنده ایست

بمارے چو من مهره بازی مکن
بپرداز نیرنگ سازی مکن

ز ملکِ من اقطاعِ من میدهی / براتِ تسهیل از من میدهی
پیمبر آب دادن نشاید به میش / که باید درو قطرهٔ خونِ خویش
مزن بیش ازیں لافِ گردن کشی / که خاکی به گوهر نه از آتشی
بیارام و تندی رها کن ز دست / که الماس ز ارزیز یابد شکست
همان شیشهٔ که داری بچنگ / نگهدار و مستیز با خاره سنگ
جهانی چنیں پُر ز نقطِ سپید / ز طوفانِ آتش نگهدار بید
به آسودگی عیشِ خود میگذار / جهانجوی را با جزیره چه کار
یکی داد باغی به بی توشهٔ / ندادش ز باغ آں دگر خوشهٔ
زبوں تر ز من صیدی آور بزیر / که چنگی نخیزد ز پهلوی شیر
بشاخی چه باید در آویختن / که نتواں ازو میوهٔ ریختن
تمنای شه آنگه آید بدست / که بر روی دریا تواں پل ببست
چه باید غروری بر آراستن / نه بر جای خویش آرزو خواستن
چو بهمن جوانی بر آں آردت / که تند اژدهائی بیازاردت
زند دیو راهت چو اسفندیار / که با رستم آئی سوی کارزار
چو با دیو دارد سلیماں نشست / کند باد انگشتری را ز دست
بترس از غلط کاری روزگار / که چوں ما بسی را غلط کرد کار
حسابیکه با خود بر انداختی / چناں نیست بازی غلط باختی
عناں باز کش زیں تمنای خام / که سیمرغ را کس نیارد بدام
ز زنگی نهٔ آدمی خوار تر / نه از بربری مردم آزار تر
ببیں تا بهنگام کیں گستری / چه خوں راندم از زنگی و بربری
مدارا کن از کیں کشی باز گرد / که مردم نیازارد از نیک مرد
نه من بستم اول بدیں کیں کمر / تو افگندی از سلهٔ مار سر
بخونریز من لشکری ساختی / شبیخوں کناں سوی من تاختی

بدان تا بهم بر زنی جای من / ستانی ز من ملکِ آبای من

مرا نیز بایست برخاستن / کمر بستن و لشکر آراستن

سپه راندن از ژرفِ دریا برون / گشادن ز شمشیر دریای خون

تو گر هوشیاری نه من بیخودم / همان هوشیارم همان بخردم

گر افگند بر کارِ تو بخت نور / من از بختیاری نیَم نیز دور

جهان گر ترا داد کاری بدست / مرا نیز دستی درین کار هست

ترا تاج یاور مرا تیغ یار / منم تیغ زن گر توئی تاجدار

مزن تکیه بر مسند و تختِ خویش / که هر تخت را تخته‌ئی هست پیش

مبین گنبدِ کوه را سنگ پشت / مگو سنگ را کی در آید شکست

چو آرد زمین لرزه ناگه نبرد / بر آرد بآسانی از کوه گرد

چو دورانِ ملکی بپایان رسد / بدو دشتِ جوینده آسان رسد

جهان چون نباشد بجان آمده / منی و توئی در میان آمده

جز این با منت هیچ درخواست نیست / که در یک ترازو دو من راست نیست

بهم سنگیِ خود مرا بر مسنج / که از اژدها بهمن آمد به رنج

گرم سنگ و آبی دهی در جواب / چو کوه افگنم سنگِ خود را در آب

زره پوشم ار تیغ بازی کنی / کمر بندم ار صلح سازی کنی

بهر چه آن نمائی تو از گرم و سرد / پذیرنده ام ز آشتی وز نبرد

بیا تا چه داری ز شمشیر و جام / که دارم بهر بین هر دو دستی تمام

جهاندار چون نامه را کرد گوش / دماغش ز گرمی در آمد بجوش

فرستاد سرهنگ و تعجیل جست / سکندر نیامد در آن کار سست

در آورد لشکر به پیکار تنگ / بر آراسته یک بیک کارِ جنگ

چو دارا خبر یافت کان اژدها / نخواهد پس شیر کردن رها

بجنبید جنبیدنِ با شکوه / چو از زلزله کالبدهای کوه

رسیدند لشکر به لشکر فراز — زمانه در کینه بگشاد باز
زمین جزیره که از موصل است — خوش آرامگاه است و خوشبو گل است
مصاف دو خسرو در آن مرز بود — کز آشوب شان کوه در لرز بود
هنوز ار بجویند زان خسروان — توان یافتن در زمین استخوان
بیا ساقی از باده بردار بند — به پیمانهٔ پیمودن باد چند
خرابم کن از بادهٔ جام خاص — مگر زین خرابات یابم خلاص

مصاف کردن دارا با سکندر در موصل

خرامیدن لاجوردی سپهر — همان گرد بر گشتن ماه و مهر
مپندار کز بهر بازی گری است — سراپردهٔ این چنین سرسری است
درین پرده یک رشته بیکار نیست — سر رشته بر ما پدیدار نیست
که داند که فردا چه خواهد رسید — ز دیده که خواهد شدن ناپدید
کرا مژده از خانه بر در نهند — کرا تاج اقبال بر سر نهند
گزارندهٔ نیک و بدهای خاک — سخن گفت زان پادشاهان پاک
که چون صبح را شاه چین باردار — عروس عدن در به دینار داد
رسیدند لشکر بجای مصاف — دو پرگار بستند چون کوه قاف
خسک بر گذرگاه کین ریختند — نقیبان خروشیدن انگیختند
یزک بر یزک شو بشو در شتاب — نه در دل شکوفت نه در دیده خواب
ز هشیاری لشکر از هر دو جای — فرو بسته کوشنده را دست و پای
دو رویه بستادند در جای جنگ — نمودند در پیشدستی درنگ
مگر در میان صلحی آید پدید — که شمشیر شان بر نباید کشید
چو بود از جوانی و گردن کشی — همان جانب آبی همان آتشی
پدید آمد از تندباری ستیز — دل کینه ور گشت بر کینه نیز

ازآن پس که بر کینه راه یافتند / سر از جُستنِ مهر بر تافتند
در آمد بغرّیدن آوازِ کوس / فلک بر دهانِ دُهل داد بوس
شغبهای آیینهٔ پیلِ مست / همی شانه بر پشتِ پیلان شکست
چُنان آمد از نایِ ترکی خروش / که از نایِ ترکان برآورد جوش
بر آورد خرمهره آوازِ شیر / دماغ از دمِ گاو دُم گشت سیر
طرافی که از مقرعه خاسته / برون رفت زین طاقِ آراسته
روا رُو بر آمد ز راهِ نبرد / هرا هر در آمد بمردانِ مرد
زمین گفتی از یکدگر بر درید / سرافیل صورِ قیامت دمید
غبارِ زمین بر هوا راه بست / عنانِ سلامت برون شد ز دست
ز بس گرد بر تارکِ ترک و زین / زمین آسمان آسمان شد زمین
فرو رفت و بر رفت راهِ نبرد / ز نم خون بماهی و بر ماه گرد
ز سُمِّ ستوران درآن پهن دشت / زمین شش شد و آسمان گشت هشت
جگر تاب شد نعرهای بلند / گلوگیر شد حلقهای کمند
ز تابِ تفس در هوا بسته میغ / جهان سوخت از آتشِ برقِ تیغ
ز بس عطسهٔ تیغ بر خون و خاک / دماغ هوا پُر شد از جانِ پاک
سپهدارِ ایران هم از صبح بام / بر آراست لشکر بسازِ تمام
نخستین صفِ میمنه ساز کرد / ز تیغ اژدها را دهن باز کرد
صفِ میسره هم برآراست چُست / یکی کوه گفتی ز پولاد رُست
جناح آن چُنان بست در پیشگاه / که پوشیده شد روی خورشید و ماه
ز قلبی که چون کوهِ پولاد بود / پناهنده را قلعه آباد بود
ز دیگر طرف لشکر آرای روم / بر آراست لشکر چو نخلی ز موم
سلاح و سلب داد خواهنده را / قوی کرد پشتِ پناهنده را
چپ و راست آراست از ترک و تیغ / چو آرایشِ گلبن از اشکِ میغ

پس و پیش را کرد چون خاره کوه
برانگیخت قلب ثریا شکوه

چو از هر دو سو لشکر آراستند
یلان سو بسو مردمی خواستند

سیاست در آمد بگردن زنی
ز چشم جهان دور شد روشنی

ز بس خون که گرد آمد اندر مغاک
چو گوگرد سرخ آتشین گشت خاک

ز شمشیر برگشته جائی نبود
که در غار او اژدهائی نبود

نهنگ خدنگ از کمین کمان
نیاسود بر یک زمین یک زمان

کمند اژدهای مسلسل شکنج
دهن باز کرده به تاراج گنج

ز غریدن ژنده پیلان مست
گره در گلوی هژبران شکست

ز بس تیغ بر گردن انداختن
نیارست کس گردن افراختن

پدر با پسر کین بر آراسته
محابا شد و مهر برخاسته

ستون علم جامه در خون زده
نجات از جهان خیمه بیرون زده

ز بس خستهٔ تیر پیکان نشان
شده آبله دست پیکان کشان

چنان گرم گشت آتش کارزار
که از نعل اسبان بر آمد شرار

جهانجوی دارا ز قلب سپاه
برآشفت چون شیر شرزه سیاه

ز دشمن گرائی و قلب افگنی
گشاده بر و بازوی بهمنی

بهر جا که بازو برافراختی
سر خصم در پایش انداختی

نشد بر تنی تا نه پرداختش
نزد بر سری تا نینداختش

ز بس خون رومی دران ترکتاز
هزار اطلس رومی افگند باز

وزین سو سکندر بشمشیر تیز
برانگیخته بر جهان رستخیز

دو دست آوریده بکوشش برون
بهر دست شمشیر الماس گون

دو دستی چنان میگذارید تیغ
که زو خصم را جان نیامد دریغ

چو بر فرق پیل آمدی خنجرش
فرو ریختی زیر پایش سرش

چو بر آب دریا غضب ریختی
ز دریای آب آتش انگیختی

چو شیرے کہ آتش زِ دم بر زند
دُرم بادپا را بہم بر زند

بدارا نمودند کاں تُند شیر
بسا شیر کز مرکب آورد زیر

شہ آرزم او رہ کہ یکسو کُند
کز آں پہلواں پیل پہلو کُند

بلشکر بگوید کہ یکبارگی
برانند بر جنگِ او بارگی

چناں دید دارائے دولت صواب
کہ لشکر بجنبد چو دریاے آب

ہمہ ہم گروہہ بیکسر زنند
بیکبارگی بر سکندر زنند

بفرمانِ فرماندہِ تاج و تخت
بجوشید لشکر بکوشید سخت

عناں بکرِ کابلی بر انگیختند
دو دشتی بہ تیغ اشہد آویختند

سکندر چو غوغاے بد خواہ دید
زِ خود دشتِ آرزم کوتاہ دید

بفرمود تا لشکرِ روم نیز
بدادن ندارند جاں را عزیز

ببندند بر دشمناں راہ را
بخاک اندر آرند بد خواہ را

دو لشکر چو مور و ملخ تاختند
نبردِ جہاں در جہاں ساختند

بشمشیرِ پولاد و تیرِ خدنگ
گذرگاہ بر مور کردند تنگ

چو زنبورِ کابلی کشیدند نیش
زمیں را بزنبور کردند ریش

سکندر در آں داوریگاہ سخت
پَے افشردہ مانندِ بیخ درخت

ہیوں بر وے افگند پیل افگنے
سوے پیلتن شد چو آہرمنے

یکے زخم زد بر تنِ پہلواں
کزاں زخم لرزید پیر و جواں

بدرید خفتاں زرہ پارہ کرد
عمل بیں کہ پولاد با خارہ کرد

نبرید بازوے تابندہ ہور
ولیکن شد آزردہ در زیرِ زور

بموئے تنِ شاہ رست از گزند
بزد تیغ و بد خواہ را سر فگند

ہراسید زاں دشمنِ بے ہراس
دلِ خصم را کرد ازانجا قیاس

بر آں شد کہ از خصم تابد عناں
رہائی دہد سینہ را از سناں

دگر بار کز بختِ اُمیدوار
پَے افشردہ بر جاے خود اُستوار

چو در فال فیروزی خویش دید
بر اعدای خود دست خود بیش دید

قوی کرد بر جنگ بازوی خویش
بکوشید با هم ترازوی خویش

نیاسود لشکر ز خون ریختن
ز دشمن بدشمن در آویختن

نبرد آزمایان ایران سپاه
گرفتند بر لشکر روم راه

زبون گشت رومی ز پیکار شان
اجل خواست کردن گرفتار شان

دگر ره بمردی فشردند پاے
نرفتند چون کوه آهن ز جاے

بناموس رایت همی داشتند
غنیمت به بد خواه نگذاشتند

چو گوهر برآمود زنگی به تاج
شه چین فرود آمد از تخت عاج

مه روشن از تیره شب تافته
چو آیینه روشنی یافته

دو لشکر بیک جا گروه آمدند
شدند از خصومت ستوه آمدند

بآرامگاه آمدند از نبرد
ز تن زخم شستند از روے گرد

باندیشه از گنبد تیز گشت
که فردا بسر بر چه خواهد گذشت

دگر روز کان روے شسته ترنج
چو روحانیان سر برون زد ز گنج

سپاه از دو سو صف بیاراستند
هژبران به نخچیر برخاستند

بپولاد شمشیر و چرم کمان
پسے زور بازو نمود آسمان

بغوغاے لشکر در آمد نهیب
که دست از عنان رفت و پا از رکیب

بدارا دو سرهنگ بودند خاص
به اخلاص نزدیک و دور از خلاص

ز بیداد دارا به جان آمده
دل آزردگی در میان آمده

بر آن دل که خونریز دارا کنند
برو کین خویش آشکارا کنند

چو زینگونه بازارے آراستند
به خون از سکندر امان خواستند

که مائیم خاصان دارا و بس
بدارا ز ما خاص تر نیست کس

ز بیداد او چون ستوه آمدیم
بخونریز او هم گروه آمدیم

بخواهیم فردا برو تاختن
ز بیداد او ملک پرداختن

یک امشب بکوشش نگهدار جاے ‌ ‌ ‌ که فردا مخالف در آید ز پاے
چو فردا علم در کشد در مصاف ‌ ‌ ‌ خورد ضربتِ تیغ پهلو شگاف
ولیکن بشرطیکه بیدشت رنج ‌ ‌ ‌ بما بر گشاده کنی قفلِ گنج
ز ما هر یکے را توانگر کنی ‌ ‌ ‌ به زر کارِ ما هر دو چوں زر کنی
سکندر بآں خواستنه عهد بست ‌ ‌ ‌ به پیماں در آں خواستنه داد دست
نشد باورش کآں دو بیداد کیش ‌ ‌ ‌ کنند ایں خطا با خداوندِ خویش
ولے هرکس آں در بدست آورد ‌ ‌ ‌ کزو خصمِ خود را شکست آورد
در آں ره که بیداد داد آمدش ‌ ‌ ‌ کهن داستانے به یاد آمدش
که خرگوشِ هر مرز راے شگفت ‌ ‌ ‌ سگِ آں ولایت تواند گرفت
چو آں عاصیانِ خداوند کش ‌ ‌ ‌ خبر یافتند از خداوندِ هُش
که بر گنجِ شاں کامگاری دهد ‌ ‌ ‌ به خونریزِ بدخواه یاری دهد
حقِ نعمتِ شاه بگذاشتند ‌ ‌ ‌ پئے کشتنِ شاه برداشتند
چو یاقوتِ خورشید را گرد برد ‌ ‌ ‌ بیاقوتِ جنباں جهاں پے فشرد
بزردی گرفتند مهتاب را ‌ ‌ ‌ که آں برد آں جوهرِ ناب را
دو لشکر گشاده کمر چوں دو کوه ‌ ‌ ‌ شدند از نبرد آزمائی ستوه
به منزل گهِ خویش گشتند باز ‌ ‌ ‌ به رزمِ دگر روزه کردند ساز
بیا ساقی از من مرا دور کن ‌ ‌ ‌ جهاں از مےِ لعل پر نور کن
مےِ کو مرا ره به منزل برد ‌ ‌ ‌ همه زِ دل برند او غم زِ دل برد

پیروزی یافتنِ سکندر بر دارا و کشته شدنِ دارا

جهاں گرچه آرامگاهِ خوش است ‌ ‌ ‌ شتابنده را نقل در آتش است

دو در دارد این باغ آراسته | درو بند ازین هر دو برخاسته
در آ از در باغ و بنگر تمام | ز دیگر در باغ بیرون خرام
اگر زیرکی با گلے خو مگیر | که باشد بجا ماندنش ناگزیر
درین دم که داری بشادی بسیچ | که آینده و رفته هیچ است و هیچ
نه ایم آمده از پئے دل خوشی | مگر از پئے رنج و رحمت کشی
خزاں را کسے در عروسی نخواند | مگر آں زماں کآب و هیزم نماند
گذارندۂ نظم این داستاں | سخن راند بر سنت راستاں
که چوں آتش روز روشن گذشت | پر از دود شد گنبد تیز گشت
شب از ماه بربست پیرایۂ | ز شگفتے بود نور در سایۂ
طلایه ز لشکر گہ هر دو شاه | شده پاس دارنده تا صبح گاه
بتاتی برآمد شدن چوں خراس | نیاسوده دراج از بانگ پاس
بسا خفته کز هیبت پیل مست | سراسیمه هر ساعت از خواب جست
غنوده تن مردم از رنج و تاب | نظر هر زمانے در آمد ز خواب
نیایش کناں هر دو لشکر براز | که اے کاشکے بودے امشب دراز
مگر کآں درازی نمودے درنگ | به دیری پدید آمدے روز جنگ
سگالش چناں شد دو کوشنده را | که ریزند صفرائے جوشنده را
چو خورشید روشن برآرد کلاه | پدیدار گردد سپید از سیاه
دو خسرو عناں در عناں آورند | ره دوستی در میاں آورند
بآزرم و خوشنودی از یک دگر | بتابند و زآں بر نتابند سر
چو دارا در آں داوری رائے جست | دل رائے زن بود در رائے سست
سوے آشتی کس نشد رهنموں | نمودند راهش بشمشیر و خوں
که ایرانی از دستۂ نیش خورد | بقارم کجی ریزد اندر نبرد
چو فردا فشاریم در جنگ پاے | ز رومی نمانیم یک تن بجاے

بدیں عشوه دادند شه را شکیب یکے بر دلیری یکے بر فریب
ہماں قاصداں نیز کردند جهد که بر خونِ او بسته بودند عهد
سکندر ز دیگر طرف چاره ساز که چوں پاے دارد دراں ترکتاز
خیالِ دو سرهنگ را پیش داشت جز ایں خود که سرهنگیٔ خویش داشت
چنیں گفت با پهلوانانِ روم که فردا دریں مرکزِ سخت بوم
بکوشیم کوشیدنی مرد وار رگِ جاں بکوشش کنیم استوار
اگر دست بردیم ما راست ملک وگر ما شدیم آنِ دارا ست ملک
قیامت که پوشیده بر راے ماست بود روزے آں روز فرداے ماست
ز اندیشهاے چنیں هولناک دو لشکر غنودند با ترس و باک
چو گیتی درِ روشنی باز کرد جهاں بازیٔ دیگر آغاز کرد
بآتش بدل گشت مشتِ شرار گلیچه شد آں سیم گاورس وار
درآمد بجنبش دو لشکر چو کوه کزآں جنبش آمد جهانے ستوه
فریدوں نسب شاهِ بهمن نژاد چو برخاست از اوّلِ بامداد
همه سازِ لشکر بترتیبِ جنگ بر آراست از جنبه و نیم لنگ
ز پولاد صد کوه بر پاے کرد بپایینِ او گنج را جاے کرد
چو بر میمنه ساز ور گشت کار هماں میسره شد چو روییں حصار
جناح از هوا بر زمیں برد میخ پس آهنگ شد در زمیں چار میخ
جهاندار در قلب گه کرد جاے درفشِ کیانیش بر سر بپاے
سکندر که تیغ جهاں سوز داشت چناں تیغ از بهرِ ایں روز داشت
بر انگیخت رزمے چو بارنده میغ تگرگش ز پیکان و باران ز تیغ
جناحِ سپه را بگردوں کشید سُم بارگی بر سرِ خول کشید
گرانمایگاں را بدانساں که خواست بفرمود رفتن سوے دستِ راست
گروهے که پرتابیاں ساختشاں چپ اندازِ شه بر چپ انداختشاں

همان اُستُوارانِ درگاه را کز ایشان بود ایمنی شاه را
بقلب اندرون داشت با خویشتن چو پولاد کوهے شد آن پیلتن
برآمد زِ قلب دو لشکر خروش رسید آسمان را قیامت بگوش
تبیره بغرّید چون تند شیر در آمد برقص اژدهاے دلیر
زِ شوریدنِ نالۂ کرناے بر افتاد تب لرزه بر دشت و پاے
زِ فریادِ رویین خم از پشتِ پیل نفیرِ نهنگان در آمد زِ نیل
زِ بس بانگِ شیپورِ زهره شگاف بدرّید زهره بہ پیچید ناف
زِ غرّیدنِ کوسِ خالی دماغ زمین لرزه افتاد در کوه و راغ
در آمد بہ جنبش سرِ بید برگ گشاده بدو روزنِ درع و ترگ
زِ بس تیر باران کہ آمد بجوش فگند ابر بارانئ خود زِ دوش
گر آن تیر باران کنون آمدے بجاے نم از ابر خون آمدے
خروشیدنِ کوسِ روئینہ طاس نیوشنده را داد بر جان هراس
جلاجل زنان از نواهاے زنگ برآورد خون از دلِ خاره سنگ
بجنبش در آمد دو دریاے خون شد از موجِ آتش زمین لاله گون
زمین کو بساطے بُد آراسته غبارے شد از جاے برخاسته
بابرو در آمد کمان را شکنج شتابان شده تیر چون مارِ گنج
ستیزنده از تیغِ سیماب ریز چو سیماب کرده گریزا گریز
زِ پولادِ پیکانِ پیکر شکن تنِ کوه لرزید بر خویشتن
زِ بس زخمِ پولادِ خارا ستیز زمین را شده استخوان ریز ریز
زِ نوکِ سنان چرخ دولاب رنگ زِ پرگارِ گردش فرو ماند لنگ
زِ بس بر دهن ناچخ انداختن نفس را نہ راهِ برون تاختن
سنان در سنان رشته چون نوکِ خار سپر بر سپر بسته چون لاله زار
گریزندگان را در آن رستخیز نہ روے رهائی نہ راهِ گریز

سواران همه تیر پرداخته — گهی تیر و گه ترکش انداخته
در آن مسلخ آدمی زادگان — زمین گشته کوه از بس افتادگان
بجانبرد خود هر کسی گشت شاد — کس از کشتن کس نیاورد یاد
ندارد کسی سوگ در حربگاه — نه کس جز قراگند پوشد سیاه
سخنگو سخن سخت پاکیزه راند — که مرگی بانبوه را جشن خواند
چو مرگ از یکی تن برآرد هلاک — شود شهری از گریه اندوهناک
بمرگ همه شهر زین شهر دور — نگرید کسی گو بود ناصبور
ز بس کشته بر کشته مردان مرد — شده راه بر بسته بر رهنورد
بر آن دجلهٔ خون بلند آفتاب — چو نیلوفر افگنده زورق بر آب
سنان سکندر در آن داوری — سبق برده بر چشمهٔ خاوری
شرارے که شمشیر دارا فگند — تپش در دل سنگ خارا فگند
چو لشکر به لشکر در آمیختند — قیامت ز گیتی بر انگیختند
پراگندگی در سپاه اوفتاد — پژوهش در آزرم شه اوفتاد
سپه چون پراگنده شد سوی جنگ — فراخی در آمد به میدان تنگ
کس از خاصگان پیش دارا نبود — کزو در دل کس مدارا نبود
دو سرهنگ غدار چون پیل مست — بر آن پیلتن بر گشادند دست
زدندش یکی زخم پهلو گذار — که از خون زمین گشت چون لاله زار
در افتاد دارا بدان زخم تیز — ز گیتی بر آمد یکی رستخیز
درخت کیانی در آمد به خاک — بغلطید در خون تن زخمناک
برنجید تن نازک از درد و داغ — چه خویشی بود باد را با چراغ
کشنده دو سرهنگ شوریده رای — بنزد سکندر گرفتند جای
که آتش ز دشمن بر انگیختیم — باقبال شه خون او ریختیم
بیک زخم کردیم کارش تباه — سپردیم جانش بفتراک شاه

بیا تا ببینی و باور کنی　　بخونش شهم بارگی تر کنی
چو آمد ز ما آنچه کردیم رای　　تو نیز آنچه گفتی بیاور بجای
بها بخشش گنجی که پذرفتهٔ　　وفا کن بچیزی که خود گفتهٔ
سکندر چو دانست کان ابلهان　　دلیر اندر بر خونِ شاهنشهان
پشیمان شد از کرده پیمانِ خویش　　که برخاستش عصمت از جانِ خویش
فروبرد امیدواری ز مزد　　که همسال را سر در آید بگرد
نشان جست کان کشور آرای کی　　کجا خوابگه دارد از خون و خی
دو بیداد پیشه براه اندرون　　به بیدادِ خود شاه را رهنمون
چو در موکب قلب دارا رسید　　ز موکب روان هیچکس را ندید
تنِ مرزبان دید در خاک و خون　　کلاهِ کیانی شده سرنگون
سلیمانی افتاده در پای مور　　همان پشهٔ کرده بر پیل زور
ببازوی بهمن بر آشوده مار　　ز رویین دژ افتاده اسفندیار
بهارِ فریدونِ و گلزارِ جم　　ببادِ خزان گشته تاراجِ غم
نسب نامهٔ دولتِ کیقباد　　ورق بر ورق سو بسو برد باد
سکندر فرود آمد از پشتِ بور　　در آمد ببالینِ آن پیل زور
بفرمود تا آن دو سرهنگ را　　دو کژ زخمهٔ خارج آهنگ را
بدارید بر جای خویش استوار　　خود از جا بجنبید شوریده وار
ببالین گهِ خسته آمد فراز　　ز درعِ کیانی گره کرد باز
سرِ خسته را بر سرِ ران نهاد　　شبِ تیره بر روزِ رخشان نهاد
فرو بسته چشم از تنِ خوابناک　　بدو گفت برخیز ازین خون و خاک
چو دارا بروبش نظر کرد و دید　　بسوزِ جگر آه از دل کشید
چنین داد دارا بخسرو جواب　　که بگذار تا سر نهم من بخواب
رها کن که در من رهائی نماند　　چراغِ مرا روشنائی نماند

سپہرم بداں گونہ پہلو درید — کہ شد در جگر پہلویم ناپدید
تو اے پہلواں کآمدی سوے من — نگہدار پہلو ز پہلوے من
کہ با اینکہ پہلو دریدم چو میغ — ہمے آید از پہلویم بوے تیغ
سر سروراں را رہا کن ز دست — تو مشکن کہ مارا جہاں خود شکست
چہ دستی کہ با ما درازی کنی — بتاراج کیاں دستبازی کنی
نگہدار دستت کہ دارا ست ایں — نہ پنہاں چو روز آشکار است ایں
چو گشت آفتاب مرا روے زرد — زنقابے بمن در کش از لاجورد
مبیں سرو را در سرافگندگی — چناں شاہ را در چنیں بندگی
دریں بندم از زحمت آزاد کن — بآمرزش ایزدی یاد کن
زمیں را منم تاج تارک نشیں — ملرزاں مرا تا نلرزد زمیں
رہا کن کہ خواب خوشم مے برد — زمیں آب و چرخ آتشم مے برد
مگرداں سر خفتہ را از سریر — کہ گردون گرداں برآرد نفیر
زمان من اینک رسد بے گماں — رہا کن بکارم خودم یک زماں
اگر تاج خواہی ربود از سرم — یکے لحظہ بگذار تا بگذرم
چو من زیں ولایت گشادم کمر — تو خواہ افسر از من ستاں خواہ سر
سکندر بنالید کاے تاجدار — سکندر منم چاکر شہریار
نخواہم کہ بر خاک بودے سرت — نہ آلودۂ خوں شدے پیکرت
ولیکن چہ سود است کایں کار بود — تاسف ندارد دریں کار سود
اگر تاجور سر بر افراختے — کمربند او چاکری ساختے
دریغا بدریا کنوں آمدم — کہ تا سینہ در موج خوں آمدم
چرا مرکبم را نیفتاد سم — چرا پے نکردم دریں راہ گم
مگر نالۂ شاہ نشنیدہ مے — نہ روے چنیں روز را دیدہ مے
بداراے گیتی و داناے راز — کہ دارم بہ بہبود دارا نیاز

ولیکن چو بر شیشه افتاد سنگ / کلیدِ درِ چاره ناید بچنگ
دریغا که از نسلِ اسفندیار / همیں بود بس ملک را یادگار
چه بودے که مرگ آشکارا شدے / سکندر هم آغوشِ دارا شدے
چه سود است مردن نشاید بزور / که پیش از اجل رفت نتواں بگور
بنزدیکِ من یک سرِ موے شاه / گرامی تر از صد هزاراں کلاه
گر ایں زخم را چاره دانستمے / طلب کردمے تا توانستمے
مبادا که اورنگِ شاهنشهی / ز دارائے دولت بماند تهی
چرا خوں نگریم بریں تاج و تخت / که دارنده را بر در افگند رخت
مباد آں گلستاں که سالارِ او / بدیں خستگی باشد از خارِ او
نفیر از جهانے که دارا گذشت / نه پنهاں چو روز آشکارا گذشت
بچاره گری چوں ندارم تواں / کنم نوحه بر یادِ سروِ رواں
چه تدبیر داری و رائے تو چیست / امید از که داری و بیمت ز کیست
بگو هرچه خواهی که فرماں کنم / بچاره گری با تو پیماں کنم
چو دارا شنید آں دمِ دلنواز / بخواهشگری دیده را کرد باز
بدو گفت کاے بهتریں بختِ من / سزاوارِ پیرایهٔ تختِ من
چه پرسی ز جانِ بجاں آمده / گلے در سمومِ خزاں آمده
جهاں شربتِ هریک از بیخ سرشت / بجز شربتِ ما که بر بیخ نبشت
ز بے آزمیم سینه سوزد دروں / قدم تا سرم غرقِ دریاے خوں
چو برقے که در ابر دارد شتاب / لب از آب خالی و تن غرقِ آب
سبوئے که سوراخ باشد نخست / بموم و سریشم نگردد درست
جهاں غارت از هر درے مے برد / یکے آورد دیگرے مے برد
نه زو ایمن ایناں که هستند نیز / نه آنانکه رفتند رستند نیز
ببیں روزِ من راستی پیشه کن / تو نیز از چنیں روز اندیشه کن

چو هشتی به پندِ من آموزگار　　بدین روز ننشاندت روزگار

نه من به ز بهمن شدم کاژدها　　بخاریدش سر نکردش رها

نه اسفندیارِ جهانگیر گرد　　که از چشم زخم جهان جان نبرد

چو در نسلِ ما کشتن آمد نخست　　گشنده نسب کرد بر من درست

تو سرسبز بادا به شاهنشهی　　که من کرده ام سر زِ بالین تهی

چو درخواستی کآرزوے تو چیست　　بوقتے که بر من بباید گریست

سه چیز آرزو دارم اندر نهان　　برآید باقبالِ شاهِ جهان

یکے آنکه بر کشتنِ بے گناه　　تو باشی درین داوری دادخواه

دوم آنکه بر تخت و تاجِ کیان　　چو حاکم تو باشی نیاری زیان

دلِ خود بپردازی از تخمِ کین　　بپردازی از تخمهٔ ما زمین

سوم آنکه بر زیردستانِ من　　حرم نشکنی در شبستانِ من

همان روشنک را که دختِ من است　　بدان نازکی دست پختِ من است

بهم خوابهٔ خود کنی سر بلند　　که فرخ بود گوهرِ ارجمند

دلِ روشن از روشنک بر متاب　　که با روشنی به بود آفتاب

سکندر پذیرفت زو هرچه گفت　　پذیرنده برخاست گوینده خفت

کبودی و کوری در آمد بچرخ　　که بغداد را کرد بے کاخ و کرخ

درختِ کیان را فرو ریخت بار　　کفن دوخت بر درعِ اسفندیار

چو مهر از جهان مهربانی برید　　شبه ماند و یاقوت شد ناپدید

سکندر برآن شاهِ فرخ نژاد　　شبانگاه بگریست تا بامداد

درود دید و بر خویشتن نوحه کرد　　که او را همان زهر بایست خورد

چو روزِ دگر صبحِ ابلق سوار　　طویله برون زد برین مرغزار

سکندر بفرمود کآرند ساز　　برندش بجایے تختینه باز

ز مهدِ زر و گنبدِ سنگ بست　　مهیاش کردند جایِ نشست

چو خلوتگهش آں چناں ساختند ‌ ‌ ازو زحمتِ خویش پرداختند
تنومند را قدر چنداں بود ‌ ‌ که در خانهٔ کالبد جاں بود
چو بیروں رود جوہرِ جاں ز تن ‌ ‌ گریزد زِ ہمخوابۂ خویشتن
چراغے که بادے درو در دمی ‌ ‌ چه بر طاقِ ایواں چه روئے زمی
اگر در سپهری و گر در مغاک ‌ ‌ چو خاکی شوی عاقبت زیرِ خاک
بسا ماہیاں کو شود خوردِ مور ‌ ‌ چه در خاکِ شور افتند از آبِ شور
چنیں است رسم ایں گذرگاه را ‌ ‌ که دارد یاد شد ایں راه را
یکے را در آرد به ہنگامه تیز ‌ ‌ یکے را زِ ہنگامه گوید که خیز
مکن زیرِ ایں لاجوردی بساط ‌ ‌ بایں مهرهٔ کهربا گوں نشاط
که رویت کند کهربا وار زرد ‌ ‌ کبودت کند جامه چوں لاجورد
گوزنے که در شهرِ شیراں بود ‌ ‌ بمرگِ خودش خانه ویراں بود
چو مرغ از پئے کوچ برکش جناح ‌ ‌ مشو مستِ راح اندریں مستراح
بزن برق وار آتشے در جهاں ‌ ‌ جهاں را ز خود وا رہاں وا رہاں
سمندر چو پروانه آتش رو است ‌ ‌ ولیک ایں کهن لنگ وآں خوش رو است
خرے جز میخورد بر جائے جو ‌ ‌ خر افتاد و جاں داد خربنده رو
اگر شاهِ ملک است وگر ملکِ شاه ‌ ‌ ہمه راهِ رنج است یا رنج راه
که داند که ایں خاکِ دیرینه دور ‌ ‌ بهر غارے اندر چه دارد زِ غور
کهن کیسه شد خاکِ پنهاں شکنج ‌ ‌ که ہرگز بروں نارد آوازِ گنج
زر از کیسهٔ نو بر آرد خروش ‌ ‌ سبوئے نو از نرمی آید بجوش
که داند که ایں دخمهٔ دام و دد ‌ ‌ چه تاریخها دارد از نیک و بد
چه نیرنگ با رفتگاں ساخت است ‌ ‌ چه گردنکشاں را سر انداخت است
فلک نیست یکساں ہم آغوشِ تو ‌ ‌ طرازش دو رنگ است بر دوشِ تو
گہت چوں فرشته بلندی دہد ‌ ‌ گہت با دداں دست بندی دہد

شبانگه بتابیت نارد بیاد	کلیچه چو گردون دهد بامداد
چه باید دریں هفت چشمه خراس	ز بهر جوے چند بردن سپاس
چو خضر اندریں روزئے روزه گیر	چو هست آب حیوان چه خرما چه شیر
ازیں دیو مردم که دام و دد اند	نهاں شو که همصحبتانت بد اند
پئے گور کز دشتبانان گم است	ز نامردمیهاے ایں مردم است
گوزن گرازنده در مرغزار	ز مردم گریزد سوے کوه و غار
همان شیر کو جاے در بیشه کرد	ز بدعهدئ مردم اندیشه کرد
مگر گوهر مردمی گشت خرد	که در مردمان مردمیها بمرد
اگر نقش مردم بخوانی شگرف	بگوئی که مردم چنیں است حرف
بچشم اندروں مردمک را کلاه	هم از مردن مردمی شد سیاه
نظامی بخاموشکاری بسیچ	بگفتار ناگفتنی بر مپیچ
چو هم رشتهٔ خفتگانی خموش	فرو خسپ یا پنبه در نه بگوش
بیاموز ازیں مهرهٔ لاجورد	که با سرخ سرخ است و با زرد زرد
شبانگه که صد رنگ بندد نگار	برآید بصد دست چوں نوبهار
سحرگه که یک چشمه یابد کلید	بآئین یک چشمی آید پدید
بیا ساقی آں خون رنگین رز	در افگن بمغزم چو آتش بخز
مےئ کز خودم پاے لغزی دهد	چو صبحم دماغ دو مغزی دهد

تذکرهٔ شیخ نظامی گنجوی
مصنف سکندر نامه

اسمش ابو محمد الیاس یوسف بن مؤید۔ اصلش از تفرش است۔ که از اعمال قم شمرده مے شود۔ امّا ولادتش بگنجه که ببلاد آذربایجان است۔ رو داده۔ وے را از

علوم ظاہری و باطنی و مصطلحات رسمی بہرۂ تمام بود + تمامی عمر گرانمایہ را بقناعت و تقوے و عزلت و انزوا بسر نمودہ - چوں شعرا از غلبۂ حرص و ہوا دست بہ سینہ بستہ پیش ارباب دنیا نہ ایستادہ - بلکہ سلاطین روزگار بوے تبرک مے جستند - چنانچہ اکثر مثنویات بہ التماس شاں نظم فرمودہ - از آں جملہ مخزن اسرار بنام بہرام شاہ والئ روم - و لیلی مجنوں بارشم منوچہر شاہ شروان - و خسرو شیریں و ہفت پیکر ہر دو بہ اتابک قزل ارسلان - و سکندر نامہ کہ آخری است - ملقرا شاہ سلجوقی را بہ ہیکل نظم کشیدہ بود - و سوائے خمسۂ موصوف اقبالنامہ وغیرہ ہا ازو ست - و گویند بست ہزار بیت از قصیدہ و غزل و قطعہ و رباعی وغیرہا ازو یادگار ماندہ بود - گو حال درمیاں نیست + نثرے پاکیزہ دارد - و ہم گویند - کہ مخترع اسلوب مروجۂ حال مثنوی نظامی است - یعنی ابتدائے مثنوی بحمد و نعت و منقبت و مناجات و تعریف شعر و سخن وغیرہ نمودہ بہ داستاں گوئی رغبت نماید + آوردہ اند - کہ نظامی بعمر ہشتاد و چار سالگی بعد ۵۹۹ھ پانصد و نود و نہ ہجری کہ خود بہ تاریخ اختتام سکندر نامہ بجری گفتہ - فوت گردید - گویند - کہ سفینۂ مثنوی اکثر از ہفت بحر بیروں نمے رود - پس از آں اوزان وزن سکندر نامہ فعولن فعولن فعولن فعول مسمے بارشم متقارب مثمن مقصور یا محذوف است +

انتخاب از شاهنامه

پرسیدن سهراب نام و نشان سرداران ایران از هجیر

چو خورشید بر داشت زرین سپر — زمانه بر آورد از چرخ سر
بپوشید سهراب خفتان جنگ — نشست از بر چرمهٔ نیل رنگ
یکی تیغ هندی بر اندر برش — یکی مغفر خسروی بر سرش
کمندی به فتراک بر شصت خم — خم اندر خم و روی کرده دژم
بیامد یکی تند بالا گزید — بجائی که ایران سپه را بدید
بفرمود تا رفت پیشش هجیر — بدو گفت کژی نباید ز تیر
نشانه نباید که خم آورد — سر افشان شود زخم کم آورد
بهر کار در پیش کن راستی — چو خواهی که نگزایدت کاستی
سخن هر چه پرسم همه راست گوی — بکژی مکن رای و چاره مجوی
چو خواهی که یابی رهائی ز من — سرافراز باشی بهر انجمن
از ایران هر آنچت بپرسم بگوی — متاب از ره راستی هیچ روی
اگر راست گفتی سراسر سخن — بپاداش نیکی بیابی ز من
سپارم بتو گنج آراسته — بیابی بسی خلعت و خواسته
ور ایدونکه کژی بود رای تو — همان بند و زندان بود جای تو
چنین داد پاسخ هجیرش که شاه — ز من هر چه پرسد از ایران سپاه

بگویم همه هرچه دانم بدوی
بکژی چرا باید گفتگوی

نه بینی جز از راستی پیشه ام
بکژی نباید خود اندیشه ام

بگیتی به از راستی پیشه نیست
ز کژی بتر هیچ اندیشه نیست

بدو گفت کز تو بپرسم همه
ز گردنکشان و ز شاه و رمه

همه نامداران آن مرز را
چو طوس و چو کاوس و گودرز را

دلیران و گردان ایران زمین
چو گستهم و چون گیو با آفرین

ز بهرام و از رستم نامدار
ز هرچت بپرسم بمن برشمار

یکایک نشانے بمن بر نما
اگر سر به تن خواهی و جان بجا

سراپردهٔ دیبهٔ رنگ رنگ
بدو اندرون خیمهاے پلنگ

به پیش اندرون بسته صد ژنده پیل
یکے تخت پیروزه بر سان نیل

یکے زرد خورشید پیکر درفش
سرش ماه زرین غلافش بنفش

بقلب سپاه اندرون جاے کیست
ز گردان ایران ورا نام چیست

بدو گفت کان شاه ایران بود
که بر درگهش پیل و شیران بود

وز آن پس بدو گفت کز میمنه
سواران بسیار و پیل و بنه

سراپردهٔ بر کشیده سیاه
زده گردش اندر ستاده سپاه

بگرد اندرش خیمه ز اندازه بیش
پس پشت پیلان و شیران به پیش

زده پیش او پیل پیکر درفش
به نزدش سواران زرینه کفش

چه باشد ز ایرانیان نام او
بگو تا کجی باشد آرام او

چنین گفت کان طوس نوذر بود
درفشش کجا پیل پیکر بود

سپهدار و از تخمهٔ پادشاه
سرافراز و لشکرکش و کینه خواه

ندارد ابا زخم او شیر تاو
بزرگان ز بیمش پذیرند ساو

بپرسید کان سرخ پرده سراے
یکے لشکرے گشن پیشش بپاے

یکے شیر پیکر درفش بنفش
درفشان گهر درمیان درفش

پس پشتش اندر سپاه گران ‌‌ همه نیزه داران و جوشنوران

که باشد بمن نام او باز گوی ‌‌ ز کژّی میاور تباهی بروی

چنین گفت کان فرّ آزادگان ‌‌ سپهدار گودرز کشوادگان

سپه کش بود گاه کینه دلیر ‌‌ دو چل پور دارد چو پیل و چو شیر

کجا پیل با او نکوشد بجنگ ‌‌ نه از دشت ببر و نه از کُه پلنگ

دگر گفت کان سبز پرده سرای ‌‌ بزرگان ایران به پیشش بپای

یکی تخت پر مایه اندر میان ‌‌ زده پیش او اختر کاویان

برو بر نشسته یکی پهلوان ‌‌ ابا فرّ و با سفت و یال گوان

از آنکس که بر پای پیشش برست ‌‌ نشسته بیکسر از او برترست

یکی باره پیشش ببالای او ‌‌ نه بینم همی اسپ همتای او

بجوید هر زمان بر خروشد همی ‌‌ تو گوئی که دریا بجوشد همی

بسی پیل بر گستوان دار پیش ‌‌ همی جوشد آن مرد بر جای خویش

به ایران نه مردی به بالای او ‌‌ کمندی فرو هشته تا پای او

درفشش ببین اژدها پیکر است ‌‌ بر آن نیزه بر شیر زرین سر است

که باشد بنام آن سوار دلیر ‌‌ که هر دم همی بر خروشد چو شیر

هجیر آنگهی گفت با خویشتن ‌‌ که گر من نشان گو پیلتن

بگویم بدین نیک دل شیر مرد ‌‌ ز ترشتم بر آرد بناگاه گرد

از آن به نباشد که پنهان کنم ‌‌ ز گردنکشان نام او بفگنم

بدو گفت کز چین یکی نیک خواه ‌‌ بنوّی بیامد بنزدیک شاه

بپرسید نامش ز فرّخ هجیر ‌‌ بگفتا که نامش ندانم دلیر

دگر بار پرسید سهراب از او ‌‌ که بارے مرا نام چینی بگوی

بپاسخ چنین گفت با او هجیر ‌‌ که آمد پر هنر مهتر شیر گیر

بدین دژ بدم من بدان روزگار ‌‌ کجا او بیامد بدین شهر بار

گمانم که آن چینی این پهلو است — که هر گونه ساز و سلاحش نو است

غمین گشت سهراب را دل از آن — که جایی نیامد ز رستم نشان

نشان داده بد از پدر مادرش — همی دید و دیده نبد باورش

همی نام جست از دهان هجیر — مگر کان سخنها شود دلپذیر

نبشته بسر بر دگر گونه بود — ز فرمان نکاهد نه هرگز فزود

قضا چون ز گردون فرو هشت پر — همه زیرکان کور گردند و کر

وزآن پس بپرسید کز مهتران — کشیده سراپرده بر کران

سواران بسیار و پیلان بپای — برآید همی نالهٔ کرنای

یکی گرگ پیکر درفش از برش — بماه اندر آورده زرین سرش

میان سراپرده تختی زده — ستاده غلامان به پیشش رده

ز ایران بگو نام آن مرد چیست — کجا جای دارد نژادش ز کیست

چنین گفت کان پور گودرز گیو — که خوانند گردان ورا گیو نیو

ز گودرزیان مهتر و بهتر است — به ایران سپه بر دو بهره سر است

سرافراز داماد رستم بود — به ایران زمین همچو او کم بود

بدو گفت زان سو که تابنده شید — برآید یکی پرده بینم سپید

ز دیبای رومی به پیشش سوار — رده برکشیده فزون از هزار

پیاده سپردار و نیزه وران — شده انجمن لشکری بیکران

ز دیبا فروهشته زیبا جلیل — غلام ایستاده رده خیل خیل

نشسته سپهدار بر تخت عاج — نهاده بر آن عاج کرسی ساج

چه نام است او را ز نام آوران — سپهبد نژاد است یا سروران

بدو گفت کو را فریبرز خوان — که فرزند شاه است و تاج گوان

بدو گفت سهراب کین درخور است — که فرزند شاه است و با افسر است

ز بهر شو ز بهر جهاندار شاه — بپایند پیشش ردان با کلاه

بپرسید زآن زرد پرده سرای / درفشی درفشان به پیشش بپای
بگرد اندرش سرخ و زرد و بنفش / ز هر گونه‌ٔ برکشیده درفش
درفشی پس پشت پیکر گراز / سرش ماه سیمین و بالا دراز
چه خوانند او را ز گردنکشان / بگو تا چه داری ازو هم نشان
چنین گفت کو را گراز است نام / که در جنگ شیران ندارد لگام
هشیوار و از تخمهٔ گیو دان / که بر درد و سختی نباشد نژکان
نشان پدر جست و با او نگفت / همی داشت آن راستی در نهفت
جهان را چه سازی که خود ساخت است / جهاندار ازین کار پرداخت است
زمانه نبشته دگر گونه داشت / چنان کو گذارد بباید گذاشت
چو دل برنهی در سرای سپنج / همه زهر نوشی و درد و رنج
دگر باره پرسید ازو سرفراز / ازآن کش بدیدار او بد نیاز
ازآن پردهٔ سبز و اسپ بلند / وزآن مرد و آن تاب داده کمند
وزآن پس بهجیر سپهبدش گفت / که از تو سخن را نباید نهفت
گر از نام چینی بمانم همی / ازآن است کو را ندانم همی
بدو گفت سهراب کین نیست داد / ز رستم نکردی سخن هیچ یاد
کسی کو بود پهلوان جهان / میان سپه در نماند نهان
تو گفتی که در لشکر او مهتر است / نگهبان هر مرز و هر کشور است
برزمی که کاوس لشکر کشد / بر پیل وبال تخت و افسر کشد
جهان پهلوان باشدش پیشرو / چو برخیزد از دشت آوای غو
چنین داد پاسخ مر او را هجیر / که شاید بدن کآن گو شیرگیر
کنون رفته باشد بزابلستان / که هنگام بزم است در گلستان
بدو گفت سهراب کین خود مگوی / که دارد سپهبد سوی جنگ روی
برامش نشیند جهان پهلوان / برو بر بخندند پیر و جوان

مرا با تو امروز پیمان یکی است بگویم که گفتار من اندکی است
اگر پهلوان را نمائی به من سرافراز باشی بهر انجمن
ترا بی نیازی دهم در جهان گشاده کنم گنجهای نهان
ور ایدونکه این راز داری ز من گشاده بمن بر بپوشی سخن
سرت را نخواهد همی تن بجای بپیچی کنون آنکه بدین هردو رای
نه بینی که موبد بخسرو چه گفت بدانگه که بگشاد راز از نهفت
سخن گفت ناگفته چون گوهر است کجا نا بسوده به بند اندر است
چو از بند و پیوند یابد رها چو رخشنده مهری بود بی بها
چنین داد پاسخ بهجیرش که شاه چو سیر آید از مهر و از تاج و گاه
نبرد کسی جوید اندر جهان که او ژنده پیل اندر آرد ز جان
اگر خود به بینی تو چنگال او چنان هیبت و پیکر و یال او
بدانی که از وی نیابد رها نه دیو و نه شیر و نه نر اژدها
بزخم سر گرز سندان شکن برآرد دمار از دو صد انجمن
کسی را که رستم بود هم نبرد سرش ز آسمان اندر آید بگرد
هم آورد او بر زمین پیل نیست چو گرد پی اسب او نیل نیست
تنش زور دارد بصد زورمند سرش برتر است از درخت بلند
چو او خشم گیرد بروز نبرد بجنگش چه شیر و چه پیل و چه مرد
نخواهم که با او بصحرا بود هم آورد اگر کوه خارا بود
هنرهای رستم بگردد جهان همه آشکار است پیش جهان
تو با او بسنده نباشی به جنگ چو او تیغ هندی بگیرد به چنگ
بگیتی ندیدی تو جنگ آوران که بودند با گرزهای گران
چو افراسیاب آن سپهدار چین ابا نامداران توران زمین
بشمشیر کین رستم پیلتن بباریده آتش بر آن انجمن

بدو گفت سهراب آزادگان
سپه بخت گودرز کشوادگان
که هیچ توی خواند باید بپلسر
بدین زور و این دانش و این هنر
تو مردان جنگی کجا دیده‌ئی
که بانگ پی اسب نشنیده‌ئی
که چندین ز رستم سخن بر زبان
برانی ستائی ورا هر زمان
گرش بینم آنگاه آیدت یاد
که دریای جوشان بلرزد ز باد
از آتش ترا بیم چندان بود
که دریا به آرام جنبان بود
چو دریای سبز اندر آید ز جای
ندارد دم آتش تیز پای
سر تیرگی اندر آید بخواب
چو تیغ تپش برکشد آفتاب
چو بر گفت زینگونه سهراب گرد
نجیین گشته هژمان همی برشمرد
بدل گفت ناکار دیده هجیر
که گر من نشان گو شیر گیر
بگویم بدین ترک با زور دست
چنین یال و این خسروانی نشست
ز لشکر کند جنگجو انجمن
برانگیزد آن بارهٔ پیلتن
بدین زور و این کتف و این یال او
شود کشته رستم بچنگال او
ز گردان نیابد کسے جنگجوے
که با او بروے اندر آرد بروے
ز ایران نباشد کسے کینه خواه
بگیرد سر تخت کاؤس شاه
چنین گفت موبد که مردن بنام
به از زنده دشمن بر او شادکام
اگر من شوم کشته بر دست او
نگردد سیه روز و خون آب جو
چو گودرز هشتاد پور گزین
همه نامداران با آفرین
چو گیو جهانگیر لشکر شکن
که باشد بهر جا سر انجمن
چو بهرام و رهام گردن فراز
چو شیدوش شیر اوژن رزم ساز
پس از مرگ من مهربانی کنند
ز دشمن بکین جانستانی کنند
نباشد به ایران تن من مباد
چنین دارم از موبد پاک یاد
چو تن سرکشد از تن بیخ سرو
سزد گر گیا را نبوید تذرو

بسهراب گفت ایں چه آشفتن است
همه با من از درشتت گفتن است

چرا باید ایں کینه آراستن
به بیهوده چیزے ز من خواستن

که آگاهیئے آں نباشد برم
بدیں کینه خواهی بریدن سرم

بهانه نباید به خوں ریختن
چه باید کنوں رنگت آمیختن

همے پیلتن را بخواهی شکست
بهانا کت آساں نیاید بدست

نباید ترا جستن با او نبرد
برآرد به آوردگه از تو گرد

تاختن سهراب بر خیمهٔ کاؤس و بر کندن میخها

چو بشنید گفتارهاے درشت
سر پر دلاں زود بنمود پشت

نهاں کرد زو روے و چیزے نگفت
عجب ماند زاں گفتهاے نهفت

ز بالا زدش تند یک پشت دست
بیفگندش آمد بجاے نشست

بسے کرد اندیشهاے دراز
ز هر گونه کرد پیکار ساز

به بست از پے کینه آنگه کمر
نهاد از سر سروری تاج زر

بپوشید خفتان و بر سر نهاد
یکے ترگ رومی بکردار باد

گرفتش سنان و کمان و کمند
گراں گرز را پهلوے دیو بند

ز تندی بجوش آمدش خون و رگ
نشست از بر بارهٔ تیز تگ

به آوردگه رفت چوں پیل مست
چو کوه رواں اسپش از جا بجست

بروں آمد و راے ناورد کرد
برآورد بر چهرهٔ ماه گرد

بیامد دماں تا به قلب سپاه
رسید او بنزدیک کاؤس شاه

به کردار گوراں ز چنگال شیر
رمیدند از وے سران دلیر

ز پا و رکیب و ز دشت دغناں
ز بازوے آں آب داده سناں

کس از نامداران ایران سپاه / نیارست کردن بدو در نگاه
وزان پس دلیران شدند انجمن / که اینست گویی گو پیلتن
نشاید نگه کرد آسان بدوی / که یارد شدن پیش او جنگجوی
وزان پس خروشید سهراب گرد / همی شاه کاوس را بر شمرد
چنین گفت کای شاه آزاد مرد / چگونست کارت بدشت نبرد
چرا کرده‌ای نام کاوس کی / که در جنگ شیران نداری تو پی
گر این نیزه در مشت پیچان کنم / سپاه ترا جمله بیجان کنم
یکی سخت سوگند خوردم ببزم / بدان شب که کشته شد زنده رزم
کز ایران نمانم یکی نیزه دار / کنم زنده کاوس کی را به دار
که داری از ایرانیان نیز جنگ / که پیش من آید بدین دشت جنگ
کجا گیو و گودرز و طوس دلیر / فریبرز کاوس و گستهم شیر
سوار جهان رستم نامور / دگر زنگهٔ گرد پرخاشخر
درآیند و مردی نمایند زین / وزین رزمگاه از پی خشم و کین
بگفت و همی بود خاموش بس / از ایران نداد ایچ پاسخش کس
از آن پس بجنبید از جای خویش / بنزدیک پرده سرا رفت پیش
خم آورد پشت و سنان سنیخ / بزد تند و برکند هفتاد میخ
سرا پرده یک بهره آمد ز پای / ز هر سو برآمد دم کرنای
غمین گشت کاوس و آواز داد / که ای نامداران فرخ نژاد
یکی نزد رستم برید آگهی / کزین ترک شد مغز گردان تهی
ندارم سواری ورا هم نبرد / از ایران نیارد کس این کارکرد
بشد طوس و پیغام کاوس برد / شنیده سخن پیش او بر شمرد
بدو گفت رستم که هر شهریار / که کردی مرا ناگهان خواستار
گهی جنگ بودی گهی ساز بزم / ندیدم ز کاوس جز رنج رزم

بفرمود تا رخش را زین کنند ‌‌ سواران بروها پر از چین کنند

ز خیمه نگه کرد رستم بدشت ‌‌ ز ره گیو را دید کاندر گذشت

نهاد از بر رخش رخشنده زین ‌‌ همی گفت گرگین که بشتاب هین

همی بست با گرز سام سترگ ‌‌ به بر گستوان بر زده طوس چنگ

همی آن بپوشید این بدان گفت زود ‌‌ تهمتن چو از پرده آوا شنود

بدل گفت این رزم آهرمن است ‌‌ که این رستخیز از پے یک تن است

ببند دست و پوشید ببر بیان ‌‌ ببست آن کیانی کمر بر میان

نشست از بر رخش و پیمود راه ‌‌ زواره نگهبان گاه و سپاه

بدو گفت زایدر مرو بیشتر ‌‌ بمن دار گوش از بلال بیشتر

درفشش ببردند با او بهم ‌‌ همی رفت پرخاش جوے و دژم

چو سهراب را دید آن یال و شاخ ‌‌ برش چون بر سام جنگی فراخ

بدو گفت زایدر بیک سو شویم ‌‌ بر آوردگه بر یلے آهو شویم

بخندید سهراب پرخاش خر ‌‌ ز گفت گو پیلتن نامور

بمالید سهراب کف را بکف ‌‌ به آوردگه رفت از پیش صف

بگفت او برستم برو تا رویم ‌‌ بیک جاے هر دو دو مرد گویم

از ایران و توران نخواهیم کس ‌‌ چو من باشم و تو هم آورد بس

به بالا باشدی و با کتف و یال ‌‌ رستم یافت با این به بسیار سال

به آوردگه مر ترا جاے نیست ‌‌ ترا خود بیک مشت من پاے نیست

نگه کرد رستم بدان سر فراز ‌‌ بدان سفت و چنگ و رکیب دراز

بدو گفت نرم اے جوانمرد نرم ‌‌ زمین سرد و خشک و هوا نرم و گرم

به پیری بسے دیدم آوردگاه ‌‌ بسے بر زمین پست کردم سپاه

تبه شد بسے دیو بر دست من ‌‌ ندیدم بدانسو که بودم شکن

نگه کن مرا تا به بینی بجنگ ‌‌ اگر زنده مانی مترس از نهنگ

مرا دید در جنگ دریا و کوه
که با نامداران توران گروه

چه کردم ستاره گواه منست
بمردی جهان زیر پای منست

کسانی که دیدند رزم مرا
شمردند گوئی که بزم مرا

همی رحمت آرد بتو بر دلم
نخواهم که جانت ز تن بگسلم

نمانی بترکان بدین یال و سفت
به ایران ندانم ترا نیز جفت

چو آمد ز رستم چنین گفتگو
بجنبید سهراب را دل بدو

بدو گفت کز تو بپرسم سخن
همه راستی باید افگند بن

یکایک نژادت مرا یاد دار
ز گفتار خوبت مرا شاد دار

من ایدون گمانم که تو رستمی
که از تخمهٔ نامور نیرمی

چنین داد پاسخ که رستم نیم
هم از تخمهٔ سام نیرم نیم

که او پهلوانست و من کهترم
نه با تخت و گاهم نه با افسرم

نبرد رستم با سهراب

ز امید سهراب شد نا امید
بر او تیره شد روی روز سپید

بر آوردگه رفت و نیزه گرفت
همی ماند از گفت مادر شگفت

یکی تنگ میدان فرو ساختند
بکوتاه نیزه همی تاختند

نماند ایچ بر نیزه بند و سنان
بچپ باز بردند هر دو عنان

بشمشیر هندی بر آویختند
همی ز آهن آتش فرو ریختند

بزخم اندرون تیغ شد ریز ریز
چه زخمی که پیدا کند رستخیز

گرفتند زان پس عمود گران
همی کوفتند آن بر این این بر آن

ز نیرو عمود اندر آمد به خم
چهان باد پایان و گردان دژم

ز اسپان فرو ریخت برگستوان
زره پاره شد بر میان گوان

فرو ماند اسپ و دلاور ز کار
یکی را نه بد دست و بازوش یار

تن از خوی پر آب و دهان پر ز خاک / زبان گشته از تشنگی چاک چاک
یک از دیگر ایستاده آنگاه دور / پر از درد باب و پر از رنج پور
جهانا شگفتی ز کردار تست / شکسته هم از تو هم از تو درست
ازین دو یکی را نجنبید مهر / خرد دور بد مهر ننمود چهر
همی بچه را باز داند ستور / چه ماهی به دریا چه در دشت گور
نداند همی مردم از رنج و آز / یکی دشمنی را ز فرزند باز
بدل گفت رستم که هرگز نهنگ / ندیدم که آید بدینسان بجنگ
مرا خوار شد جنگ دیو سپید / ز مردی شد امروز دل ناامید
ز دست یکی نا سپرده جهان / نه گردی نه نام آوری از مهان
بسیری رسانیدم از روزگار / دو لشکر نظاره برین کارزار
چو آسوده شد بارهٔ هر دو مرد / ز آزار جنگ و ز ننگ نبرد
بزه بر نهادند هر دو کمان / یکی سالخورده دگر نوجوان
زره بود و خفتان و ببر بیان / ز کلک و ز پیکان نیامد زیان
بهم تیر باران نمودند سخت / تو گوئی فرو ریخت برگ درخت
غمین شد دل هر دو از یکدگر / گرفتند هر دو دوال کمر
تهمتن اگر دست بردی بسنگ / بکندی سیه سنگ را روز جنگ
ببردی از زمین کوه برداشتی / گران سنگ را موم پنداشتی
کمر بند سهراب را چاره کرد / که از زین بجنباند اندر نبرد
میان جوان را نبد آگهی / بماند از هنر دست رستم تهی
فرو داشت دست از کمربند او / شگفتی فرو ماند از بند او
دو شیر اوژن از جنگ سیر آمدند / تبه گشته و خسته دیر آمدند
دگر باره سهراب گرز گران / ز زین بر کشید و بیفشرد ران
بزد گرز و آورد کتفش به درد / بپیچید و درد از دلیری بخورد

بخندید سهراب گفت ای سوار   به زخم دلیران نه‌ای پایدار
بزیر اندرت رخش گویی خراست   دو دست سوار از همه بدتر است
مرا رحمت آید بتو بر ز دل   که از خونت آغشته گشت است گل
اگرچه گوی سرو بالا بود   جوانی کند پیر کانا بود
تهمتن نداد ایچ او را جواب   شگفتی فرو ماند در پیچ و تاب
بپشتی رسید این ازآن آن ازین   چنان تنگ شد بر دلیران زمین
که از یکدگر روی برگاشتند   دل و جان باندیشه بگذاشتند
تهمتن بتوران سپه شد بجنگ   بدانسان که نخچیر بیند پلنگ
به ایران سپه رفت سهراب گرد   عنان بارهٔ تیزتگ را سپرد
بزد خویشتن را بایران سپاه   بدستش بسی نامور شد تباه
میان سپه اندر آمد چو گرگ   پراگنده گشتند خرد و بزرگ
چو رستم بنزدیک توران رسید   پشیمان شد آه از جگر برکشید
غمین گشت و اندیشهٔ کرد و دید   که کاوس را بی گمان بد رسید
ازین پر هنر ترک نو خاسته   بخفتان بر و بازو آراسته
به لشکرگه خویش تازید زود   که اندیشهٔ دل بدانگونه بود
میان سپه دید سهراب را   زمین لعل کرده بخوناب را
سر نیزه پرخون و خفتان و دست   چو شیری که گردد ز نخچیر مست
دژم گشت رستم چو او را بدید   خروشی چو شیر ژیان برکشید
بدو گفت کای ترک خونخوار مرد   ز ایران سپه جنگ با تو که کرد
چرا دست با من نسودی همه   چو گرگ آمدی در میان رمه
بدو گفت سهراب توران سپاه   ازین رزم دور اند و هم بیگناه
تو آهنگ کردی بدیشان نخست   کسی با تو پیکار و کینه نجست
بدو گفت رستم که شد تیره روز   چو پیدا کند تیغ گیتی فروز

به کشتی بگیریم فردا پگاه / به بینیم تا بر که گردد سپاه
بدین دشت هم دار و هم منبر است / که روشن جهان زیر تیغ اندر است
اگر آید و تکیه بازو بشمشیر و تیر / چنین آشنا شد تو هرگز مپیر
برفتند و روی هوا تیره گشت / ز سهراب گردون هوا خیره گشت
تو گفتی ز جنگش سرشت آسمان / نیاساید از تاختن یک زمان
دگر باره زیر اندرش آهن است / شگفتی روان است رویین تن است
شب تیره آمد سوی لشکرش / جهان شوده از جنگ آهن سرش
به هومان چنین گفت کامروز هور / برآمد جهان گرد پر جنگ و شور
شما را بسر زان سوار دلیر / که یال یلان داشت چنگال شیر
چه آمد شما را چه گفت و چه کرد / که او بود همزور من در نبرد
چه کرد او ابا لشکرم سر بسر / که چون او ندانم به گیتی دگر
یکی پیر مرد است برسان شیر / نگردد ز پیکار و از جنگ سیر
اگر گویم از کار آن نامدار / نه چندان بود کاید اندر شمار
دو بازوش مانندهٔ ران پیل / بجوشد ز آواز او رود نیل
ندانم بگردد جهان سر بسر / که بندد گو کینه چون او کمر
بدو گفت هومان که فرمان شاه / چنین بد کز ایدر نجنبد سپاه
همه کار ما سخت و با ساز بود / به آوردگه گشتن آغاز بود
بیامد یکی مرد پرخاش جوی / بدین لشکر گشن بنهاد روی
تو گفتی ز مستی کنون خاست است / که این جنگ را یک تن آراست است
عنان باز پیچید و برداشت راه / به ایران سپاه رفت ازین جایگاه
چنین گفت سهراب کو زین سپاه / نکرد از دلیران کسی را تباه
از ایرانیان من بسی کشته ام / زمین را بخون چون گل آغشته ام
اگر شیر پیش آمدی بی گمان / نرستی چنین دان ز گرز گران

وزین بر شما جز نظاره نبود — ولیکن نیامد کسی خود چه سود
به پیشم چه شیر و پلنگ و هژبر — به پیکان رفو هارم آتش ز ابر
چو گردان مرا روی بینند نیز — زره بر تن شان شود ریز ریز
چو فردا به پیش است روز بزرگ — پدید آید آنکس که باشد سترگ
بنام خدای جهان آفرین — نمانم ز گردان یکی بر زمین
کنون خوان و می باید آراستن — نباید همی غم ز دل کاستن
وزان روی رستم سپاه را بدید — سخن راند با گیو گفت و شنید
که امروز سهراب جنگ آزمای — چگونه بجنگ اندر آورد پای
چنین گفت با رستم گرد گیو — که زان گونه هرگز ندیدیم نیو
بیامد دمان تا میان سپاه — ز لشکر بر طوس شد کینه خواه
که او بود بر زین و نیزه بدست — چو گردیش فرود آمد و بر نشست
بیامد چو با نیزه او را بدید — بکردار شیر ژیان بر دمید
خمیده عمودی بزد بر برش — ز نیرو بیفتاد ترگ از سرش
نتابید با او بتابید روی — شدند از دلیران بسی جنگجوی
ز گردان کسی مایهٔ او نداشت — بجز پیلتن پایهٔ او نداشت
هم آیین پیشین نگهداشتم — سپه را برو هیچ نگذاشتم
به تنها نشد بر برش جنگجوی — سپردیم میدان بکینه بدوی
سواری نشد پیش او یک تنه — همی تاخت از قلب تا میمنه
ز هر سو همی شد دنان و دمان — بزیر اندرون بود اسپش چمان
غمین گشت رستم ز گفتار اوی — بر شاه کاوس بنهاد روی
چو کاوس کی پهلوان را بدید — بر خویش نزدیک جایش گزید
ز سهراب رستم زبان برگشاد — ز بالا و برزش همی کرد یاد
که کس در جهان کودکی نارسید — بدین شیر مردی و گردی ندید

به بالا ستاره بساید همی   تنش را زمین بر نتابد همی
دو بازو و رانش چو ران هیون   همانا که دارد ستبری فزون
به تیغ و به نیزه به گرز و کمند   ز هر گونه‌ای آزمودیم چند
سرانجام گفتم که من پیش ازین   بسی گرد را برگرفتم ز زین
گرفتم دوال کمربند او   بپیچیدم سخت پیوند او
همی خواستم کش ز زین برکنم   چو دیگر کسانش به خاک افگنم
گر از باد جنبان شود کوهسار   نجنبید ابر زین مر آن نامدار
ازو باز گشتم که بیگاه بود   که شب سخت تاریک و بی ماه بود
بدان تا بگردیم فردا یکی   به کشتی گرائیم ما اندکی
چو فردا بیاید بدشت نبرد   به کشتی همی بایدم چاره کرد
بکوشم ندانم که پیروز کیست   ببینیم تا رای یزدان به چیست
کزو ایستد پیروزی و دستگاه   هم او آفریننده هور و ماه
بدو گفت کاوس یزدان پاک   تن بدسگالت کند چاک چاک
من امشب به پیش جهان آفرین   بمالم فراوان سر اندر زمین
بدان تا ترا بر دهد دستگاه   بدین ترک بدخواه گم کرده راه
کند تازه پژمرده کام ترا   بر آرد به خورشید نام ترا
بدو گفت رستم که با فر شاه   برآید همه کامهٔ نیک خواه
بگفت این و برخاست پس پیلتن   پژم گشته او پیش آن انجمن
بلشکرگه خویش بنهاد روی   پر اندیشه جان و دلش کینه جوی
زواره بیامد خلیده روان   که امروز چون گشت بر پهلوان
ازو خوردنی خواست رستم نخست   پس آنگه ز اندیشه دل را بشست
همانگه بدو حال سهراب گرد   سراسر همه هرچه بد بر شمرد
سپه را دو فرسنگ بد درمیان   گشادن نیارست یک تن میان

چنین راند پیش برادر سخن ‎ ‎ که بیداردل باش و تندی مکن
به شبگیر من چون به آوردگاه ‎ ‎ روم پیش آن ترک ناورد خواه
بیاور سپاه و درفشش مرا ‎ ‎ همان تخت و زرینه کفشش مرا
همی باش در پیش پرده سرای ‎ ‎ چو خورشید تابان برآید ز جای
گر ایدونکه پیروز باشم بجنگ ‎ ‎ به آوردگه بر نیارم درنگ
وگر خود دگرگونه گردد سخن ‎ ‎ تو زاری مساز و نژندی مکن
میایید یک تن به آوردگه ‎ ‎ مسازید جستن سوی رزم راه
یکایک سوی زابلستان شوید ‎ ‎ از ایدر بنزدیک دستان شوید
از او بر گشائی یکایک سخن ‎ ‎ که رود و تهمتن در آمد به بن
چنین بود فرمان یزدان پاک ‎ ‎ که گردد به دست جوانی هلاک
تو خرسند گردان دل مادرم ‎ ‎ چنین راند ایزد قضا بر سرم
بگویش که تو دل بمن در مبند ‎ ‎ مشو جاودان بهر جانم نژند
کس اندر جهان جاودانه نماند ‎ ‎ ز گردون مرا خود بهانه نماند
بسی دیو و شیر و پلنگ و نهنگ ‎ ‎ تبه شد ز چنگم بهنگام جنگ
بسی باره و دژ که کردیم پست ‎ ‎ نیاورد کس دست من زیر دست
درِ مرگ را آن بکوبد که پای ‎ ‎ به اسپ اندر آرد برآید ز جای
اگر سال گردد فزون از هزار ‎ ‎ همین است راه و همین است کار
نگه کن به جمشید شاه بلند ‎ ‎ همان نیز طهمورث دیوبند
به گیتی چو ایشان نبد شهریار ‎ ‎ سرانجام رفتند زی کردگار
بمردی ز گرشاسپ برتر نبود ‎ ‎ سپهر برین گردگاهش بسود
نریمان و سام آن دو گردن فراز ‎ ‎ ز مردن به گیتی نبد شان جواز
چو گیتی بر ایشان نماند و بگشت ‎ ‎ مرا نیز بر ره بباید گذشت
همه مرگ را ایم پیر و جوان ‎ ‎ به گیتی نماند کسی جاودان

چو خورشید گردد بدشتاں بگوے | کہ از شاہِ گیتی مبرتاب روے
اگر جنگ سازد تو سُستی مکن | چناں رَو کہ او راند از بُن سخن
ز شب نیمۂ گفتِ سُہراب بُود | دگر نیمہ آرامش و خواب بُود

کُشتی گرفتنِ رُستم و سُہراب و رہائی یافتنِ رُستم از او بچارہ

چو خورشیدِ رخشاں بگسترد پر | سیہ زاغ پرّاں فرو بُرد سر
تہمتن بپوشید ببر بیاں | نشستت از برِ اژدہاے دماں
بیامد بداں دشتِ آوردگاہ | نہادہ ز آہن بہ سر بر کلاہ
وزاں رُوے سُہراب با انجمن | ہمے مے گسارید با رود زن
بہ ہوماں چنیں گفت کاں شیر مرد | کہ با من ہمے گردد اندر نبرد
ز بالاے من نیست بالاش کم | بہ رزم اندروں دل ندارد دژم
بر و کتف و یالش بماندِ من | تو گوئی کہ دانندہ بر زد رسن
ز پا و رکیبش ہمے مہر من | بجنبید بہ شرم آورد چہر من
نشانہاے مادر بیابم ہمے | بہ دل نیز لختے بتابم ہمے
گمانے برم من کہ او رُستم است | کہ چوں او نبردہ بہ گیتی کم است
نباید کہ من با پدر جنگ جوے | شوم خیرہ رُو اندر آرم بہ رُوے
ز دادار گردم بسے شرمناک | سیہ رُو روم از سر تیرہ خاک
نباشد اُمیدِ سراے دگر | نباید کہ رزم آورم با پدر
بہ شاہانِ گیتی شوم رُو سیاہ | کہ بر مرزِ ایران و توراں سپاہ
نگوید کسے جز بہ بد نامِ من | نباشد بہ ہر دو سرا کامِ من
سراسیمہ گردم از آویختن | بجز بد نباشد ز خوں ریختن

بدو گفت هومان که در کارزار — رسید است رستم بمن چند بار
شنیدی که در جنگِ مازندران — چه کرد آن سپهبد به گرزِ گران
بدین رخش ماند همے رخشِ او — ولیکن ندارد پے و پخشِ او
چو یک بهره از تیره شب در گذشت — خروشِ طلایه بر آمد ز دشت
جهانجوے سهراب دل پر ز رزم — به آرام گر رفت از نشستِ بزم
به شبگیر چون بر دمید آفتاب — سرِ جنگجویان بر آمد ز خواب
بپوشید سهراب خفتانِ رزم — سرش پر ز رزم و دلش پر ز بزم
بیامد خروشان بدان دشتِ جنگ — بچنگ اندرون گرزهٔ گاو رنگ
ز رستم بپرسید خندان دو لب — تو گفتی که با او بهم بود شب
که شب چون بدی روز چون خاستی — ز پیکار دل بر چه آراستی
ز کف بفگن این تیر و شمشیرِ کین — بزن جنگِ بیداد را بر زمین
نشینیم هر دو پیاده بهم — به مے تازه داریم روےِ دژم
به پیشِ جهاندار پیمان کنیم — دل از جنگ جستن پشیمان کنیم
همان تا کسے دیگر آید به رزم — تو با من بساز و بیاراے بزم
دلِ من همے بر تو مهر آورد — همے آبِ شرمم به چهر آورد
همانا که داری ز گردان نژاد — کنی پیشِ من گوهرِ خویش یاد
ز نامِ تو کردم همے جستجوے — نگفتند نامت تو با من بگوے
ز من نام پنهان نباید کرد — چو گشتی تو با من کنون هم نبرد
مگر پورِ دستانِ سامِ یلی — گزیں نامور رستمِ زابلی
بدو گفت رستم که اے نامجوے — نکردیم هرگز چنین گفتگوے
ز کشتی گرفتن سخن بود دوش — نگیرم فریبِ تو زین در مکوش
نه من کودکم گر تو هستی جوان — بکشتی کمر بسته دارم میان
بکوشیم و فرجام کار آن بود — که فرمان و راےِ جهانبان بود

و دیگر که در جای تنگ و نبرد
بکوشش بسنجند مردان مرد

بسی گشته ام در فراز و نشیب
نیم مرد گفتار زرق و فریب

بدو گفت سهراب کای مرد پیر
اگر بشنوی پند منت جانگیر

مرا آرزو بد که بر بسترت
برآید بهنگام هوش از برت

کسی کز تو ماند ستودان کند
بپرد روان تن به زندان کند

وگر هوش تو زیر دست من است
به فرمان یزدان برآرم ز دست

ز اسپان جنگی فرود آمدند
هشیوار با گبر و خود آمدند

ببستند بر سنگ اسپ نبرد
برفتند هر دو روان پر ز درد

چو شیران به کشتی در آویختند
ز تنها خوی و خون همی ریختند

بزد دست سهراب چون پیل مست
چو شیر دمنده ز جا در بجست

کمربند رستم گرفت و کشید
ز بس زور گفتی زمین بر درید

به رستم در آویخت چون پیل مست
برآوردش از جای و بنهاد پست

یکی نعره برزد پر از خشم و کین
بزد رستم شیر را بر زمین

نشست از بر سینهٔ پیلتن
پر از خاک چنگال و روی و دهن

بکردار شیری که بر گور نر
زند دست و گور اندر آید بسر

یکی خنجر آبگون بر کشید
همی خواست از تن سرش را برید

نگه کرد رستم به آواز گفت
که این راز باید گشاد از نهفت

به سهراب گفت ای یل شیرگیر
کمند افگن و گرز و شمشیرگیر

دگر گونه زین باشد آیین ما
جز این باشد آرایش دین ما

کسی کو به کشتی نبرد آورد
سر مهتری زیر گرد آورد

نخستین که پشتش نهد بر زمین
نبرد سرش گرچه باشد به کین

اگر بار دیگرش زیر آورد
به افگندنش نام شیر آورد

روا باشد ار سر کند زو جدا
بدین گونه بد باشد آیین ما

بدین چاره از چنگ نر اژدها — همی خواست باید ز کشتن رها
دلیر جوان سر بگفتار پیر — بداد و نبود آن سخن جایگیر
یکی از دلیری دوم از زمان — سوم از جوانمردیش بی گمان
رها کرد از دست و آمد بدشت — چو شیری که بر پیشش آهو گذشت
همی کرد نخچیر یادش نبود — از آن کس که با او نبرد آزمود
همی دیر شد باز هومان چو گرد — بیامد بپرسید از او از نبرد
به هومان بگفت آن کجا رفته بود — سخن هرچه رستم بدو گفته بود
بدو گفت هومان دریغ ای جوان — به سیری رسیدی همانا ز جان
دریغ این بر و برز و بالای تو — رکیب دراز و یلی پای تو
هژبری که آورده بودی بدام — رها کردی از دست شد کار خام
نگه کن کزین بیهده کار کرد — چه آرد به پیشت بدیگر نبرد
یکی داستان زد بدین شهریار — که دشمن مدار ارچه خرد است خوار
بگفت و دل از جان او برگرفت — پر اندوه همی ماند اندر شگفت
به لشکرگه خویش بنهاد روی — به خشم و به ره از غم دل از کار اوی
به هومان چنین گفت سهراب گرد — که اندیشه از دل بباید سترد
که فردا بیاید بر من به جنگ — ببینی به گردنش بر پالهنگ
چو رستم ز چنگش وی آزاد گشت — بسان یکی کوه پولاد گشت
خرامان بشد سوی آب روان — چو جان رفته کو باز یابد روان
بخورد آب و روی و سر و تن بشست — به پیش جهان آفرین شد نخست
به زاری بنالید بر بی نیاز — نیایش همی کرد بر چاره ساز
همی خواست پیروزی و دستگاه — نبود آگه از بخشش خورشید و ماه
که چون رفت خواهد سپهر از برش — بخواهد ربودن کلاه از سرش
شنیدم که رستم ز آغاز کار — چنان یافت نیرو ز پروردگار

که گر سنگ را او بسر بر شدے   ہمے ہر دو پایش بدو در شدے
ازآں زور پیوسته رنجور بود   دل او ازآں آرزو دور بود
بنالید بر کردگارِ جہاں   به زاری ہمے آرزو کرد آں
که لختے ز زورش ستاند ہمے   که رفتن به ره بر تواند ہمے
بدانساں که از پاک یزداں بخواست   ز نیروے آں کوه پیکر بکاست
چو باز آں چناں کار پیش آمدش   دل از بیم سهراب ریش آمدش
به یزداں بنالید کاے کردگار   بدیں کار ایں بنده را پاسدار
ہماں زور خواہم کز آغازِ کار   مرا دادی اے پاک پروردگار
بدو باز داد آں چناں کش بخواست   بیفزود در تن ہر آنچش بکاست
وزاں آبخور شد بجاے نبرد   پر اندیشه بودش دل و روے زرد
ہمے تاخت سهراب چوں پیلِ مست   کمندے به بازو کمانے بدست
گرازاں و چوں شیر نعره زناں   سمندش جہان و جہاں را کناں
برآں گونه رستم چو او را بدید   عجب ماند در وے ہمے بنگرید
ز پیکارش اندازہا برگرفت   غمیں گشت زو ماند اندر شگفت
چو سهراب باز آمد او را بدید   ز بادِ جوانی دلش بر دمید
چو نزدیک تر شد بدو بنگرید   مر او را بداں فر و آں زور دید
چنیں گفت کاے رسته از چنگِ شیر   چرا آمدی باز نزدم دلیر
چرا آمدی باز پیشم بگوے   سوے راستی خود نداری تو روے
ہمانا که از جاں تو سیر آمدی   که در جنگِ شیراں دلیر آمدی
دو بارت اماں دادم از کارزار   به پیریت بخشیدم اے نامدار
چنیں داد پاسخ بدو پیلتن   که اے نامور گردِ لشکر شکن
نگویند زیں گونه مردانِ مرد   ہمانا جوانی ترا غره کرد
ببینی که زیں پیر مردے دلیر   چه آید بروے تو اے نره شیر

هر آنگه که خشم آورد بخت شوم   شود سنگ خاره بکردار موم

کشته شدن سهراب بدست رستم

دگر باره اسپان ببستند سخت   بسر بر همی گشت بدخواه بخت
به کشتی گرفتن نهادند سر   گرفتند هر دو دوال کمر
سپهدار سهراب آن زور دست   تو گفتی که چرخ بلندش ببست
غمین گشت رستم بیازید چنگ   گرفت آن سر و یال جنگی پلنگ
خم آورد پشت دلاور جوان   زمانه سر آمد نبودش توان
زدش بر زمین بر بکردار شیر   بدانست کو هم نماند بزیر
سبک تیغ تیز از میان بر کشید   بر شیر بیدار دل بر درید
بپیچید ازان پس یکی آه کرد   ز نیک و بد اندیشه کوتاه کرد
بدو گفت کاین بر من از من رسید   زمانه بدست تو دادم کلید
تو زین بیگناهی که این گوژپشت   مرا بر کشید و بزودی بکشت
به بازی بگویند هم سال من   بخاک اندر آمد چنین یال من
نشان داد مادر مرا از پدر   ز مهر اندر آمد روانم بسر
همی جستمش تا ببینمش روی   چنین جان بدادم بدین آرزوی
دریغا که رنجم نیامد بسر   ندیدم درین هیچ روی پدر
کنون گر تو در آب ماهی شوی   و یا چون شب اندر سیاهی شوی
وگر چون ستاره شوی بر سپهر   ببری ز روی زمین پاک مهر
بخواهد هم از تو پدر کین من   چو بیند که خشت است بالین من
ازان نامداران گردن کشان   کسی هم برد سوی رستم نشان
که سهراب کشت است و افگنده خوار   همی خواست کردن ترا خواستار
چو بشنید رستم سرش خیره گشت   جهان پیش چشم اندرش تیره گشت

همی بی تن و تاب و بی توش گشت   بیفتاد از پا و بی هوش گشت

بپرسید از آن پس که آمد بهوش   بدو گفت با ناله و با خروش

بگو تا چه داری ز رستم نشان   که گم باد نامش ز گردن‌کشان

که رستم منم کم مماناد نام   نشیناد در ماتمم پور سام

بزد نعره و خونش آمد بجوش   همی کند موی و همی زد خروش

چو سهراب رستم بدانسان بدید   بیفتاد و هوش از سرش بر پرید

بدو گفت گر ز آنکه رستم توئی   بکشتی مرا خیره بر بد خوئی

ز هر گونه بودم ترا رهنمای   نجنبید یک ذره مهرت ز جای

کنون بند بگشای از جوشنم   برهنه ببین این تن روشنم

به بازوم بر مهرهٔ خود نگر   ببین تا چه دید این پسر از پدر

چو برخاست آواز کوس از درم   بیامد پر از خون دو رخ مادرم

همی جانش از رفتن من بخست   یکی مهره بر بازوی من ببست

مرا گفت کاین از پدر یادگار   بدار و ببین تا که آید بکار

کنون کارگر شد که بیکار گشت   پسر پیش چشم پدر خوار گشت

چو بگشاد خفتان و آن مهره دید   همه جامه بر خویشتن بر درید

همی گفت کای کشته بر دست من   دلیر و ستوده به هر انجمن

همی ریخت خون و همی کند موی   سرش پر ز خاک و پر از آب روی

بدو گفت سهراب کین بدتری است   به آب دو دیده نباید گریست

ازین خویشتن کشتن اکنون چه سود   چنین رفت و این بودنی کار بود

چو خورشید تابان ز گنبد گذشت   تهمتن نیامد به لشکر ز دشت

ز لشکر بیامد هشیوار بیست   که تا اندر آوردگه کار چیست

دو اسپ اندر آن دشت بر پای بود   پر از گرد رستم دگر جای بود

گو پیلتن را چو بر پشت زین   ندیدند گردان در آن دشت کین

چنان بدگمان شان که او کشته شد
سر نامداران همه گشته شد

به کاوس کے تاختند آگهی
که تخت مهی شد ز رستم تهی

ز لشکر برآمد سراسر خروش
برآمد زمانه یکایک به جوش

بفرمود کاوس تا بوق و کوس
دمیدند و آمد سپهدار طوس

وزاں پس بلشکر چنیں گفت شاه
کز ایدر هیونے سوے رزمگاه

بتازید تا کار سهراب چیست
که بر شهر ایران بباید گریست

اگر کشته شد رستم جنگجوے
از ایران که یارد شدن پیش اوے

بباید چو جمشید آواره گشت
که بنهیم سر جمله در کوه و دشت

به انبوه زخمے بباید زدن
بدیں رزم گه بر نشاید بدن

چو آشوب برخاست از انجمن
چنیں گفت سهراب با پیلتن

که اکنوں چو روز من اندر گذشت
همه کار ترکاں دگرگونه گشت

همه مهربانی بداں کن که شاه
سوے جنگ توراں نراند سپاه

که ایشاں ز بهر من جنگجوے
سوے مرز ایراں نهادند روے

نباید که بینند رنجے به راه
مکن جز به نیکی در ایشاں نگاه

بسے روز را داده بودم نوید
بسے کرده بودم ز هر در امید

بگفتم اگر زنده بینم پدر
به گیتی نمانم یکے تاجور

چه دانستم اے پهلو نامور
که باشد روانم بدست پدر

دریں دژ دلیرے به بند من است
گرفتار خم کمند من است

بسے زو نشان تو پرسیده ام
همه بد خیال تو در دیده ام

جز آں بود یکسر سخنهاے او
ازو باز ماند تهی جاے او

چو گشتم ز گفتار او نا امید
شدم لاجرم تیره روز سپید

ببیں تا کدام است از ایرانیاں
نباید که آید به جانش زیاں

نشانے که بد داده مادر مرا
بدیدم نه بد دیده باور مرا

چنینم نوشته بد اختر به سر
که من کشته گردم بدشت پدر

چو برق آمدم رفتم اکنون چو باد
به مینو مگر بینمت باز شاد

ز سختی گذشتم رفو بست دم
پر آتش دل و دیدگان پر ز نم

نشست از بر رخش گشتم چو گرد
پر از خون دل و لب پر از باد سرد

بیامد به پیش سپه با خروش
دل از کردهٔ خویش پر درد و جوش

چو دیدند ایرانیان روی او
همه بر نهادند بر خاک روی

ستایش گرفتند بر کردگار
که او زنده باز آمد از کارزار

چو زان گونه دیدند بر خاک سر
دریده همه جامه و خسته بر

به پرسش گرفتند کین کار چیست
ترا دل بدین گونه از بهر کیست

بگفت آن شگفتی که خود کرده بود
گرامی پسر را که آزرده بود

همه بر گرفتند با او خروش
نماند آن زمان با سپهدار هوش

چنین گفت با سرفرازان که من
نه دل دارم امروز گوئی نه تن

شما جنگ ترکان مجوئید کس
که این بد که من کردم امروز بس

زواره رسیده بر پیلتن
دریده بر و جامه و خسته تن

چو رستم برادر بر آن گونه دید
بگفت آنچه از بد گذشته شنید

پشیمان شدم من ز کردار خویش
ستانم مکافات ز اندازه بیش

دریدم جگرگاه نکو جوان
بگرید بر او چرخ تا جاودان

پسر را بکشتم به پیرانه سر
بریده پی و بیخ آن نامور

فرستاد نزدیک هومان پیام
که شمشیر کین ماند اندر نیام

نگهدار آن لشکر اکنون توئی
نگه کن بدیشان مگر نغنوی

که با تو مرا روز پیکار نیست
همان بیش ازین جای گفتار نیست

برادرش را گفت پس پهلوان
که برگرد ای گرد روشن روان

تو با او برو تا لب خشک آب
مکن بر کسی هیچ گونه شتاب

زواره بیامد هم اندر زمان / به هومان سخن گفت از پهلوان
به پاسخ چنین گفت هومان گرد / که بنمود سهراب را دستبرد
هجیر ستیزنده بد گمان / که بیداشت راز سپهبد نهان
نشان پدر جست و با او نگفت / روانش به بیدانشی بود جفت
بما این بد از شوم بیخ او رسید / بباید مر او را سر از تن برید
زواره بیامد بر پیلتن / ز هومان سخن راند و از انجمن
ز کار هجیر بد بد گمان / که سهراب را زد سر آمد زمان
تهمتن ز گفتار او خیره گشت / جهان پیش چشم اندرش تیره گشت
بنزد هجیر آمد از دشت کین / گریبانش بگرفت و زد بر زمین
یکی خنجر آبگون بر کشید / سرش را همی خواست از تن برید
بزرگان به پوزش فراز آمدند / هجیر از سر مرگ باز ایستدند
چو برگشت زان جایگه پهلوان / بیامد بر خستهٔ پور جوان
بزرگان برفتند با او بهم / چو طوس و چو گودرز و چون گستهم
همه لشکر از بهر آن ارجمند / زبان برگشادند یکسر ز پند
که درمان این کار یزدان کند / مگر کین غمان بر تو آسان کند
یکی دشنه بگرفت رستم بدست / که از تن ببرد سر خویش پست
بزرگان بدو اندر آویختند / ز مژگان همی خون دل ریختند
بدو گفت گودرز اکنون چه سود / گر از روی گیتی برآری تو دود
تو بر خویشتن گر کنی صد گزند / چه آسانی آید بدان ارجمند
اگر مانده باشد مر او را زمان / بماند به گیتی تو با او بمان
وگر زین جهان آن جوان رفتنیست / نگه کن به گیتی که جاوید کیست
شکاریم یکسر همه پیش مرگ / سری زیر تاج و سری زیر ترگ
چو آیدش هنگام بیرون کنند / وزان پس ندانیم تا چون کنند

دراز است راهش اگر کوته است
پراگنده گانیم اگر همره است

ز مرگ اے سپهبد بے اندوه کیست
همے خویشتن را بباید گریست

نوشدارو خواستنِ رستم از کاؤس برائے سهراب و ندادنِ او آں را

به گودرز گفت آں زماں پهلواں
که اے گرد با نام روشن رواں

پیامے ز من سوئے کاؤس بر
بگویش که ما را چه آمد به سر

به دشنه جگرگاهِ پورِ دلیر
دریدم که رستم مماناد دیر

گرت هیچ یاد است کردارِ من
یکے رنجه کن دل به تیمارِ من

ازاں نوشدارو که در گنج تست
کجا خستگاں را کند تندرست

بنزدیکِ من با یکے جامِ مے
سزد گر فرستی هم اکنوں تو پے

مگر کو به بختِ تو بهتر شود
چو من پیشِ تختِ تو کهتر شود

بیامد سپهبد بکردار باد
به کاؤس یکسر پیامش بداد

بدو گفت کاؤس کز پیلتن
کرا بیشتر آب نزدیکِ من

نخواهم که او را بد آید بروے
که هستش بسے نزدِ من آبروے

ولیکن اگر داروے نوش من
دِهم زنده ماند یلِ پیلتن

کند پشت رستم به نیرو ترا
هلاک آورد بے گماں مر مرا

شنیدی که او گفت کاؤس کیست
گر او شهریار است پس طوس چیست

اگر یک زماں زو بمن بد رسد
نه سازیم پاداش او جز به بد

همان نیز سهراب برگشته بخت
که سوگند خورد وے به تاج و به تخت

بدیں نیزه اش گفت پیچاں کنم
سرت بر سر دار پیچاں کنم

کجا گنجد اندر جهانِ فراخ
بداں فرّ و برز و بداں یال و شاخ

کجا باشد او پیش تختم بپای | کجا راند او زیر فرّ همای
نخواهم به نیکی سوی او نگاه | اگر تاج بخش است و گر رزم خواه
به دشنام چندی مرا برشمرد | به پیش سپه آبرویم ببرد
چو فرزند او زنده باشد مرا | یکی خاک باشد بدست اندرا
ستمهای سهراب نشنیده‌ای | نه مرد بزرگی جهان دیده‌ای
که زو ایرانیان سر ببرم هزار | کنم زنده کاؤس کی را به دار
اگر ماند او زنده اندر جهان | بپیچند از وی کهان و مهان
کسی دشمن خویشتن پرورد | به گیتی درون نام بد گسترد
چو بشنید گودرز برگشت زود | بر رستم آمد بکردار دود
بدو گفت خوی بد شهریار | درختیست حنظل همیشه به بار
به تندی به گیتی ورا یار نیست | همان رنج کس را خریدار نیست
ترا رفت باید بنزدیک او | که روشن کنی جان تاریک او
بفرمود رستم که تا پیشکار | یکی جامه آرد برش چیر زنگار
جوان را بر آن جامهٔ زرنگار | بخوابانید و آمد بر شهریار
گو پیلتن سر سوی راه کرد | کس آمد به پیش زود آگاه کرد
که سهراب شد زین جهان فراخ | همی از تو تابوت خواهد نه کاخ

زاری کردن رستم بر سهراب و بردن تابوتش بزابلستان نزد زال و رودابه

چو بشنید رستم خراشید روی | همی زد به سینه همی کند موی
بدر جست و برزد یکی سرد باد | بنالید و مژگان بهم بر نهاد
پیاده شد از اسب رستم چو باد | بجای کله خاک بر سر نهاد

بزرگان لشکر همه همچنان
غریوان و گریان و زاری کنان

همی گفت زار ای نبرده جوان
سرافراز و از تخمهٔ پهلوان

نه بیند چو تو نیزه خورشید و ماه
نه جوشن نه خود و نه تخت و کلاه

کرا آمد این پیش کامد مرا
که فرزند کشتم به پیران سرا

نبیرهٔ جهاندار سام سوار
سوی مادر از تخمهٔ نامدار

بریدن دو دستم سزاوار هست
جز از خاکِ تیره مبادم نشست

که فرزند سهراب دادم بباد
که چون او گوی نامداری نزاد

ز سام نریمان و گرشاسپ بُد
بمردی چنون بود و گردان نیو

چو من نیست در گردِ گیهان یکی
بمردی بُدم پیشِ او کودکی

چه گویم چو آگه شود مادرش
چگونه فرستم کسی را برش

چه گویم چرا کشتمش بی گناه
چرا روز کردم بر او بر سیاه

کدام این پدر این چنین کار کرد
سزاوارم اکنون به گفتارِ سرد

به گیتی که کشتست فرزند را
دلیر و جوان و خردمند را

پدرش آن گرانمایه تر پهلوان
چه گوید بدان دختِ پاکِ جوان

که رستم به کینه بر او دست یافت
به دشنه جگرگاهِ او بر شکافت

برین تخمهٔ سام نفرین کنند
مرا نام بی مهر و بی دین کنند

که دانست کاین کودکِ ارجمند
برین سال گردد چو سروِ بلند

به جنگ آیدش رای و سازد سپاه
بمن بر کند روزِ روشن سیاه

بفرمود تا دیبهٔ خسروان
کشیدند بر روی پورِ جوان

همی آرزو گاه و شهر آمدش
یکی تنگ تابوت بهر آمدش

از آن دشت بردند تابوتِ اوی
سوی خیمهٔ خویش بنهاد روی

به پرده سرا اندر آتش زدند
همه لشکرش خاک بر سر زدند

همان خیمه و دیبهٔ رنگ رنگ
همه تختِ پر مایه زرین پلنگ

بر آتش نهادند برخاست غو ❊ همی کرد زاری جهاندار گو
جهان چون تو دیگر نبیند سوار ❊ به مردی و گردی گه کارزار
دریغ آن همه مردی و رای تو ❊ دریغ آن رخ و برز و بالای تو
دریغ این غم و حسرت جان گسل ❊ ز مادر جدا وز پدر داغ دل
نکوهش فراوان کند زال زر ❊ همان نیز رودابهٔ پر هنر
چه گویند گردان و گردنکشان ❊ چو زیشان شود نزد ایشان نشان
ازین چون به ایشان رسد آگهی ❊ که بر کندم از باغ سرو سهی
بدین کار پوزش چه پیش آورم ❊ که دل شان به گفتار خویش آورم
همی ریخت خون و همی کند خاک ❊ به تن جامهٔ خسروی کرده چاک
همه پهلوانان کاوس شاه ❊ نشستند بر خاک با او به راه
زبان بزرگان پر از پند بود ❊ تهمتن به درد از جگربند بود
چنین است کردار چرخ بلند ❊ به دستی کلاه و به دیگر کمند
چو شادان نشیند کسی با کلاه ❊ به خم کمندش رباید ز گاه
چرا مهر باید همی بر جهان ❊ چو باید خرامید با همرهان
یکی دایره آمده چنبری ❊ فراوان درین دایره داوری
نه هر پادشاه و نه هر بنده را ❊ شناسد نه نادان نه داننده را
جهان سرگذشت است از هر کسی ❊ چنین گونه گون بازی آرد بسی
چو اندیشهٔ بود گردد دراز ❊ همی گشت باید سوی خاک باز
اگر چرخ را هست ازین آگهی ❊ همانا که گشت است مغزش تهی
چنان دان که زین گردش آگاه نیست ❊ به چون و چرا سوی او راه نیست
بدین رفتن اکنون نباید گریست ❊ ندانیم فرجام این کار چیست
ز سهراب چون شد خبر نزد شاه ❊ بیامد به نزدیک او با سپاه
به رستم چنین گفت کاوس کی ❊ که از کوه البرز تا برگ نی

همے بُرد و خواہد بہ گردش سپہر | نباید فگندن بدیں خاک مہر
یکے زود سازد یکے دیر تر | سر انجام بر مرگ باشد گذر
دل و جاں بدیں رفتہ خرسند کُن | ہمہ گوش سوے خردمند کُن
اگر آسماں بر زمیں بر زنی | وگر آتش اندر جہاں در زنی
نیابی ہمہ رفتہ را باز جاے | روانش کہن داں بدیگر سراے
من از دور دیدم بر و یالِ او | چناں بُرز و بالا و گوپالِ او
بگفتم کہ ترکاں نماند ہمے | ز تخمِ بزرگاں بماند ہمے
زمانہ بر انگیختش با سپاہ | کہ ایدر بہ دستِ تو گردد تباہ
چہ سازی و درمانِ ایں کار چیست | بر ایں رفتہ تا چند خواہی گریست
بدو گفت رستم کہ او خود گذشت | نشست ست ہوماں دریں پہن دشت
ز توراں سرانند چندے ز چیں | ازیشاں بہ دل در مدار ایچ کیں
زوارہ سپہ را گذارد بہ راہ | بہ نیروے یزدان و فرمانِ شاہ
بدو گفت شاہ اے گوِ نامجوے | ازیں رزم اندوہت آمد بہ روے
گر ایشاں بہ من چند بد کردہ اند | وگر دود از ایراں بر آوردہ اند
ولیکن چو راے تو با جنگ نیست | مرا نیز با جنگ آہنگ نیست
دلِ من ز دردِ تو شد پُر ز درد | نخواہم از ایشاں بہ کیں یاد کرد
ہجیرِ دلاور بیامد ز راہ | چنیں گفت کز پیش رفت آں سپاہ
وزاں جایگہ شاہ لشکر براند | بہ ایراں خرامید و رستم بماند
بداں تا زوارہ بیاید ز راہ | برو آگہی آورد زاں سپاہ
زوارہ بیامد سپیدہ دواں | سپہ راند رستم ہم اندر زماں
بُریدہ دُمِ بادپایاں ہزار | پُر از خاک سر مہتراں نامدار
بُریدہ سمندِ سرافراز دُم | دریدہ ہمہ کوس رویینہ خم
سپہ پیشِ تابوت مے راندند | بزرگاں بہ سر خاک بفشاندند

پس آنگہ سوے زابلستاں کشید   چو آگاہی از وے بہ دستاں رسید
ہمہ سیستاں پیش باز آمدند   بہ رنج و بہ درد و گداز آمدند
چو تابوت را دید دستانِ سام   فرود آمد از اسپ زرّیں لگام
تہمتن پیادہ ہمے رفت پیش   دریدہ ہمہ جامہ دل کردہ ریش
کشادند گرداں سراسر کمر   ہمہ پیشِ تابوت بر خاک سر
ہمہ رُخ کبود و ہمہ جامہ چاک   بہ سر بر فشاندہ بر ایں سوگ خاک
گرفتند تابوتِ او سر بسر   دریغ آں چناں نامدارِ دلیر
تہمتن بہ زاری بہ پیشِ پدر   ز تابوتِ زر دوز بر کرد سر
بدو گفت بنگر کہ سامِ سوار   بدیں تنگ تابوت خفت است زار
بپارید دستاں ز دو دیدہ خوں   بنالید با داورِ رہنموں
تہمتن ہمے گفت کاے نامدار   تو رفتی و من ماندہ ام خوار و زار
ہمے گفت زال اینت کارِ شگفت   کہ سہراب گرزِ گراں بر گرفت
نشانے شد اندر میانِ جہاں   نہ زاید چنو مادر اندر جہاں
ہمے گفت و مژگاں پُر از آب کرد   زباں پُر ز گفتارِ سہراب کرد
چو آمد تہمتن بہ ایوانِ خویش   خروشید و تابوت بنہاد پیش
چو رودابہ تابوتِ سہراب دید   ز چشمش رواں جوئے خوناب دید
بداں تنگ تابوت خفتہ جواں   بہ زاری بگفت اے سرِ پہلواں
بہ زاری ہمے مویہ آغاز کرد   ہمے برکشید از جگر آہِ سرد
کہ اے پہلواں زادۂ بچہ شیر   نہ زاید چو تو نورمندِ دلیر
ہمے گفت زار اے گوِ سرفراز   زمانے ز صندوق سر بر فراز
بہ مادر نگوئی ہمے رازِ خویش   کہ ہنگامِ شادی چہ آمدت پیش
بہ روزِ جوانی بہ زنداں شدی   بریں خانۂ مستمنداں شدی
نگوئی چہ آمدت پیش از پدر   چرا بر دریدت بدینساں جگر

فغانش ز ایوان به کیوان رسید
همی زار بگریست هرکان شنید

به پرده درون رفت با سوگ و درد
دلش پر ز درد و رخش پر ز گرد

چو رستم چنان دید بگریست زار
بیارید از دیده خون در کنار

تو گفتی مگر رستخیز آمد است
که دل را ز شادی گریز آمد است

دگر باره تابوت سهراب شیر
بیاورد پیش مهان دلیر

از آن تخته بر کند و بگشاد سر
کفن زو جدا کرد پیش پدر

تنش را بدان نامداران نمود
تو گفتی که از چرخ برخاست دود

هر آنکس که بودند پیر و جوان
زن و مرد گشته همه بی توان

مهان جهان جامه کردند چاک
به ابر اندر آمد سر گرد و خاک

همه کاخ تابوت بد سربسر
غنوده به صندوق در شیر نر

تو گفتی که سام است با یال و سفت
غمین شد ز جنگ اندر آمد بخفت

چو دیدند آن مردمان روی او
بکردند هرکس به سرهای و هو

بپوشید بازش به دیبای زرد
سر تنگ تابوت را سخت کرد

همی گفت گر دخمه زرین کنم
ز مشک سیه گردش آگین کنم

چو من رفته باشم نماند بجای
وگرنه مرا خود جز این نیست رای

چه سازم من اکنون سزاوار او
که ماند ازو در جهان رنگ و بو

یکی دخمه کردش ز سم ستور
جهانی ز زاری همی گشت کور

تراشید تابوتش از عود خام
بر او بر زده بند زرین ستام

به گیتی همه در شد این داستان
که چون گشت فرزند را پهلوان

جهان سربسر پر ز تیمار گشت
هر آنکس که بشنید غمخوار گشت

به رستم برین روز چندی گذشت
بگرد دلش شادمانی نگشت

به آخر شکیبائی آورد پیش
که جز آن نه دید هنجار خویش

جهان را بسے هست زینسان بیاد
بسے داغ بر جان هرکس نهاد

کرا در جهان هست هوش و خرد — کجا او فریب زمانه خورد
چو ایرانیان زین خبر یافتند — بر آن آتش غم همی تافتند
وز آن روی هومان به توران رسید — بگفت او به افراسیاب آنچه دید
ازو مانده بد شاه توران شگفت — وز آن کار اندازه اندر گرفت
غریو آمد از شهر توران زمین — که سهراب شد کشته بر دشت کین

آگهی یافتن مادر سهراب از کشته شدنش

خبر زد به شاه سمنگان رسید — همه جامه بر خویشتن بر درید
به مادر خبر شد که سهراب گرد — ز تیغ پدر خسته گشت و بمرد
خروشید و جوشید و جامه درید — به زاری بر آن کودک نارسید
بزد چنگ و بدرید پیراهنش — درخشان شد آن لعل زیبا تنش
برآورد بانگ غریو و خروش — زمان تا زمان زو همی رفت هوش
برو برد ناخن دو دیده بکند — بر آورد بالا در آتش فگند
مر آن زلف چون تاب داده کمند — به انگشت پیچید و از بن بکند
روان گشته از روی او جوی خون — زمان تا زمان اندر آمد نگون
همه خاک تیره به سر بر فگند — به دندان ز بازوی خود گوشت کند
به سر بر فگند آتش و بر فروخت — همه موی مشکین به آتش بسوخت
همی گفت کای جان مادر کنون — کجائی سرشته به خاک و به خون
غریب و اسیر و نژند و نزار — مغاک اندرون آن تن نامدار
دو چشمم به ره بود گفتم مگر — ز سهراب و رستم بیابم خبر
گمانم چنان بود گفتم کنون — بگشتی بگرد جهان اندرون
پدر را همی جستی و یافتی — کنون آمدن تیز بشتافتی
چه دانستم ای پور کآید خبر — که رستم به خنجر دریدت جگر

دریغش نیامد ازان روی تو ‌‌ ‌‌ ازان برز و بالا و بازوی تو
وزان گُرد گاهش نیامد دریغ ‌‌ ‌‌ که ببرید رستم به برنده تیغ
بپرورده بودم تنش را به ناز ‌‌ ‌‌ به رخشنده روز و شبان دراز
کنون آن بخون اندرون غرقه گشت ‌‌ ‌‌ کفن بر تن پاک او خرقه گشت
کنون من کرا گیرم اندر کنار ‌‌ ‌‌ که خواهد بدن مر مرا غمگسار
کرا گویم این درد و تیمار خویش ‌‌ ‌‌ کرا خوانم اکنون بجای تو پیش
دریغا تن و جان و چشم و چراغ ‌‌ ‌‌ بخاک اندرون ماند از کاخ و باغ
پدر جستی ای گُرد لشکر پناه ‌‌ ‌‌ بجای پدر گورت آمد به راه
از امید نومید گشتی تو زار ‌‌ ‌‌ بخفتی بخاک اندرون زار و خوار
ازان پیش کو دشنه را بر کشید ‌‌ ‌‌ جگرگاه سیمین تو بر درید
چرا آن نشانی که مادرت داد ‌‌ ‌‌ نداوی بر او بر نکردیش یاد
نشان داده بُد از پدر مادرت ‌‌ ‌‌ ز بهر چه نامد همی باورت
کنون مادرت ماند بی تو اسیر ‌‌ ‌‌ پر از درد و تیمار و رنج و زحیر
چرا نامدم با تو اندر سفر ‌‌ ‌‌ که گشتی به گردان گیتی سمر
مرا رستم از دور بشناختی ‌‌ ‌‌ ترا با من ای پور بنواختی
بینداختی تیغ آن سرفراز ‌‌ ‌‌ نکردی جگرگاهت ای پور باز
همیگفت و می خست و میکند موی ‌‌ ‌‌ همی زد کف دست بر خوب روی
همی گفت مادرت بیچاره گشت ‌‌ ‌‌ به خنجر جگرگاه تو پاره گشت
ز هر سو بر او انجمن گشت خلق ‌‌ ‌‌ که زان گریه و زخون همیگشت غرق
ز بس کو همی شیون و ناله کرد ‌‌ ‌‌ همه خلق را چشم پر ژاله کرد
بدین گونه بیهش بیفتاد پست ‌‌ ‌‌ همه خلق را دل بر او بر بخست
بیفتاد بر خاک چون مرده گشت ‌‌ ‌‌ تو گفتی همی خونش افسرده گشت
به هوش آمد و باز نالش گرفت ‌‌ ‌‌ بر آن پور کشته سگالش گرفت

ز خون او همی کرد لعل آب را   به پیش آورید اسپ سهراب را
سر اسپ او را به بر در گرفت   بماند جهانی درو در شگفت
گهی بوسه زد بر سرش گه به روی   ز خون زیر سمش همی راند جوی
ز خون مژه خاک را کرده لعل   همی روی مالید بر سم و نعل
بیاورد آن جامهٔ شاهوار   گرفتش چو فرزند اندر کنار
بیاورد خفتان و درع و کمان   همان نیزه و تیغ و گرز گران
به سر بر همی زد گران گرز را   همی یاد کرد آن بر و برز را
بیاورد آن جوشن و خود او   همی گفت کای شیر پرخاش جو
بیاورد زین و لگام و سپر   لگام و سپر را همی زد به سر
کمندش بیاورد هفتاد باز   به پیش خود اندر فگندش دراز
همی تیغ سهراب را بر کشید   فش و دم اسپش ز نیمه برید
به درویش داد این همه خواسته   زر و سیم و اسپان آراسته
در کاخ بربست و تختش بکند   ز بالا بر آورد و پشتش فگند
فرو هشت جائی که بد جای بزم   از آن بزم که رفته بودش به رزم
در خانها را سیه کرد پاک   ز کاخ و رواقش بر آورد خاک
بپوشید پس جامهٔ نیلگون   همان نیلگون غرق گشته بخون
به روز و به شب مویه کرد و گریست   پس از مرگ سهراب سالی بزیست
سر انجام هم در غم او بمرد   روانش بشد سوی سهراب گرد
چنین گفت بهرام شیرین سخن   که با مردگان آشنائی مکن
نه ایدر همی ماند خواهی دراز   بسیچیده باش و درنگی مساز
چنین است رسم سرای کهن   سرش هیچ پیدا نه بینی ز بن
بتو داد یک روز نوبت پدر   سزد گر ترا نوبت آید به سر
چنین است و رازش نیامد پدید   نیابی به خیره چه جوئی کلید

درِ بستہ را کس نداند کشاد	بداں رنج عمرِ تو گردد بباد
دل اندر سرائے سپنجی مبند	سپنجی نباشد بسے سودمند
بدیں داستاں من سخن ساختم	دگر بر سیاوش بپرداختم

تذکرۂ فردوسی مصنّفِ شاہنامہ

حکیم ابو القاسم فردوسی و ہو حسن بن اسحاق بن شرف شاہ طوسی قریب ۹۵۰ء بہ طوس واقع خراساں تولّد شدہ ۔ پدرش نزدِ حاکمِ طوس بخدمتِ باغبانی مامور بود ۔ حالش مفصّل بکتابِ اُردو کورس جماعتِ سوم مڈل سکول سمتِ ترقیم یافتہ ۔ مجملش ایں است ۔ کہ کتاب شاہنامہ ترجمۂ باستاں نامہ است ۔ کہ بحکمِ یزد جردِ ساسانی از عہدِ کیومرث تا جلوسِ خسرو فراہم شدہ بود ۔ و وزنِ شاہنامہ ہماں وزنِ سکندر نامہ است ۔ گویند کہ ایں کتاب محتوی بر شصت ہزار شعر بہ عرصۂ سی سال بمنصّۂ شہود جلوہ نمود ۔ و عمرِ فردوسی قریب ہشتاد سال بود ۔

EDUCATION DEPARTMENT,
PUNJAB.

PERSIAN SELECTIONS.
FOR SECONDARY SCHOOLS.

LAHORE:
RAI SAHIB M. GULAB SINGH & SONS,
MUFID-I-'AM PRESS.

Edition. 10,000 *Copies.* *Price* 0-3-10.